

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

80

Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад

Ўфқларнинг ён ошми,
 ўйинқароқ, бир йилит
Илтидпо шеър домпа,
 сўнфа бўлди асирим.
Сўнмас эди тартибларни,
 хушламасди ўритни,
Мана, энди сипо тортиб
 ўтирибди тақсирим.

Саида Зуннуова

Саъдулла ҲАКИМ

ВАТАН

*Дарддан бино бўлса ҳам асли
Создирмаган дардларин Ватан.
Дардларга дармон бўлганли
Машраб қилар мардларин Ватан.*

*Пешонасин Шемур силлаган,
Камалини Бобур тиллаган,
Чўпон қони билан туллаган
Чин фарзандлик ҳақларин Ватан.*

*Ҳақ таоло иноятидан,
Ислам нури ҳидоятидан,
Она халқим ҳимоятидан
Шоъа нури — насларин Ватан.*

*Кундай ёру юзларим ила,
Зуфед ўил-қизларим ила,
Ёзай босан изларим ила
Умр баён дафтарим Ватан!*

(Шоирнинг туркум шеърларини журналнинг 48-53 саҳифаларида ўқийсиз.)

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла АЪЗАМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадиий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нуриддин ТЎХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Иброҳим ҒАФУР

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-роқам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни,
босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2000 йил 26 май кuni босмахонага
топширилди. Қоғоз бичими 70×100¹/₁₆
8 босма тобок. 547-бўюртма.
Нашр адади 10000 нусха.

Журнални Омон АРСЛОН
саҳифалоган.

Ушбу сонда Машраб Нуриддинов олинган
суратлардан фойдаланилди.

Мўқованинг биринчи саҳифасида: «Ордоқшо — Ой мавбудасин, Сўйд ибодатхонасидаги деворий сурат парчаси (III аср).

ЖАМИЯТНИНГ МАКСАДИ

Султонмурод ОЛИМ. Халқ таянадиган куч.....4
Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ. Дунё тургунча.....10
Раҳмон ҚҮЧҚОР. Орзум — руҳ тарбияси.....12
Баҳодир ҲАЙДАРОВ. Яхши яшаш орзуси.....15

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Бир-бирини тақозо этувчи
икки зарурат.....18
Бегали ҚОСИМОВ. Жадиждлар ва миллий мафкура.....28

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Эргаш ОЧИЛ. Фарҳод — комил инсон.....33

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Феруза АСҚАР. Сирли муножот.....42

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Саъдулла ҲАКИМ. Уйғотур қуёшни гўдак овози.....48

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ. Адабиётшунослик
надур?54

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Озод ШАРАФИДДИНОВ. Истибдод қурбони.....66

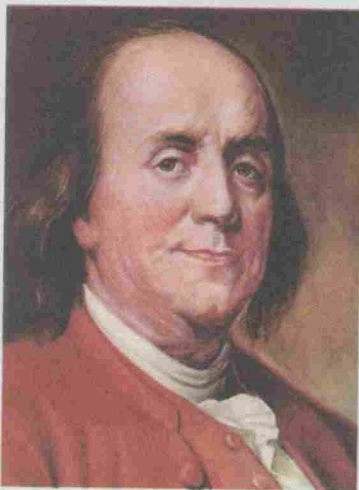
Отабек РУСТАМБЕК ўғли. “Фитрату фазлу балогат бўлғусидур шунчалар...”...80

ХАЗИНА

Расул НОСИРОВ. Улуғ ҳақим ўғити.....88

ИБРАТНОМА

Абдулла АЪЗАМ. Америка миллатининг отаси94

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Зоҳиджон ВОҲИДОВ. Ҳуқуқий давлатчиликнинг миллий модели.....108

Абдувоҳид ОЧИЛДИЕВ. Миллий гоямиз асослари.....109

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Миллатнинг маънавий қиёфаси.....112

Бойназар ЙЎЛДОШЕВ. Адабий танқид янги аср бўсағасида.....114

Зоҳиджон СОДИҚОВ. Сўзларга кўчган маъно.....116

Шавкат ҲАСАНОВ. Туйғуларда англаган Ватан.....117

Асомиддин ТЕМУРИЙ, Зокиржон ҒОЙИБ МАҲМУД ўғли. Мангу тириклик шаҳри.....119

Самад ХУДОЙНАЗАРОВ. Озод шахс маънавияти.....120

Ҳабибулла АБДУКАРИМОВ. Тиклана-ётган тизим.....121

Назира ТОШПЎЛATOVA. Ҳақиқатнинг холис майдони.....122

Умарали ҚОДИРОВ. Муҳит гирдобидagi инсон.....124

Ваҳоб САТТОРОВ. Экологик маданият нима?.....126

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

ХАЛҚ ТАЯНАДИГАН КУЧ

Охирлаб бораётган асримизнинг бирон бир ўн йиллиги тафаккуримизни 90-йилларчалик ўзгартириб юборган эмас.

Истиқлолдан кейин онг-тафаккуримизда шу қадар кўп янгиликлар содир бўлдики, рости, уларнинг қай бирини айтишга ҳам ҳайронсиз. Ҳатто, илгари замонлардан маълум ва машҳур айрим сўз-тушунчаларнинг мазмун-моҳияти шу даражада ўзгариб кетдики, бугун уларни алоҳида шарҳлаб тушунтиришга эҳтиёж зўр.

Ташунчалар ўзи иккига бўлинади: муайян ташунчалар ва мавҳум ташунчалар. Қўл билан ушлаб, кўз билан қараб, тарозига тортиб, эни-бўйини ўлчаб кўриш мумкин бўлган нарсалар — муайян ташунчаларни ҳосил қилади. Муайян ташунчаларни фарқлашда ёш бола ҳам адашмайди. Яъни, ҳеч ким қаламни тарвуз, олмани қозон, қошиқни қовун демайди. Аммо кўплаб мавҳум ташунчаларни теран англаш, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, ўхшашлик ва фарқларни муқобил ҳис этиш унчалар осон эмас. Чунки буларнинг барига фақат тафаккур кучи билан етилади. Бу ташунчаларни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди-да. Шунга қарамай, мавҳум ташунчалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, ўхшашлик ва фарқлар ҳам муайян ташунчалардагидан кам эмас.

“Маънавият”, “маърифат”, “ғоя”, “мафкура” сўзлари — мавҳум ташунчалар. Улар илгари ҳам бор эди. Лекин улардан баъзилари (“маънавият”) фаол эмас, баъзилари эса чала талқин этилган (“маърифат”) ёки тамоман ёт мақсадлар йўлида ташунтирилган (“ғоя”, “мафкура”).

“Маънавият” сўзининг фаол бўлмаганига сабаб шуки, ҳукмрон сиёсат чинакам маънавият ўрнига одамларга амалда жамиятнинг бир гуруҳи (коммунистик партия) ишлаб чиққан ва бир қолипдаги ахлоқ мезонларини мажбуран тиқиштирди.

“Маърифат” сўзининг чала талқин этилганини тасаввур қилиш қийин эмас. Чунки шўро мафкурачилари маърифат тарғиби фақат қолақ жамиятлардагина долзарб, бизда ҳамма саводли, яъни маърифатли ёки маърифат фақат сиёсий онгни ўстиришга хизмат қилдирилиши керак, деб ҳисоблади.

“Ғоя” ва “мафкура” сўзлари аксаран “коммунистик” сифати билангина қўлланар, зинҳор-базинҳор ўзга ғоя ё мафкура баш кўтаришига йўл кўйилмас эди.

Истиқлол йилларида, биринчидан, бу тўрт сўз ҳам давлат аҳамиятига эга бўлди, яъни чинакам сиёсий атамага айланди,

яъни давлат бош ислоҳотчи сифатида бу соҳалар равнақини қўлга олди, иккинчидан, тўртала ташунча ҳам энди кўпроқ “миллий” сифати билан бирга ишлатиладиган бўлди. Чунки ҳар қандай маънавият, маърифат, ғоя, мафкура миллий асосга қурилади, бошқача ифодалганда, улар миллийлашгандагина мамлакат халқини олға етаклайдиган қудратли кучга айланади.

Маънавият ҳақида илгари кўп айтилган бир таърифни такрорлашга тўғри келади. Маънавият — инсонни бошқа жонзотлардан ажратиш, сарвар қилиб турган жамики фазилатлар мажмуи, дейиш мумкин. Демак, кишининг ўзидаги иллатлардан тобора қутула бориши ҳам — маънавият.

Маърифат деганда, илгари замонларда, фақат ақл-тафаккур билан Ҳаққа етиб бўлмайди, унга кўнгил, яъни руҳ билан етиш керак, деб ҳисоблаганлар йўли ташунилган. Шунинг учун Ҳақни, унинг сирини, умуман, дунёни ақл билан билиш йўлида камолотга етганлар — олим, кўнгил, яъни руҳ билан билишда юксакликка кўтарилганлар — ориф деб аталган.

Лекин бугун маърифат сўзи ўтмишдаги маъноларидан бошқачароқ ташунилади. Маърифат — кенг маънода билиш, дунёни англаш, ўқиш-ўрганиш, фикран, ақлан улғайиш, камолотга эришиш.

Маънавият ва маърифат — бир-бирига боғлиқ, бири биридан келиб чиқадиган ташунчалар. Президент Ислам Қаримов “Маърифатсиз маънавият йўқ”, деганида айнан шу узвий вобасталиқни кўзда тутди.

Маънавият ва маърифатнинг халқ салоҳиятини намойиш этадиган кучга айланиши учун миллий ғоя даркор. Миллий ғоя — мамлакат халқини олға етакловчи эзгу фикрлар мажмуи. Лекин булар орасида уларнинг ҳаммасини бирлаштириб турадиган бош ғоя бўлади. Мамлакатимизда бундай бош ғоя — Президентимиз ўртага ташлаган “Ўзбекистон — келажакда буюк

давлат” шиори. Қолган барча ғоялар ман-тиқан унинг давоми ёки уни тўлдириш, ривожлантиришга хизмат қилади.

Миллий мафкура — моҳиятан миллий ғояга етиш йўли. Нима қилинса, шу ғояга интилиш тезлашади, осонлашади, мақсад амалга ошади, қандай иш тутилса, мазкур ғояга зид ҳаракатларнинг йўли тўсилади — миллий мафкура айнан ана шу саволларга жавоб беради.

Илмий тарзда айтганда, агар миллий ғоя **назария** бўлса, миллий мафкура — **амалиёт**. Ёки, миллий ғоя **стратегия** бўлса, миллий мафкура — **тактика**.

Энди бир савол туғилади: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида бирон бир мафкура давлат мафкураси бўлиши мумкин эмаслиги қайд этилган, демократик тузумда бир неча мафкура эркин яшайверади, унда миллий мафкуранинг жамиятдаги ўрни қаерда ёки уни қандай тасаввур қиламиз?

Авалло, миллий мафкура бизда давлат мафкураси эмас. Шунинг учун уни Президентимиз “жамият мафкураси”, “миллий мафкура”, баъзан “миллий истиқлол мафкураси” деб тилга оладилар. Қолаверса, миллий мафкура мамлакат халқининг манфаатларини ҳимоя қилади, шунга асосланади. Миллий мафкураси кучли халқларда “мен” ва “жамият” деган тушунчалар ўзаро бирикиб, уйғунлашиб кетади. Чунки энди ҳар бир шахс ташлаган ҳар бир қадами, юрган йўли, қилган иши бўйича ўзига ўзи: “Мен учун-ку, бу — яхши, лекин халқим, мамлакатим учун-чи?” дея савол берадиган бўлади. Ўйлаб кўрилса, ош-туз берган халқи манфаатига зид иш тутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Маънавият ва маърифат одамни ана шундай юксак инсоний даражага етказади. Шунда инсон комил бўлади. Миллий мафкурани ҳам комил инсонлар яратади, такомиллаштиради ва амалга оширади.

Бир мамлакатда бир неча мафкуранинг амал қилишию яна умуммиллий мафкура ҳам бўлишини тасаввур этиш учун бир ўхшатиш келтириш жоиз бўлар.

Айтайлик, бир вилоятнинг муҳташам залида пойтахтдан борган воиз маъруза қиляпти. Шунда бир йигит ўрнидан туради-ю, норозилик билдиргандек, намоийш-корона эшикни қарс этиб ёпганча чиқиб кетади. Демак, муайян воқеа содир бўлди. У қандай воқеа-ҳодиса эканидан қатъи назар, ҳар кимда шунга яраша бир муносабат уйғониши тайин. Бир кишининг муносабати, у қандай бўлса ҳам, бу — ҳали фикр, шахсий фикр, холос. Лекин шу фикрга жамоа — кўпчилик кўшилса, муайян мафкурага айланади.

Масалан, залнинг ўнг тарафидаги қирқ киши: “Шу бола нотўғри қилди. Воиз яхши, жуда керакли гапларни айтиб, фикримизга фикр қўшаётган эди, бунинг устига, у меҳмон эди, шунинг хурматини жойига қўймади”, дейди.

Буни “А” мафкура деб олайлик.

Залнинг чап томонидаги олтимиш чоғли одам эса: “Йигит хато қилди. Ахир, залда икки юз одам ўтирибди, шуларнинг хурматини қилмади”, дейди.

Буни “В” мафкура деб олайлик.

Залнинг ўртасида юзга яқин киши бор. Улар ҳам йигитнинг бу ишидан ранжиган. Лекин энди воқеага тамоман бошқа нуқтаи назардан туриб баҳо беради: “Бола меҳмоннинг хурматини қилмаган бўлса, майли, залдагиларни ўйламаган бўлса, бунга ҳам майли. Лекин, ахир, бу ерда бутун вилоят аҳлининг вакиллари йиғилган. У вилоятнинг обрўйини ўйламади”.

Буни “С” мафкура деб олайлик.

Аслида, учала мафкура ҳам бир-бирига тамоман зид эмас. Фақат, нуқтаи назарларда фарқ бор. Шулар ичида “С” мафкура халқнинг аксариятига хос манфаатларни устувор деб билмоқда.

Демак, “С” мафкурани миллий мафкурага қиёслаш мумкин.

Бинобарин, миллий мафкура мамлакатда бошқа турли мафкуралар ҳам яшайверишига халақит қилмайди. Аммо энди амалдаги мафкураларнинг биронтаси моҳият эътибори билан миллий мафкурага зид келмаслиги лозим.

Ҳозир Ўзбекистонда тўрт партия мавжуд. Уларнинг ҳар бири, шубҳасизки, ўз мафқурасига эга. Биринчидан, ҳеч қачон улардан бирортасининг мафқураси давлат мафқурасига айлантирилмайди; иккинчидан, бу мафқураларнинг ҳеч бири миллий мафқура мавжудлиги ва унинг равақ топишига монелик кўрсатмайди.

Миллий мафқура тадрижий хусусиятга эга. Яъни у қотиб қолган назария эмас. Давр ўтиши билан такомиллашиб, ривожланиб, мукамаллашиб бораверади. Бу — биринчидан.

Иккинчидан, миллий мафқура бир-икки йилда, ҳатто бир-икки ўн йилликларда шаклланадиган нарса эмас. Ўзбек халқи камида уч минг йиллик миллий тарихга, миллий давлатчиликка эга экан, демак, миллий мафқура ҳам камида шунча тарихий йўлни босиб ўтган. Шунинг учун бугун қайси даврда халқимиз қандай миллий мафқура асосида ривожланганини ўрганиш жуда муҳим.

Масалан, “Авесто”ни олайлик. Бу китоб — шаклланган бир мафқура. У ўзбек миллий мафқураси тарихининг ёрқин бир саҳифасини ташкил этиши ҳам шубҳасиз. Лекин энди миллий мафқура тарихини тадқиқ этишда икки жиҳат эсдан чиқмаслиги шарт. Биринчиси, шу мафқурада нимаики бўлса, борини айтиш, яъни тарихни холис ўрганиш. Иккинчиси, “Авесто”ни бугун қайси маънода ўрнаётганимизни халққа аниқ-тиниқ етказиб бориш. Шундай қилмасак, адашамиз.

Айтайлик, “Авесто” ҳам ўзига хос бир диний таълимот. Аммо ҳеч ким бугун уни ўзбек халқига дин сифатида тарғиб қилаётгани, яъни шу динга ўтиш гоёсини илгари сураётгани йўқ. Бу китоб бизга ажодларимиз бундан йигирма етти аср муқаддам ҳам ҳаёт, борлиқ, ахлоқ, маънавият ҳақида фикрлагани, юсак ақидаларга амал қилганини билиш учун керак.

Бундан ташқари, “Авесто”даги ҳозир ҳам аҳамиятли бўлган эзгу гоёларни олаверамаиз ва шу тариқа меросимиз бугунимизга хизмат қилаверади. Шу тариқа

“Авесто” ҳам миллий мафқурамининг узвий қисмига айланади.

Шундай қилмасак, кўп англашилмовчиликлар келиб чиқади. Биринчидан, “Авесто” ҳақида муқаддас китобимиз — “Куръон”да ҳеч нарса дейилмаган. Демак, Зардуштни пайғамбарлардан бири дейишимиз учун ҳозирча қўлимизда ҳеч қандай исломий ҳужжат йўқ. Иккинчидан, “Авесто”да яккахудолик тарғиб этилгани ҳақидаги қарашлар ҳам ҳали кўп далил-исбот талаб қилади. Учинчидан, ислом равақида алоҳида ўрин тутган юртимизда бугун “Авесто”нинг эътиқод сифатида тарғиб этилишидан ҳеч ким манфаатдор эмас. Миллий мафқурамин бундай талқинни рад этади.

Миллий мафқураминда миллийлик ва умуминсонийлик олий даражада уйғунлашади. Бунда эришилган умумбашарий сарватлардан муайян даражада фойдаланамиз. Бошқача қилиб айтганда, инсоният тафаккури қўлга киритган ютуқлар, жамики эзгу гоёлар бирлашиб, миллий мафқурага қувват бериб бораверади.

Яна бир масала бор. Миллий мафқура бизда ҳуқуқий демократик жамиятнинг мафқураси сифатида амал қилади. Ҳамонки шундай экан, энди ҳар қандай масалада инсонларнинг тенг ҳуқуқчилиги, яъни демократик қадриятларга қатъий амал қилиниши, шунингдек, қонун устуворлиги таъминланади. Бу миллий мафқуранинг энг муҳим тамойили ҳисобланади.

Масалан, дин ва давлат масаласини олиб кўрайлик. Бизда дин давлатдан, давлат диндан ажратилган. Бу дегани давлат ўз қонуларини қабул қилар экан, унинг моддалари муайян диндаги талабларга мос келиш-келмаслиги билан ҳисоблашишга мажбур эмас. Зеро, дин ҳам мафқура ва Ўзбекистонда динлар кўп, демократик жамиятда уларнинг бари тенг ҳуқуқли. Бир диннинг шариати иккинчисига мос келмаслиги табиий. Қонун эса, дини ва эътиқодидан қатъи назар, мамлакатдаги барча фуқаролар учун бирдай кучга эга.

Хозир матбуотда унда-бунда икки хотинлиликни ёқлаб фикр билдирилган мақолалар пайдо бўлиб қоляпти. Лекин бу борада мулоҳаза билдирилар экан, у миллий мафкурамизга зид келмаслиги, бунинг учун эса яна бир талай масалаларни ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади.

Биринчидан, Конституциямизга бинан, бизда эркак ва аёл — тенг ҳуқуқли. Шундай экан, турмуш қуриш борасида эркак учун — бошқа, аёл учун — бир бошқа тартиб ўрнатиш сира мумкин эмас. Демократия шуниси билан қадрли.

Иккинчидан, шариатда тўрт хотинликка рухсат берилгани мусулмончилик шартлари, яъни фарз амаллари сирасига кирмайди. Яъни, бунга амал қилиш ҳатто исломнинг ўзида ҳам мажбурий эмас.

Учинчидан, Ўзбекистонда фақат мусулмонлар яшамайди ва бир давлатда халқнинг бир тоифаси учун — бошқа, ўзга тоифаси учун яна бир бошқа қонун қабул қилиш мумкин эмас. Ҳатто чет эл фуқароси ҳам, ўз давлатида қандай тартиб-қоида борлигидан қатъи назар, Ўзбекистон ҳудудида амал қилаётган қонун асосида никоҳдан ўтади.

Тўртинчидан, бу масалада ўзбек халқининг тийнати (менталитети) ҳам ҳисобга олиниши керак. Дейлик, икки жилдлик “Ўзбек халқ мақоллари” тўплами кўздан кечирилса, кўп мақоллар икки хотинлиликни, кундошлик ҳаётини қоралайди. Мана, айрим намуналар:

*Бир қинга икки пичоқ сиғмас,
Бир уйга — икки хотин.*

*Икки хотин олибсан,
Бир балога қолибсан.*

Кунда уруш бўлсин, десанг, кундош қил.

*Кундош кирса эшиқдан,
Уруш кирар тешиқдан.*

Кундошлик — кўнгил ғашлик.

Кундошнинг кули ҳам уришар.

Маълум бўладики, ислом амаллари анча кучли бўлган замонларда ҳам кўп хо-

тинлилик ўзбек халқи учун оммавий ҳодиса бўлмаган.

Бешинчидан, бугунги замон маданияти ҳам икки хотинлиликни кўтармайди. Ҳатто Абдулла Қодирий ҳам “Ўткан кунлар”да ўзбек халқи фожиасининг бир сабаби — замондан орқада қолган удумларнинг ҳануз яшаб келаётганида деб билган. Кумуш айнан кундошликнинг қурбони бўлди — Зайнаб унга захар ичирди.

Ана шу асослар бугун икки хотинлиликни тарғиб қилиш миллий мафкурамизга зид эканидан далолат беради.

Жуда кўп масалаларда миллий мафкурамиз ҳар биримизни асосли мулоҳаза юритишга ва аниқ хулоса чиқаришга ундайди. Бундай нозик жиҳатларга бефарқ ёки лоқайд бўлиш асло ярамайди.

Баъзилар бадиий ижод мафкурадан холи бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Шўро мафкураси адабиёт ва санъатни ўта мафкуралаштириб юборгани учун ҳам шундай фикр тугилган. Чунки санъат асари, албатта, ўз қонун-қоидалари асосида яратилади ва уни айнан ўша қонуниятларни ҳисобга олган ҳолда таҳлил этиш шарт. Бироқ кўп асрлик ўзбек адабиёти намуналарининг таҳлили шуни кўрсатадики, мафкурасиз санъат асари бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай ижодкор муайян ғояни ифодалаш орқали бирон бир мафкурани илгари суради.

Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Алишер Навоий ўта мафкуравий шоир экани ойдинлашади. Шу пайтгача уни ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси деб келганмиз. Бугун баралла айтиш мумкинки, Навоий ўзбек миллий мафкурасининг ҳам буюк асосчиси сифатида майдонга чиққан. Чунки Навоийга қадар ҳеч бир ижодкор миллий мафкурани бу даражада мукамаллик билан тарғиб ва талқин этмаган.

Навоийда миллий мафкура уч асосда талқин қилинган.

Биринчи асос шуки, Навоий нимаики ёзган бўлса, ўзбек учун ёзган, нимаики

деган бўлса, шу халқ манфаатларини кўзлаб деган. У зот ҳатто форсий шеърларини ҳам гўё бу тилда юксак даражадаги асарлар ёза олишини, лекин шунга қарамай, она тилида ижод қилишни афзал билганини кўрсатиш учун битгандек.

Иккинчи асос шуки, Навоий ҳам, барча мутафаккирлар каби, “Инсон қандай бўлиши керак?” деган саволга жавоб излаган ва унинг бу борадаги бирон бир мулоҳазасида исломга мос келмайдиган талқин йўқ. Сирасини айтганда, туркий тилда ҳали ҳеч ким исломни Навоийчалик тарғиб ва ташвиқ этган эмас. Араб тилидан бехабарлар “Қуръон” оятлари ва ҳадислар моҳиятини билгиси келса, бобокалонимиз ижоди бу масалага оид ўзбек тилидаги чинакам манба бўла олади.

Учинчи асос шуки, Навоий нимаики ёзган бўлса, барчаси темурийлар салтанати шон-шавкати, салоҳияти ва бардавонлигини таъминлашга, давлат мустаҳкамлиги, замонаси шоҳи — Султон Хусайн Мирзо ва унинг ўғиллари обрўйини оширишга, шу тариқа мамлакат қувватига қувват қўшишга қаратилган.

Демак, ҳар қандай миллий мафкура муайян ғояларга таянади ва шунга интилади. Навоий ижодининг уч мафкуравий асоси бугунги кунда биз учун миллий мафкурамизни мустаҳкамлаб бориш ва уни халқимиз онгига, ҳар бир фуқаро тафаккурига сингдиришда жуда-жуда керак.

Миллий мафкурамизнинг истиқлол давридаги маъно-мазмунни, йўналиши, шаклланиши босқичлари бошдан-охир Президент Ислоҳ Каримов фаолияти билан боғлиқ. Йўлбошчимиз миллий истиқлол мафкурасининг назарий асосларини яратди. Энди зиёлиларимизнинг муҳим вазифаси — миллий истиқлол мафкураси тамойилларини ишлаб чиқишдан

иборат. Келгусида шу негизда мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун миллий мафкура асослари бўйича дарслик ва қўлланмалар яратилади.

Президент Ислоҳ Каримов шу йилнинг 6 апрелида бир гуруҳ зиёлилар билан учрашганида айнан ана шундай вазифани ўртага қўйди.

Бундан буён давлат, тузум, жамият, мулк, ҳуқуқ, тарих, миллат, қадрият ва шу каби кўплаб масалалар бўйича эски тасаввурлар билан яшаб бўлмаслиги аён.

Хўш, тасаввурларимизнинг қай бирлари эски? Улардан қандай қутуламиз? Янги тушунча ва қарашларни шакллантириш учун нима қилиш керак? Сиёсий, иқтисодий, маънавий онгни ўзгартиришдан кўзланган бош мақсад нима?..

Бугун бу саволлар маънавият ва маърифат соҳаси ходимларини, миллий ғоя ва миллий мафкура тарғиботчиларини, сиёсатчиларимизни ишлаш-изланишга, янги-янги йўл-йўриқ ва усуллар қидиришга ундаяпти.

Энг самарали йўл — халқнинг ичига фаол кириб бориш, одамлар билан юзма-юз туриб, миллий ғоя ва миллий мафкурамиз, унинг аҳамияти ва бугунги кундаги зарурати хусусида бевосита сўзлашиш.

Йўлбошчимиз юқорида зикр этилган учрашувда ҳар бир фуқарони маънавий-маърифий ғоялар билан қуроллантиришимиз зарур, деб таъкидлади.

Бу ғоялар тизими эса — миллий мафкура.

Чунки “ғояга қарши — фақат ғоя, фикрга қарши — фақат фикр, жаҳолатга қарши — фақат маърифат билан курашиш” учун халқ мафкуравий жиҳатдан қуролланган бўлмоғи керак.

Шундагина уни ҳеч қандай куч енга олмайди.

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

ДУНЁ ТУРГУНЧА...

Сўзни орзу ҳақида қасида айтишдан бошлайман:

Кўнги — орзу маскани. Орзу эса оламдан ҳам улкан ва теран. Орзунинг чек-чегараси йўқ.

Орзу — онг ва қалб меваси, тафаккур ва туйғу ҳосиласи. Орзу воқелиқдан олдин юради. Унинг воқелиқдан устунлиги ҳам ана шунда. Орзу одамни ҳам, жамиятни ҳам коинот билан боғлаб туради. Орзу инсониятни келажакка етаклайди. Одамзод бугунги кунда нимагаки эришган бўлса, барчасининг ибтидоси орзу қилишдан бошланган. Орзу одамни ҳаракатга келтириб туради. Агар одамзод орзу қилишни билмаса эди, бугунгидек тараққиётга етиб келолмасди.

Орзу инсонни курашга чорлаб туради.

Кишилиқ тарихидан маълумки, барча эзгуликлар замирида хосиятли орзулар ётади. Ва аксинча, ҳамма ёвузликлар ҳам ёвуз кимсаларнинг беҳосият орзуларидан ниш урган. Демак, инсоннинг маънавий қиёфаси унинг эзгу орзуларида ўз ифодасини топади.

Келажак бугунги орзудан бошланади, яъни орзу — келажак куртаги.

Орзу одамнинг ақлини кўзғатади.

Ҳозирги замон фан ва техникасининг мўъжизалари ҳам дастлаб орзудан бошланган. Эртақлардаги учар гиламлар бугун тайёрларга айланган. Тилимизда тайёра сўзи билан бирга учоқ сўзи ҳам қўлланиши бежиз эмас, албатта. У қадимийроқ, Фарҳодга Ширин сиймоси кўринган ойнаи жаҳонни бугунги телевизорга қиёс этиш мумкин. Абу Райҳон Беруний замондоши Исмоил ал-Жавҳарий ясаган учар қурилма бугунги космик кемаларнинг ибтидоий шакли эди.

Орзу — келажакнинг хомаки режаси.

Саодатга етишиш учун юзлаб хомаки режалар тақозо қилиниши мумкин. Улардан бири бўлмаса, иккинчиси асл режа бўлиб чиқади, албатта. Бундан ўн йилча аввал ҳам Ўзбекистон яқин орада миллий истиқлолга эришади, деб орзу қилиш айримлар учун хомхаёл бўлиб туюларди. 1991 йилнинг 31 августида Ислоҳ Каримов йўлбошчилигида халқимиз миллий истиқлолга эришди, ҳаёти-мизда янги эра бошланди, орзулар ушаладиган замон келди. Бугун Президентимиз фармонларида, у юритаётган сиёсатда халқимизнинг асрий орзулари ўз ифодасини топмоқда, воқелиқка айланмоқда.

Табиийки, менинг оддий бир инсон сифатида ҳам, ёзувчи сифатида ҳам ҳали ушалмаган орзуларим кўп. Аввало, адабиётимиз ва санъатимиз тўлатқис миллий ўзанга тушиб, равнақ топишини орзу қиламан, бунга баҳоли қудрат ҳиссамни қўшсам, дейман.

Адабиёт ва санъат равнақида ижодий уюшмаларнинг ўз ўрни бор, албатта. Мамлакатимиздаги барча ижодий уюшмалар қаторида Ёзувчилар уюшмамиз фаолияти бугунгидан ҳам кучайишини, унинг қошидаги барча кенгашлар, шу

жумладан, ўзим масъул бўлган драматургия кенгашининг фаолияти истиқлол замонаси талаблари даражасига кўтарилишини, уюшмамиз ижодкорлар билан янада гавжум бўлишини орзу қиламан. Зеро, самимий ижодий мулоқотлар ижодкорни тоблайтиди, ўй-хаёлини пиштади, янги асарлар яратишга руҳлантиради, фаоллик билан яшашга чорлайди.

Шу йил кўкдамда яхши ният билан олти туп кўчат ўтқаздим. Бири биридан ширин ва бийрон беш нафар неварам менга ёрдамлашиб, ўзаро талашиб-тортишиб ниҳолларни тутиб туришди. Кимки дарахт экар экан, аввало, яхши ном қолдиришни ўйлайди, шу ниҳол сабаб ўзини эслаб юришларини орзу қилади. Бу — табиий. Нега беш нафар неварога олти туп кўчат, дерсиз. Олтинчи кўчат — туғилажак неварам учун. Бу ҳам бир орзу.

Худога шукрки, шундай улуғ кунларга, улуғ ёшларга етиб келдим. Тўрт фарзанднинг отаси, беш набиранинг хожи дадаси бўлишимда, умримнинг мазмунли ўтаётганида жуфти ҳаллолик ҳиссасини кўшган рафиқам Хурриятхоним билан ҳали кўп йиллар умргузаронлик қиламиз, деган умиддаман. Шу билан бирга, рафиқам мендан кўпроқ яшашини истайман. Бу — яна бир орзу. Чунки, жуфт-жуфт бўлиб яшаш орзуси айрим шахсларгагина тегишли бўлиб қолмай, балки бутун инсониятга хосдир. Ҳар бир халқнинг Ер юзида дунё тургунча яшаб қолиши айнан ана шу жуфтликка боғлиқ.

Бош тақдир китоби бўлмиш Лавҳул Маҳфузда ҳар кимнинг қисмати ёзиб қўйилган. Аммо муқаддас китобларда марҳамат қилинганидек, инсон тақдирини, қисман бўлса-да, дуо, айниқса, жамоат, эл-юрт дуоси ўзгартириши мумкин. Халқимизнинг Юртбошимизга айтаётган дуоси, устозларнинг шогирдларига, катта авлоднинг кенжа авлодга, ота-оналарнинг фарзандлари ҳақида билдирадиган эзгу тилаклари — дуолари ижобат бўлғусидур. Бу борада менинг эзгу орзум шундай: икки дунё саодатига сазовор бўлайлик, ҳаммамизни Ўзи ярлақасин!

Юқоридаги айрим жумлалар баъзи журналхонларга эриш туюлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас: “Мақола муаллифи ўз шахсий турмушидан мисоллар келтирибди...” Хўш, муаллиф ўз ҳаётидан мисоллар келтирса, нима қилибди, осмон узилиб ерга тушибдими? Қачонгача қисиниб-қимтиниб фикр юритамиз? Гапимизнинг ярмини ичимизда қолдириб ўтамиз? Ваҳоланки, ёзувчининг ўзи ҳам, у ёзган асарлар ҳам хусусий нарса эмас, ижтимоий ҳодисалардир. Ёзувчи шахсияти ва ижодига ана шу нуқтаи назардан қаралиши ва баҳо берилишини орзу қиламан. Лекин ҳамма гап шундаки, ҳар бир шахснинг орзуси бўлганидек, умумнинг ҳам орзуси бор. Мен шахсий орзуларимиз халқ орзулари даражасига кўтарилишини орзу қиламан. Адабиёт ва санъат, фан ва маданият аҳли орасида, умуман, барча соҳада ҳамкасбининг ютуғини ўзиники деб билувчи ва эътироф этувчилар кўпайишини орзу қиламан. Ўзбекнинг асл орзуларидан бири айнан ана шу нарса бўлиши лозим деб ҳисоблайман.

Халқимизда «Қаторидан қўймасин» деган дуо бор. Бу — Оллоҳ назаридан қолмагин, деганидир. Бир донишманддан “Дунёда энг оғир иш нима?” деб сўраганларида, “Рўйхат тузишда адолатга тўла риоя қилиш”, деб жавоб берган экан. Бу гапда жон бор, албатта. Бирор рўйхатга кишининг номи кириши ёки кирмай қолиши асосий нарса эмас, асосийси — эл назаридан тушиб қолмаслик. Бир кетган уят қайтиб келмайди, эл назаридан қолган кишига Оллоҳ ҳам назар қилмайди, эл назар қилган киши эса Оллоҳ таолога ҳам мақбул келади, дейди халқимиз.

Кишилик тарихи — жаҳон халқлари курраи заминимизда тузган маданий давлатлар тарихи ҳамдир. Ҳар бир давлатнинг туб мақсади ўз халқининг Ер юзиде сақланиб қолишини, бардавом яшаши ва дунё тургунча туришини, фуқароларнинг тинч-омон умр кечиришини, мамлакатнинг обод ва фаровон бўла боришини, худудий яхлитлиги ва чегараларининг дахлсизлигини узлуксиз таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун давлат бошлиги ва аркони давлатнинг сиёсий хушёрлик билан, узокни кўзлаган ҳолда, мамлакат раиятини хушёрликка чорлаб туриши, шу руҳда тарбиялаш борасида чора-тадбирлар кўриши табиий.

Камида уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек давлатчилиги босиб ўтган йўлга назар ташласак, буюк аждодларимиз ўзлари тузган давлатларнинг пойдор бўлиши учун, халқимизнинг равнақ топиши учун тинимсиз қайғурганига ишонч ҳосил қиламиз. Бир юз ўттиз йиллик танаффусдан кейин қайта тикланган янги ўзбек давлатининг асосчиси Ислоҳ Каримов республикамизга бошчилик қила бошлаган дастлабки кунларданок бу масалани диққат марказида тутиб келмоқда. Шу ўринда юртбошимизнинг ушбу сўзларини тилга олиб ўтиш жоиздир: “Биз шу азиз диёрда нафақат фарзандларимиз, балки, неварачевараларимиз, йироқ-йироқ авлодларимиз ҳам тинч-омон, фаровон, бахт-саодатли, маърифий ҳаёт кечиришини, Ўзбекистон деган юрт, ўзбек деган ном дунё тургунча туришини истаймиз”.

Бу — ўзбекнинг асл ва абадий орзусидир.

Раҳмон ҚҮЧҚОР

ОРЗУМ — РУҲ ТАРБИЯСИ

Дунёда энг орзуманд халқ ўзбек бўлса ажабмас. Унинг неча минг йиллик тарих тегирмонида янчилмай, бугунга қадар ҳам жисман, ҳам руҳан соғлом, нисбатан бешикаст етиб келганининг ўзи, балки, ана шу хислати билан изоҳланар. Чунки орзу миллатга ҳаётбахш руҳ бағишлайди, ҳаракатга ундайди; орзу халқни йўл қидиришга, яшовчанликка, мақсад сари интилишга ўргатади.

Бироқ орзу билан орзунинг фарқи бор. Бу ўринда машҳур файласуфнинг фикрини эсламай илож йўқ: “Етишиш мумкин бўлган нарсаларни орзу қилиб яшайдиган кишиларни шу орзуларини рўёбга чиқариш билан жазолаш керак. Аслида одам боласи ҳеч қачон ушалмайдиган орзуларга интилиб яшамоғи лозим”.

Шунга ўхшаш фикрни мен ўз даврида қадр топмай ўтиб кетган олим, ҳар томонлама теран билимлар соҳиби Омонулло Валихоновнинг мана бу ҳикоясидан уққан эдим:

“Асримизнинг бошларида Андижондаги Жоме масжид қошидаги мадра-

сада эътиборли бир мударрис бўлар экан. Ул зотнинг олдига илмталаб фарзандларини етаклаб келган оталар “эти — сизники, суяги — бизники” дея шогирдликка топширар экан. Бўлғуси устознинг болаларга берадиган дастлабки саволи шундай бўлар экан: “Хўш, бўтам, бизнинг даргоҳда илм олиб ким бўлмоқчисан ўзи?” Шунда отасидан озгина тилёғламаликни юктириб улгурган бола: “Энди, домла, шу сиздай одам бўлсам”, деб жавоб берса, кекса мударрис йигитча қулоғининг солинчоғидан беозоргина тортиб: “Бўтам, сен камида Имом Бухорий, Имом Термизий сингари олиму уламолардек бўламан, деб ният қилгин. Ўшанда балки мендек бўларсан. Ҳозирдан мўлжални калта олсанг, эртага ким ҳам бўлардинг!” дея танбеҳ берад эканлар...”

Мен ушалиши у қадар қийин бўлмаган ва рўёбга чиқиши учун қаттиқ машаққат талаб қилинадиган икки тоифа орзуларни бошқачароқ номлаб, унисини — майда, бунисини — буюк орзулар деб атагим келади.

Очиғи, аксариятимиз майда орзулар қобиғидан чиқа олмай, ўшаларга интилиб, рўёбга чиққанидан сармаст бўлиб умрни совураимиз. Аслида инсон табиати ана шундай алданишга мойилроқ бўлади. Чунки бу ҳол одамнинг яшашини осонлаштиради, унинг қувонч ва ўкинчлари қалбини қаттиқ силтанишларга дучор қилмай, руҳини енгилгина оромлантиради. Афсуски, кўпчилик “Бахтлимилисиз?” деган саволга ҳеч ўйланиб ўтирмай жавоб берад экан, бор-йўғи кўникиб қолинган мана шу лаззатдан воз кечолмаётганини ифодалайди, холос.

Ҳолбуки, бир мартагина насиб этадиган умрнинг талаб ва эҳтиёжлари ҳам шунга яраша жиддий ва салмоқли бўлгани дуруст. Масалан, мен умр бўйи машина сотиб олишни орзу қиладиган, шу мақсад йўлида ўзини ўтдан олиб чўққа урадиган, муддаосига эришгач эса кўнглидаги “душман”ларининг куйганидан ҳузур туядиган одамни бир амаллаб тушунишим мумкин-у, лекин ҳеч ёқлай олмайман. Ахир, бу — умр деган улуғ неъматнинг уволи эмасми?

Одамнинг ялтироқ нарсаларга ўчлиги, башанг кийинишга ишқибозлигини ҳам тушуниш мумкин. Бироқ мен кап-катта эркак кишининг янги кийган костюми билан мақтаниши, атрофдагилардан озгина рағбат туйғач, шундан астойдил хурсанд бўлишини сира ҳазм қила олмайман. Ҳолбуки, бундай акаларнинг бошқалар ҳақида айтадиган гапларига қулоқ солсангиз, гўё осмондан келади. Аллома Фафур Фулом айтган эди-ку:

*Тилларда “Оҳ уринг янги турмуш-чун”,
Зеҳн окуркадай оёқ остида...*

Тўғри, “Ҳаётда майда нарсанинг ўзи йўқ, ҳамма нарсага бирдек аҳамият бериш керак” деган гаплар ҳам бор. Бироқ, хоҳлаймизми-йўқми, дунёда майда ва жиддий гап, ўткинчи ва боқий муаммо, хашаки ва улуғ қадриятлар, барибир, бир-биридан фарқланади. Бир нарсадан воз кечмай туриб иккинчи бир нарсага эришиш душворлиги ҳам бор гап. Ҳамма мантиқ мана шу танлов чоғида тарозининг бир палласига қўядиганимиз — ЎЗЛИГИМИЗНИНГ қанчалик тош босишида қолган.

Қадам қўяётганимиз янги дунё жуда кўп ижобий жиҳатлари қаторида муайян камчилик ва қусурлари билан ҳам бизни ўз оғушига чорламоқда. Хусусан, эркин дунё муҳитида кўпроқ нафсий тушунчалар етакчилик қилишини,

инсон энг юқори даражадаги тўқлик ва фаровонликка интилиши, ўзгаларни эмас, фақат ўзининг манфаатидан келиб чиқиб ҳаёт кечириши лозим, деган тушунчалар ҳукмронлик қилишини унутмайлик.

Бир қарашда бундай дунёқарашнинг ҳам ёмон томони йўқдек. Тўғри-да, шундай муҳитда одам ўлиб-тирилиб меҳнат қилишга, пул топишга, ҳаёт шароитини яхшилашга интилади. Бу нарса фан ва техника, технологиянинг кескин суратда ўсишига ҳам туртки беради. (Яқинда япон олимлари компьютер экранда сурати кўринган зиравор ёхуд гулнинг ҳидини ҳам чиқариб берадиган мослама яратибди.) Бироқ инсон ҳар қанча мазза қилиб, тани яйраб ҳаёт кечирмасин, унинг руҳи ҳам шунга яраша яйрайди, деб кафолат бериб бўлмайди-да.

Аслида руҳ танбаллигидан, унинг мудроқлигидан ёқимсизроқ, хавфлироқ нарса йўқ. Нафсий бойликлар аксарият ҳолда руҳни мана шу моғорли манзиллар томон етаклаб кетади. Натижада инсоннинг орзулар уфқи бениҳоя тораяди, у, худди ишхонасидаги компьютерга ўхшаб, кундузи тўхтовсиз топшириқ бажариб, кечқурун бамайлихотир дам олишни ўзига яшаш усули қилиб олади...

Мен инсон руҳияти билан техник-технологик тараққиёт ўртасидаги зиддиятга бежиз урғу бераётганим йўқ. Аслида, руҳни чалғитадиган, маънавиятни ғариблаштирадиган ялтироқ нарсалар жуда ҳам кўп экан ва улар бизга тўхтовсиз ҳужум қилиб турар экан.

Яхсиси, мен ўзимда кузатганим бир ҳолат билан фикримни далиллашга уринай.

Кейинги бир йил-ярим йил ичида мен мунтазам китоб мутолаасига атай дам бердим-да, кўпроқ газеталар ўқиш, телевидениедаги турфа кўрсатувлардан руҳан озикланишга ҳаракат қилдим. Бир қараганда жуда кўп ахборот олгандайман, кўзим — кўрганлардан, қулоғим эшитганлардан роса яйраб мириққандай ҳам бўлди. Аммо шу тажрибадан кейин ўзимга разм солсам, ўша — бир йил-ярим йил бурунги Раҳмоннинг интеллектуал даражаси заррача ҳам ўсмабди, энг ёмони — руҳ чанқоғи мутлақо босилмабди.

Бундан шундай хулосага келдимки, замонавий ахборот воситалари ҳам зарур, лекин улар ҳарчанд жозибадор бўлмасин, ҳарчанд кўзни қувнатмасин, ҳатто қалбни тўлқинлантирмасин, китоб ўрнини босолмайди. Умуман, ҳеч нарса инсон идрокини мутолаачалик чархлай олмайди, тафаккурини ўстирмайди, маънавий дунёсини бойитмайди.

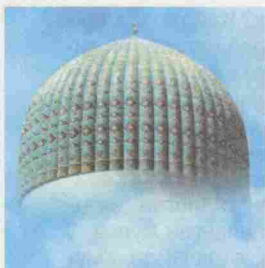
Ҳолбуки, айнан ана шу нарсалар инсон умрининг мазмунини белгиламайдими? Инсон орзуси аслида худди шу хилқатлар сари йўналиши керак эмасми? Акс ҳолда ундай орзуни том маънода орзу деб бўладими?! Менимча, йўқ; режадир, ҳавасдир, аммо орзу эмас. Орзуни моддийлаштириш булбулни кабоб қилиб татиб кўришга интилишдай гап.

Шарқ маънавиятининг буюк намояндалари — Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Абдуҳолик Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд аввало инсоннинг руҳий камолотини орзу қилганлар. Уларнинг мероси ҳақиқий орзуни мўлжаллаш учун мисли бир чирок.

“Бугун замон бошқа”, деган эътироз янграши мумкин. Тўғри. Фақат ташқи олам ўзгарган, ундан оладиган ахборот ҳажми ва воситалари кўпайган, мураккаблашган. Лекин инсоннинг қалби Одам Ота замонидан бери ўша-ўша...

Менинг орзум оддий — руҳиятимиз юксакликка интилсин.

Баҳодир ҲАЙДАРОВ

ЯХШИ ЯШАШ ОРЗУСИ

Инсонда нима кўп — орзу-ҳавас кўп! Ҳаммасини жамлаб, битта жумла билан ифодалайдиган бўлсак, ҳар бир инсоннинг орзуси — у хоҳ ўзбек бўлсин, хоҳ инглиз, хоҳ оқ бўлсин, хоҳ қора — яхши яшашдан иборат. Хўш, “яхши яшаш” деганининг ўзи нима?

Кунларнинг бирида кўпдан бери кўрмаган дўстим билан учрашиб қолдим. Анча вақт гаплашиб турдик. Тўғриси, вақтим зикроқ эди. Узр сўраб ён дафтарчамни олиб, кун бўйи қилишим зарур бўлган ишлар рўйхатини кўздан кечира бошладим. Дўстим бундан таажжубга тушди. Мен унга ҳар куни эрталаб қилмоқчи бўлган ишларим режасини ёзиб олишимни, хусусан, бугунга режалаштирилган рўйхат саккиз моддадан иборат эканини айтдим. Шунда у кулимсираб, “Роса ташвишга ботибсан-ку”, деди. Сўнг бугун қиладиган ҳеч қанақа иши йўқлигини айтиб, мени лол қолдирди.

Ахир, фараз қилинг, эрталаб ўрнингиздан турсангизу қиладиган ҳеч қанақа ишингиз бўлмаса. Сизни ҳеч ким кутмайди. Бирор ерга боришингиз шарт эмас. Сизнинг ҳам ҳеч кимга керагингиз йўқ. Бу — яшашнинг ҳожати йўқ, дегани эмасми? Кўнглимдан ўтган ана шу фикрларни дўстимга айтдим-да, унинг бугун камида беш-олтита ташвиши борлигини асослаб бердим.

Худога шукрки, яшаш дўстим ўйлаганидек, боқибегамликдан иборат эмас. Ҳар куни эрталабдан ҳаммамиз ё ишга, ё бошқа бир ерга шошиламиз. Фарзандларимиз мактабга, боғчага отланади. Бекаларимиз уй-рўзғор кам-кўстларини тўлдиришга тушади. Каттаю кичик ҳамманинг ўз режаси, мақсади, ташвиши бор. Ҳатто гўдак ҳам ўз йиғиси билан нимагадир интилишини билдиради.

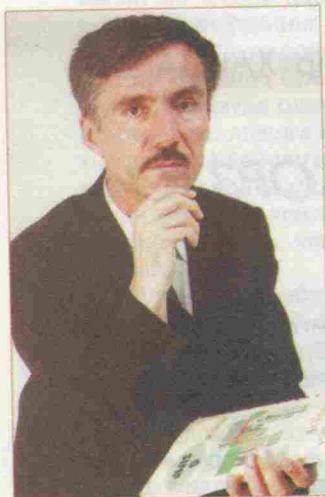
Хуллас, Оллоҳ ҳар бир одамга ҳаёт деб аталган буюк неъматни ато қилган экан, бу дунёдаги барча хатти-ҳаракатларимизнинг ибтидоси яшашга бўлган интилишга бориб тақалади.

Тўғри, аслида яшаш учун унча кўп нарса зарур эмас. Лекин инсон онгли мавжудот бўлгани сабабли шунчаки яшаш билан ҳам, биологик мавжудот сифатида ҳаво, сув, озиқ-овқат, иссиқлик, ёруғлик, ўзини ҳимоя қилиш каби эҳтиёжларини қондириш билан ҳам кифоялана олмайди. У яхши яшашга интилади, эҳтиёжларини имкон қадар тўлиқроқ қондириш пайида бўлади. Хуллас, инсон айнан ана шу майли — яхши яшашга интилиш туйғуси билан бошқа мавжудотлардан фарқ қилади. Яъни, яхши яшаш — унинг азалий орзуси.

Нимасини айтасиз, одамзод дунёга келибдики, яхши яшаш йўлларини излайди. Бу эса унда оламни билишга, ўзлигини англашга интилиш, қавмдошлари билан ўзаро мулоқотда бўлиш ва маълумот алмашиш каби маънавий эҳтиёжларни ҳам вужудга келтирдики, бугун энди худди шу эҳтиёжлар қай даражада қондирилаётгани фаровон яшаш шarti, тўкин-сочинликнинг асосий омили ҳисобланмоқда.

Инсоният тарихи давомида иқтисодий юритиш тизими такомиллашиб борди. Иқтисодий иморатининг бири бузилиб, ўрнига ундан мукамалроғи қурилди. Ҳозирги пайтда муайян мамлакат қалқининг фаровон яшаши кўп жиҳатдан шу иморат қайси асосга қурилганига, ундан қандай мақсадда фойдаланилаётганига, у қандай мустаҳкамлаб борилаётганига боғлиқ бўлиб қолди.

“Нима ишлаб чиқариш керак? Қанча ишлаб чиқариш керак? Қандай ишлаб чиқа-

риш керак? Ким учун ишлаб чиқариш керак? Қай тарзда тақсимлаш керак?" деган масалалар ҳар қандай иқтисодий тизимнинг энг асосий муаммоларидир. Бу муаммоларнинг ечимини ҳар бир мамлакат, ҳар бир жамият ўзича ҳал қилади. Одатда, ҳар бир иқтисодий тизим ўз моҳиятидан келиб чиқиб, инсоннинг азалий яхши яшаш орзусини ўзига хос талқин этади, сўнг имкониятларига таяниб, маълум муҳит яратади. Инсон орзуси қанчалик тўғри талқин қилинган, иқтисодиётни юритиш йўли қанчалик тўғри танланган бўлса, у халқни фаровонлик сари шунчалик кўпроқ етаклайди. Умумий мақсад-муддаоларнинг ҳар бир киши манфаатига мослиги жамият аъзоларига ишонч бағишлайди, уларнинг бор кучи ва имкониятларини яратувчиликка сафарбар этишга ундайди. Бордию умумий мақсадга элтувчи ечим ҳаёвийи ва баландларвоз шиордан иборат бўлиб, реал имкониятлар ва воқеликка асосланмаса, халқнинг ғайратини сўндиради.

Ўзбекистоннинг XX аср иккинчи ярмидаги тарихини кўзатсак, икки хил иқтисодий тизим амал қилганига гувоҳ бўламиз. Бири — марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асос-

ланган режали иқтисодиёт. Иккинчиси — бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт. Биринчи тизим фаровонлик орзусини "Ҳар кимдан — имкониятига яраша, ҳар кимга — эҳтиёжига яраша" деган ақида, яъни ялпи тенглик ғояси воситасида амалга ошироқчи бўлди. Эркин иқтисодий фаолиятни, манфаатдорлик туйғусини, рақобатни чеклаган бу ғоя ҳаётдан шунчалик йироқ эдики, бундай тузумга қачон эришилишини кутавериб-кутавериб, охири одамларнинг ҳафсаласи пир бўлиб кетди. Ҳаммани "ялпи тенглик"ка етаклаган у йўл одамларни боқиманда, боқибегам қилиб қўйди. Охир-оқибат бу тузум таназзулга юз тутди. Айни шу тузум исботладикки, инсоннинг яхши яшашга интилишини чеклайдиган тузум моҳиятан сохта бўлиб, у инсонга ҳам саодат келтирмас, ўзи ҳам кўнгилдагидек ривожлана олмас эди.

Мана, тўққиз йилдирки мамлакатимиз мустақилликка эришиб, бозор иқтисодиёти муносабатларига асосланган янги жамият қуриш йўлидан дадил одимлай бошлади. Ҳўш, энди бу тизимда яхши яшаш орзуси қандай маъно-мазмун касб этади? Келинг, бу саволга жавобни бозор иқтисодиётининг моҳиятидан келиб чиқиб излайлик. Аввало шуни қайд этиш лозимки, бозор иқтисодиёти асло ҳамма олди-сотди билан шуғулланади, дегани эмас. Бу тизимнинг моҳияти — эркин иқтисодий фаолият, хусусий мулк, меҳнатни миқдори ва сифатига қараб рағбатлантириш, фойда олишга интилиш ва рақобатдан иборат. Мана шуларнинг ҳаммаси "интилган яхши яшайди" деган тамойилнинг ҳаётий ва амалий мазмун касб этиши учун шароит яратади. Энди эркин иқтисодий фаолият юритишга, тадбиркорликка йўл очиб берилди, ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлиш, мулкни истаганча кўпайтириш имкони туғилди. Энди бой бўлиш айб эмас. Тадбиркорнинг фойда олишга интилиши иқтисодиётни ривожлантирувчи муҳим омилга айланмоқда. Энди ҳеч кимга "ишлаган ҳам маош олаверасан" деган кафолат берилмайди. «Тўрт мучанг соғми — ишла, Оллоҳ сенга эс-хуш ато этибдими, яхши ишла, ўз касбингнинг моҳир устаси бўл, шунда фаровон ҳаётга эришиш кафолати ўз қўлингда бўлади».

Хуллас, жамиятда рўй бераётган бугунги ўзгаришлар юртдошларимиз онгида инкилоб ясаши керак. Қийинчилик билан бўлса-да, одамлар бозор иқтисодиётига мослашмоқда. Тўғриси, бозор иқтисодиёти одамларни аста-секин ўз қонуниятларига кўниктирмоқда. Ҳозир кўчада беғам юрган одамни учратиш қийин. Ҳамма қаергадир шошилади. Назаримда, одамлар энди тезроқ юрадиган бўлиб қолгандек. Ҳамманинг бошида хилма-хил ўй, хилма-хил ташвиш, хилма-хил режа. Буни ўзимнинг юриш-туришимдан ҳам пайқайман. Ён дафтарчамдаги бир кунда қилишим лозим бўлган ишлар миқдори камайиш ўрнига, борган сайин кўпайиб борапти. Таниш-билишларим ҳаёти мисолида ҳам шунга ишонч ҳосил қиламан. Энг муҳими, одамлар энди ишга шунчаки бориб кел-

майди, ишни шунчаки қўл учида бажармайди. Уларнинг ўйлари қайси ишни бажарсам, қандай бажарсам, натижа яхшироқ бўлар экан, қандай ишласам, яхшироқ яшар эканман, деган саволлар билан банд. Ҳар ким бугунги имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш йўллари кидиради. Қаерга қараманг, яхши мутахассис қўлма-қўл. Яхши ўқитувчи орқасидан шогирдлар тирбанд, ота-оналар унинг атрофида паренана, директор уни ўз мактабидан тутиб туриш учун маошини қўпайтириш пайида. Яхши устанинг эшиги тақиллашдан тўхтамайди. Яхши олимни чет элликлар катта пул эвазига маъруза ўқишга таклиф қилиш илинжида. Билимли ўқувчи учун ҳар қандай, ҳатто хориждаги университетларнинг эшиклари ҳам очик. Қисқаси, яхши ишлаган, ўз касбининг устаси бўлган кишининг турмуши йилдан-йилга фаровонлашиб борапти. Демак, янги жамият биздан, яхши яшамоқчи бўлсак, яхши мутахассис бўлишни, фидокорона меҳнат қилишни, тинмай изланишни, малакамизни оширишни талаб қилади.

Кўриб турибсизки, бозор иқтисодиётининг талаби инсоннинг яхши яшаш орзуси билан уйғун. Унинг қудрати ҳам аслида шунда.

Орзу-ҳавас билан боғлиқ яна бир муҳим жиҳат бу — мақсаднинг тўғри белгиланиши ва ана шу мақсадга олиб борадиган йўлнинг муқобил танланишида.

Аслида, касби футболчи бўлган киши ҳам яхши яшаш орзуси билан юради. Лекин у, айтайлик, майдонга нима мақсадда тушадию бу мақсад учун қандай курашади? Бир футболчи маҳоратини намойиш қилиб, ишқибозлар олқишини олса ёки қийин вазиятда жонбозлик кўрсатиб, жамоасини мағлубиятдан қутқарса, бошқа ўйинчи рақибини чалиб, фирромлик қилиши ёки ҳатто "яхши яшаш" илинжида рақиб томонига сотилиб, бурчига ҳиёнат қилишгача бориши мумкин. Тўқсон дақиқа тинимсиз югуриб, оёғига тўп тегмаган ўйинчидан ҳам наф йўқ.

Бозор иқтисодиёти ҳар биримиздан бозорчи бўлишни эмас, иқтисодиётчи бўлишимизни талаб этади.

Зеро, иқтисодиётчи қаноатли бўлади, эҳтиёжларини имкониятларига мувофиқлаштириб иш тутади, ҳавойи орзуларга берилмайди, тежамкор бўлади, исрофгарчиликка йўл қўймайди. У хоҳ стипендияга яшаётган талаба, хоҳ серфарзанд оила бошлиғи, хоҳ йирик корхона раҳбари бўлсин даромади билан буромадани, топгани билан сарфлайдиганини ҳисоб-китоб қилиб боради, иқтисодиётнинг бюджет ва баланс деган тушунчаларини беш қўлдай билади. Айни пайтда у бахил ҳам бўлмайди. Ўз бюджетида хайру-эхсонга, ҳомийликка мўлжалланган маблағни кўзда тутади.

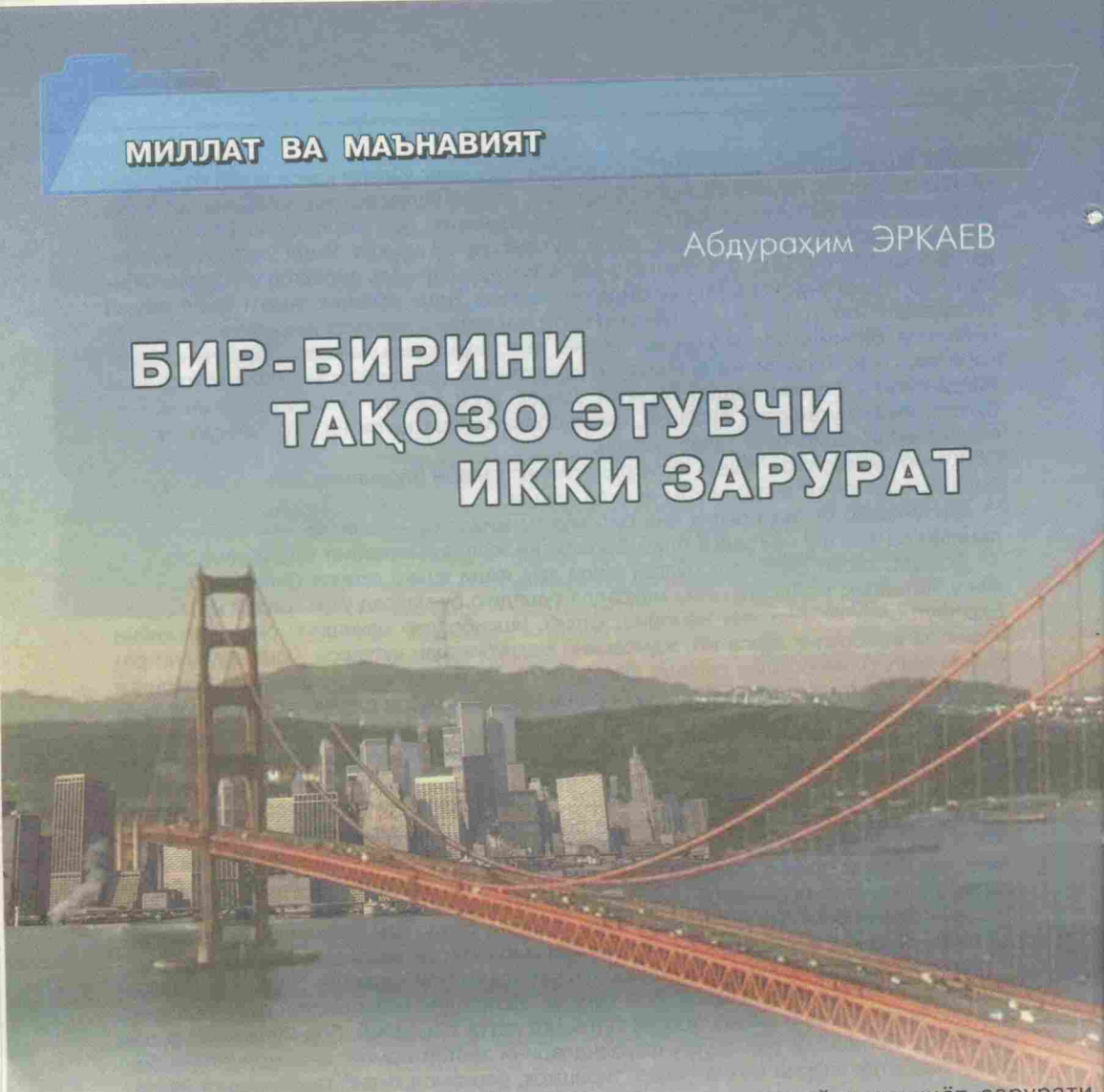
Ҳақиқий иқтисодиётчи доим юксак маънавиятга интилиб яшайди. Зеро, у биладики, маънавий бой одамгина ҳақиқий бой бўлади. Иқтисодни яхши билган оила бошлиғи фарзандлари ризқини қийиб, топган-тутганига катта тўй қилиб, бор-йўғини кўкка совурмайди, бебилиска пул билан фарзандларини талтайтирмайди, имкониятини биринчи навбатда уларни меҳнатсевар, тиришқок, баркамол қилиб тарбиялашга йўналтиради.

Иқтисодиётчи ҳовлиқиб кетмайди, топганига қўша-қўша данғиллама иморатлари хорижий қимматбаҳо енгил машиналар сотиб олиб, кўз-кўз қилишга тушмайди, кибру ҳавога берилмайди, ўзини жамиятдан айри тасаввур қилолмайди. У яхши тушунадики, юрт тинч ва обод, халқ тўқ ва фаровон бўлсагина ўзи ҳам, авлоди ҳам том маънода бахтли бўла олади.

Иқтисодиётчи раҳбар бўлган хўжалик касодга учрамайди, аксинча, йил сайин кучайиб боради. Йўлбошчиси иқтисодиётчи бўлган халқнинг ҳар қуни мазмунли ва фаровон бўлади. Бундай раҳбар миллатни, халқни ўз имкониятларига, ўз куч-қудратига таяниб яшашга ўргатади. Умумдавлат, умуммиллат миқёсида ечимлар танланаётган пайтда вазиятга аввало иқтисодий нуқтаи назардан баҳо беради. У иқтисодиётни сиёсатдан устун қўяди. Авлодларига озод ва обод ватан қолдиришни ҳаётининг мазмуни деб билади.

Мен — Ўзбекистоним тезроқ эркин иқтисодиётчилар мамлакатига айлансин, деб орзу қиламан, дўстларим даврасида доим шу ғояни тарғиб қиламан, дафтарчамга ёзиладиган кундалик ишларим рўйхатини ҳам мана шу орзуга мувофиқлаштиришга интиламан.

БИР-БИРИНИ ТАҚОЗО ЭТУВЧИ ИККИ ЗАРУРАТ

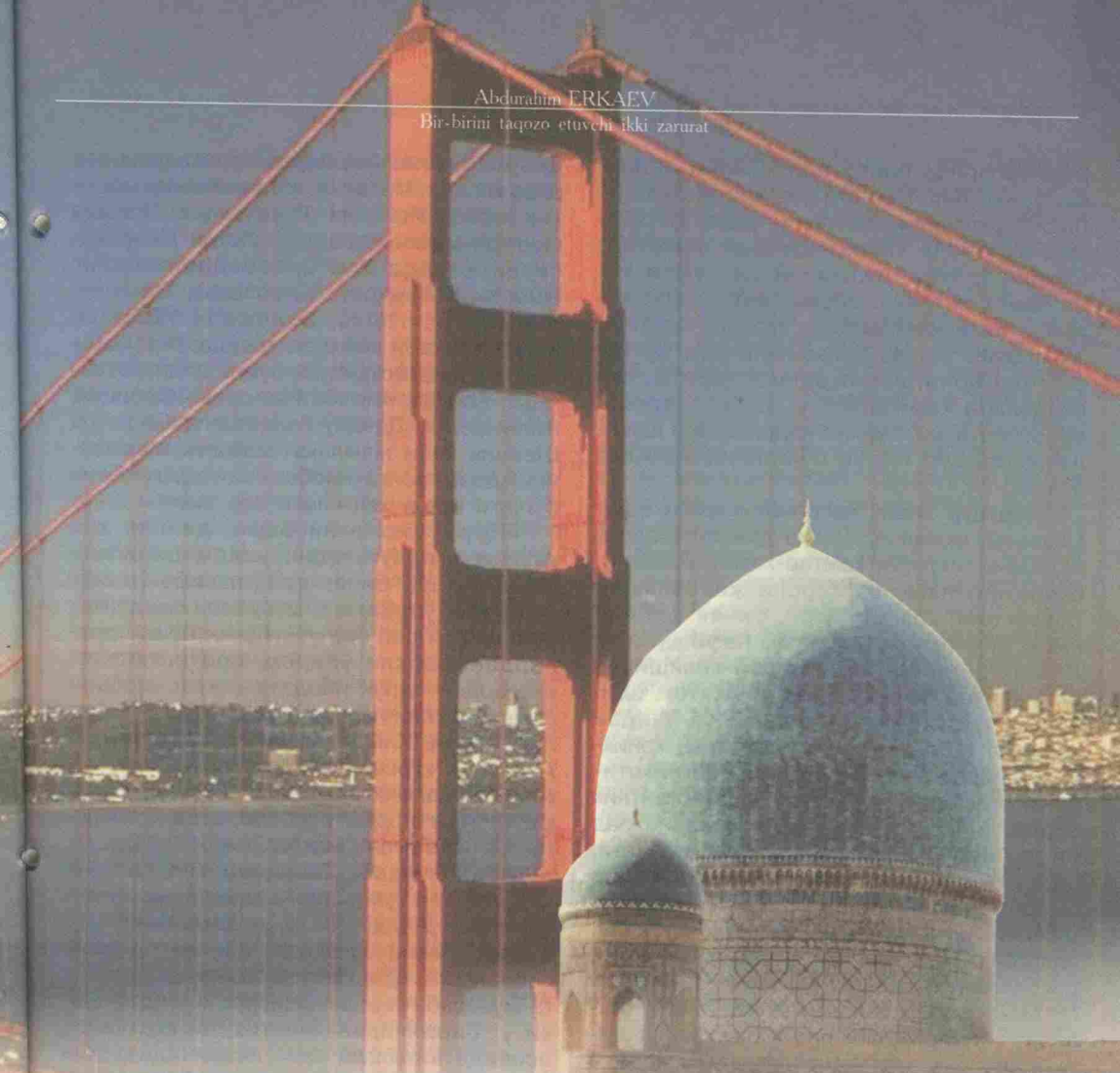

Иқтисодий ва маънавий муносабатлар муштараклиги инсоният тараққиётида азал-азалдан муҳим ўрин тутиб келган. Бу масала жамиятимиз ҳаётини ислоҳ этишнинг бош дастури — ўзбек моделида ҳам устувор аҳамият касб этмоқда. Маълумки, инсоннинг онгли фаолияти аввало ахлоқодоб ва ҳуқуқ мезонлари, бир сўз билан айтганда, маънавият асосида баҳоланади. Қолаверса, инсоннинг ишлаб чиқариш фаолиятида фақат иқтисодий омиллар эмас, маънавий омиллар ҳам етакчи ўрин тутди.

Иқтисодиёт ва маънавият ўртасидаги алоқадорлик эса ўта серқирра ва мураккабдир. Иқтисодиёт маънавият ривожини учун моддий шарт-шароит яратади. Айни

пайтда иқтисодий тараққиёт зарурати маънавиятни ўзгартишни тақозо этади. Масалан, онгли, тафаккурни юксалтирмай туриб, янги технологиялар яратиш, меҳнат қуролларини такомиллаштириш, меҳнат муносабатларини оқилона ташкил этиш, фан ва техникавий ижодкорликни ривожлантириш мумкин эмас.

Табиийки, маънавиятнинг юксалиши, илмий-техникавий кашфиётларнинг кучайиши аҳоли билим ва малакасининг ортиши, иқтисодий тафаккурнинг ўзгариши ҳам иқтисодиётга таъсир ўтказмасдан қолмайди. Бу — иқтисодиёт ва маънавиятнинг муштарак жиҳатлари. Аммо, таъкидлаш жоизки, улар ўртасида азалий зиддиятлар ҳам бор. Бу тушунчалар ҳақида гап кетар

экан, бир нарсани ёдда тутмоқ лозим: иқтисодиёт ҳам, маънавият ҳам аввало инсон ҳаётини ҳар жиҳатдан тўқис қилишга қаратилган. Бу ҳақиқат унутилган тақдирда иқтисодиётдан мақсад фақат маҳсулотни кўпайтириш, сармояни айланттириб, мўмай даромад олиш бўлиб қолади. Бундай вазиятда бутун жамият эртаю кеч нафсу ҳаво йўлида елиб-югуради, маънавият эса ана шу бош мақсадга эришиш борасидаги воситалардан бирига айланади.

Маънавий ва иқтисодий муносабатлар ўртасида оқилона мувозанатни, энг маъқул йўлни топиш борасида Ғарб илм-фанида бир-бирига зид бўлган икки хил қараш кўзга ташланади. Биринчиси — сизу бизга яхши маълум бўлган марксистик нуқтаи назар. Иккинчиси — атоқли немис мутафаккири Макс Вебер далиллаб берган ва машҳур француз социологи Э.Дюркгейм ривожлантирган таълимот. Биринчи нуқтаи назарга хос қоидалар мактаб давридаёқ барчамизнинг онгимизга зўрлаб сингдирилган, бинобарин, унинг моҳиятини яхши биламиз. Шу боис, келинг, яхшиси, иккинчи қараш ҳақида мулоҳаза юритайлик.

Макс Вебер жамият ҳаётида, жумладан, меҳнатга муносабат жараёнида маънавиятнинг ўрни беқиёс эканини протестантлик ахлоқининг замонавий шакли — Ғарбий Оврупога хос тамаддуннинг вужудга келиши ва ривож асосида тушунтиради. У «Протестантлик этикаси ва капитализм

руҳи» асарида протестантликнинг, айниқса, унинг бир тармоғи — пуритан мазҳабининг ахлоқий меъёрлари, хусусан, ҳалол меҳнат қилиб, ғайрат-шижоат кўрсатиб, шахсий ҳаётни, ижтимоий турмушни яхшилашга интилиш лозим, деган даъвати ҳамда ижтимоий ҳаётни, турмуш тарзини, жумладан, ишлаб чиқаришни ҳам муттасил рационаллаштиришга қаратилган ақидалари капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари, буржуа қадриятлари шаклланишига зўр туртки бўлганини эътироф этади.

Тасаввур этинг, насронийликдаги бошқа диний оқимлар, бошқа динлар (ислом, буддавийлик) ҳам камтар-камсуқумликни, қаноатни, нафс ва хирсни жиловлашни тарғиб этиб келган. Тўғри, бунинг ҳеч бир ёмон жиҳати йўқ. Аксинча, нафи кўпроқ. Лекин протестантлик вужудга келишидан олдин дунё бир ўзгаришга муҳтож эди. Токи бу ўзгариш инсондаги ўз-ўзидан қониқиш туйғуси ўрнига, ўз-ўзидан қониқмай, ғайратга берилиш ҳиссини уйғотиши лозим эди. Боз устига, протестантлик бошқа динлар суянган эзгу ғояларни рад этгани йўқ. Аксинча, уларни тарғиб этди, лекин бу жараёнда шахсий манфаатларни ошқора намоён этиш иштиёқи ва индивидуализмни чегаралаб қўймади, аксинча, уларни меҳнат ва ғайратга йўналтириб, рағбатлантирди.

Макс Вебер ҳалол меҳнат, ғайрат-шижоат, тадбиркорлик протестантликда диний жасорат, «дунёвий ибодат» мақомига кўтарилган, дея уқтиради. Бу ўринда у протестантликнинг замонавий капиталистик хўжалик фаолияти шаклланишига эмас, балки «капиталистик руҳ» шаклланишига таъсири ҳақида сўз юритади. Унингча, капиталистик хўжалик ҳеч қандай диний таълимот кўмагига муҳтож эмас, аксинча, черковнинг аралашуви иқтисодий ривожига халал беради. (Ўзбекистоннинг тараққиёт моделида иқтисодийнинг мафкурадан холи бўлиши устувор тамойиллардан бири этиб белгилангани ислохотларимиз муваффақиятини таъминлаётган омиллардан бири экани билан қиёсланг.)

Протестантлик капитализм руҳига, иқтисодий рақобатга, товар-пул ва меҳнат муносабатларига жуда мос эди. Шу боис унинг ғоялари этиб борган ва халқ дили-

дан жой олган ўлкаларда капитализм тез ривожланди. Масалан, католиклик ҳукмронлик қилган Испания, Португалия, Польша сингари мамлакатларда, Лотин Америкаси қитъасида ёки православлик кенг ёйилган Юнонистон, Югославия, Руминия, Россия, Болгария, Белорусь, Украина, Молдова каби мамлакатларда тараққиёт суръати протестантлик чуқур илдиз отган АҚШ, Канада, Англия, Германия, Франция, Швейцария, Дания, Голландия, Бельгия, Швеция каби мамлакатлардаги ривожланиш даражасига нисбатан сустроқ экани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас.

Тўғри, меҳнатни барча динлар ҳам улуғлайди. Жумладан, ислом дини ҳам пешона тери билан ризқ-насиба топиш, бола-чақа ўстиришни мусулмон банданинг бош шиори деб билади. Лекин бошқа динлардан фарқли ўларок, протестантлик эътиқод — қуруқ ибодатда эмас, ақлнинг амалий фаолияти, яъни меҳнатда, дея таълим берди. Кимда-ким меҳнат қилиб, самарасини кўрса, бу — худо уни халос этганидан далолат. Шу боис протестантлик мазҳабидаги одам учун меҳнатдан келадиган натижа ягона мақсад ҳисобланади.

Эсингиздами, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳам шунга ўхшаш ғояни — «Дил ба ёру даст ба кор» даъватини олға сурган. Лекин бу ақида, айрим объектив сабабларга кўра, янгича ахлоқ ва меҳнатга муносабатни шакллантира олмади. Чунки у, биринчидан, мистик тариқатчилик асосида айтилган эди. Иккинчидан, ўша пайтда ҳали диний мутаассиблик кучли эди. Учинчидан ва энг асосийси — у замонда капитал, сармоя, ишлаб чиқариш воситалари ва кучлари бир жойга тўпланмаган, бинобарин, мазкур даъватни кенг микёсли фаолиятга айлантириш учун ижтимоий-иқтисодий зарурат, шарт-шароит етилмаган эди. Қолаверса, протестантликни кенг ёйиш ва амалга ошириш борасидаги саъй-ҳаракатлар бир зум ҳам тўхтаб қолмаган. Лютердан кейин Кальвин сингари ҳам назариётчи, ҳам ташкилотчи черков ислохотчилари, Томас Мюнцер, Ян Жижка каби халқ йўлбошчилари фидойилик кўрсатган. Протестантликни қарор топтириш даври тарихда Тикланиш — Реформация даври деб аталади. У юз йил давом этган курашлар, олишувлар ва ҳатто

урушлар натижасида амалга оширилган. Нидерландия ва Англияда юз берган инкилоб эса уни янада мустаҳкамлаган.

Тўғри, нақшбандийликни ҳам давом эттирувчилар бўлган. Лекин улар бу таълимотни асосан ғоявий-мафкуравий жиҳатдан бойитиб борган. Бироқ ушбу таълимот асосида ҳаётни тубдан ўзгартиришга бел боғлаган ислохотчилар бўлмаган. Хуллас, Нақшбанд даъвати меҳнатда ва бунёдкорликда намоён бўлувчи амалий этиқодга айланмаган.

Протестантлик халқнинг ижтимоий аҳволини меҳнат орқали ўзгартиришга монелик қилмади, аксинча, бундай иродани рағбатлантирди. Бошқа динлар ва оқимлар ҳуқрон ижтимоий муносабатларни тубдан ўзгартиришга журъат этолмади, нари борса, инсонни уларни такомиллаштиришга ундади, холос.

Оврупода олий табақага мансуб одамлар паст табақа вакиллари шуғулланадиган ишлардан ҳазар қилари, қора халқ зодагоний касблар ҳақида орзу ҳам қилолмас эди. Протестантлик бундай адолатсизликка барҳам берди. Лютернинг бу борадаги қарашларини Вебер мана бундай ифодалаган эди: «Дунёвий мажбуриятларни (яъни бу дунё мажбуриятларини — **А. Э.**) бажариш ҳар қандай шароитда ҳам худога маъқул бўлишнинг бирдан-бир воситасидир, айнан мана шу, фақат шу нарса илоҳий ирода кўрсатмасидир ва шу боис рухсат этилган касбларнинг барчаси худо олдида тенгдир» (Макс Вебер. «Избранные произведения». Москва. «Прогресс», 1990 йил, 98-бет).

Протестантлик меҳнатга айнан ана шундай муносабат воситасида феодализм бағрида етилиб келаётган капиталистик муносабатлар сари, янги тузум сари йўл очган эди. Бинобарин, протестантликни қарор топтирган реформациячилик диний ислохлар ҳаракатигина эмас, янги иқтисодий тузум, янги ишлаб чиқариш муносабатлари учун кураш ҳаракати ҳам эди. Адолат юзасидан шуни ҳам айтиш лозимки, Вебернинг ўзи реформациячиликни диний ислохотлардан ташқарида кечадиган, капиталистик муносабатларни ўрнатишга қаратилган ҳодиса деб ўйламаган. Сирасини айтганда, реформациячилик черковни ислох этиш ва протестантликни

қарор топтиришни кўзлаган эди. Лекин бу ҳаракат дохийларининг субъектив хоҳишидан қатъи назар, у янги ижтимоий муносабатларга, янги тарихий заруратга ҳам йўл очди.

Айни пайтда протестантликдаги пуританий мазҳаблар талаблари ва илк капитализм давридаги зарурат ўзаро мос келиб қолганини ҳам эътироф этиш лозим. Илк капитализм протестантлик тимсолида ўзига ғоявий-мафкуравий таянч топди. Протестантлик эса илк капитализм орқали моддий-ижтимоий асосларини кенгайтирди ва пировардида жамиятда мустаҳкам мавқега эга бўлди.

Онтологик нуқтаи назардан Маркс ва Вебернинг маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсири тўғрисидаги хулосаларини моҳиятан бир-бирига қарама-қарши, яъни материалистик ва идеалистик хулосалар дейиш мумкин. Айниқса, Маркс таълимоти масалага асосан онтологик ёндашув натижасидир.

Лекин, назаримизда, бу ўринда масалага кўпроқ функционал нуқтаи назардан (яъни ижтимоий ҳодисаларнинг фаолият кўрсатиш ва муайян вазифаларни бажариш хусусиятини инobatга олиб) ёндашиш Вебер мулоҳазаларида анча-мунча акс этган.) Ана шундагина жамият тараққиётида иқтисодиёт устувор ўрин тутадими ёки маънавиятми, деганга ўхшаш юзаки саволларга ҳожат қолмайди. Чунки масалага бундай ёндашиш фақат онтологик нуқтаи назардан қараганда қимматга эга, функционал жиҳатдан ёндашганда эса бу нарса иккинчи даражалидир.

Агар маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсирини функционал ёндашув асосида таҳлил этсак, улар анча мураккаб ва ранг-баранг, айни пайтда ҳар бирининг юксалишида ўзаро мутаносиблик бекиёс аҳамият касб этишини кўрамиз. Масалан, меҳнат ахлоқ билан уйғунлашмаса, иқтисодий муносабатлар жараёнида маънавият масалалари, хусусан, инсонпарварлик меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилиб кетади, оқибат-натижада ишлаб чиқариш ҳажми ортгани билан, инсоний муносабатлар заволга юз тутайди, жамиятда ўзаро беғоналашиш тамойили кучаяди. Бу ҳол пи-

ровардида ижтимоий-иқтисодий инқирозга сабаб бўлади.

Айни пайтда иқтисодий ривожланиш бўлмаса, халқ турмуш фаровонлиги юксалмаса, маънавият оқсаб қолаверади: халқ таълими, санъат, оммавий-ахборот воситалари, матбаачилик, илм-фаннинг моддий базиси заифлашади, ижодга рағбат сусаяди. Айнан мана шундай пайтда айрим тоифалар орасида мафкуравий муросасизлик ва мутаассиблик илдиз ота бошлайди. Бу ҳол эса, табиийки, иқтисодиёт ривожи учун янада кўпроқ қийинчилик туғдиради, чунки бундай вазиятда янги ғоя ва технологияларга эҳтиёж сезилмайди, иқтисодий тафаккур заифлашади, ҳалоллик ва адолат фаолиятнинг бош мезони бўлмагани боис, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида ҳамкорлик эмас, қарама-қаршилик, зиддият авж олади.

Ўзбек моделида мана шу жиҳатларнинг барчаси инobatга олиниб, иқтисодий муносабатлар билан бир қаторда маънавий-маърифий ишларга ҳам устувор аҳамият берилаётгани тараққиёт борасида биз чиндан ҳам ўзига хос йўл танлаганимиздан далolatдир.

Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири, юқорида таъкидланганидек, биринчи галда меҳнатга муносабат қандай экани билан изоҳланади. Миллий қадриятлар тизимида меҳнатнинг қандай ўрин тутиши, у нақадар эркин экани, турли тоифалар орасида меҳнатга, унинг муайян турларига (касбларга) интилишнинг қандайлиги, меҳнатни рағбатлантириш (ҳақ тўлаш) меъёрлари қай даражада адолатли экани, меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг ўзи рационал ташкил этилганми, йўқми — буларнинг барчаси жамиятда шаклланган қадриятлар мезонига, меҳнатга муносабатга, умуман, дунёқарашга боғлиқ.

Иккинчидан, маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири халқ ҳўжалигининг қандай фаолият кўрсатаётганида намоён бўлади. Масалан, товар-пул муносабатлари, кредит ва солиқ тизими, бозор инфратузилмаси ривожи кўп жиҳатдан мазкур соҳалардаги эҳтиёжлар нақадар теран англаб олингани ва бу эҳтиёжларни қондириш борасида қандай шарт-шароит яратилганига, яъни жамиятда шаклланган иқтисодий тафаккурга, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга

боғлиқ. Меҳнат ва ишлаб чиқариш муносабатлари, совет давридагидек, иррационал, яъни ғайритабиий асосда ташкил этилса, ишлаб чиқариш, умуман, иқтисодиёт илмий-техника ютуқларидан, янгиланишдан баҳраманд бўлолмайди ва охиروқибатда турғунликка юз тутлади. Янгиллик мажбурий тарзда жорий этилса ҳам, аммо барибир кўнгилдагидек самара бермайди.

Шарқда мафкура асрлар давомида иқтисодий ўзгаришлар заруратини инкор қилиб келган, бу ҳол айниқса Хитой ва Ҳиндистонда кўп давом этган. IX — XII асрларда ислом мамлакатларида товар-пул муносабатлари, савдо-сотик ривожи, ижтимоий сафарбарлик, янгилликларга интилиш кучли бўлгани ва жамиятда ҳаддан зиёд авж олиб кетган ижтимоий-синфий зўравонлик ҳамда мутелик кайфиятининг йўқлиги, ёлланма меҳнатнинг бирмунча ривожлангани илк капиталистик муносабатлар шаклланиши учун объектив иқтисодий шарт-шароит яратган эди. Лекин турли (жумладан, иқтисодий, сиёсий, диний-мафкуравий) сабабларга кўра, оилавий меҳнат тақсимотига асосланган, мустақил, “объективлашган”, рационал мазмундаги ишлаб чиқариш корхонаси ва капиталнинг илк жамғарилиши, илк капиталистик бозор инфратузилмаси (молия-кредит, банк тизими кабилар) вужудга келмади. Чунки жамиятнинг мафкураси, маънавияти объектив иқтисодий заруратни инкор этди, унга эркинлик бермаслик учун очиқ-ошкора курашди (масалан, рибо, тавдилия каби тамойилларни эсланг).

Меҳнатга муносабат совет даврида ҳам анчагина салбий эди. Оқибатда ҳалол ва сифатли меҳнатнинг қадри қолмади. Ҳалол меҳнат қилгандан кўра коммунистик ғоялар ҳақида бекорчи сафсата сотсангиз, обрўингиз ҳам, мавқеингиз ҳам ўн чандон ортиб кетар эди. Иқтисодий ва сиёсий зўравонликка асосланган “совет модели” қатағонлар барҳам топиб, мустабидлик сусайгани сайин мутлақо самара бермай қўйди ва охири инқирозга юз тутди.

Энди биз меҳнатга батамом янгича муносабатни шакллантиришимиз лозим. Инсон асосий ишлаб чиқарувчи, ижтимоий фаолият субъекти ўлароқ тараққиёт моделининг асосий ижодкори, ҳаракатлантирувчи кучига айланмоғи зарур.

Биз дунёқарашимизда, баҳолар, қадриятлар тизимида ижодкорликка, бунёдкорликка, ҳалол ва адолатли меҳнатга муносабатни шакллантирсак, яъни боқимандалик ҳамда тенгпарастликдан воз кечсак, ижодий интилиш, тадбиркорликни рағбатлантиришни, шахс билан ҳисоблашишни ўргансак, жамиятнинг ҳар бир аъзоси фақат меҳнат орқали ўзлигини, ўз салоҳиятини намоён қила олишига ишончи комил бўлса, тараққиётимизнинг бош дастури — ўзбек моделида белгиланган режалар самараси янада ортади. Зеро, дунё тажрибасидан яши маълумки, шахснинг моддий манфаати жамоа ва жамият манфаати билан уйғунлаштирилмас экан, пухта ишланган ҳар қандай дастур ҳам қутилган натижани бермайди.

Бугун мамлакатимизда бозор иқтисодиётининг таркибий қисмларидан бири — меҳнат бозори вужудга келяпти. Ишчи ва мутахассислар ўртасида рақобат пайдо бўлаётгани, касб-корининг ҳақиқий усталари — профессионалларга нисбатан эҳтиёж ортиб бораётгани бозорнинг таклиф ва талаб қонуниятига тобора кўпроқ бўйсунётганидан далолат. Одатда меҳнат бозори иқтисодиётдаги ўзгаришларга нисбатан тез шаклланади, аммо аҳоли кайфияти, унинг меҳнат бозорига, рақобатга муносабати, ҳатто касб малакаси анча секин ўзгаради, объектив жараёнлардан биров ортда қолади. Шу боис мамлакатимизда, иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатини таъминлаш мақсадида таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишлар жараёнида меҳнатга ижобий муносабатни шакллантириш, ёшлар орасида касб танлашга эътиборни кучайтириш ҳамда меҳнат бозори талабларига мослашиш кўникмаларини тарбиялашга муҳим эътибор қаратилмоқда.

Масалан, халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида деярли барча ёшлар 2005 йилдан бошлаб ўрта-махсус ва касб-хунар билим юрларида ўқиш, яъни аниқ бир касбни эгаллаш имкониятига эга бўлади. Давлатнинг бош ислохотчи ва асосий сармоядор сифатида бундай имкониятни кафолатлаётгани, биринчидан, шаклланиб келаётган меҳнат бозори талабларини ҳисобга олиш самараси бўлса, иккинчидан, ўзбек моде-

лига меҳнат бозорининг кўрсатган таъсири натижасидир.

Кадрлар тайёрлашнинг бундай кенг қамровли миллий дастури жаҳоннинг ҳеч бир мамлакатига йўқ. Демак, бу ҳам ўзбек моделининг ўзига хос жиҳати ва таркибий унсурларидан биридир.

Ўзбек моделида маънавиятга муҳим аҳамият беришни тақозо этган заруратлардан бири — жамият иқтисодий тафаккурини ислохотлар талабига мослаштирган ҳолда бозор муносабатлари, бозор инфратузилмаси ривожини тазлаштиришдир.

Сир эмас, молия-кредит ва банк тизими фаолияти бизда замон талабларидан ҳали анча орқада, консалтинг, лизинг, сугурта ва траст-компаниялар, турли-туман шартнома муассасалари тармоғи секин шаклланмоқда, борлари ҳам кўнгилдагидек ишламаяпти. Бунинг сабаблари кўп.

Шулардан бири — жамият иқтисодий тафаккурининг яхши ривожланмагани, иқтисодий зарурат тўлиқ англаб етилмагани, ижтимоий онгда ўзибўларчилик, лоқайдлик кайфиятининг кучлилиги, ижтимоий кўрқувнинг ташаббускорлик йўлида хануз тўсиқ бўлиб турганидир. Бинобарин, энди янгича дунёқараш, мустақил иқтисодий тафаккур ва эркин иқтисодий муносабатлар бизга сув билан ҳаводек зарур. Шу боис Президентимиз жамият ҳаётини эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришни бугунги куннинг бош вазифаси деб билмоқда.

Фойда — иқтисодиётнинг асосий мақсади, бинобарин, асосий тушунчаси ҳамдир. Самарадорлик, таннарх, даромад каби тушунчалар ҳам маъно-моҳиятига кўра унга яқин. Лекин фойда кетидан қувиш азал-азалдан бош оғриғи бўлиб келган ахлоқий муаммони юзага чиқаради: мақсад воситани оқлайдими? Мулкдор киши фойда олишни кўзлар экан, шунинг баробарида ишчи ва хизматчилар меҳнатига ҳақ тўлашда қандай мезонга амал қилиши лозим?

Давлат қонун йўли билан меҳнатга ҳақ тўлашнинг умумий ўртача меъёрини белгилайди. Аммо меҳнат ва технологик шароит, ишчи ва хизматчиларга яратилган қулайликлар, ички тартиб-интизом, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ҳар бир кор-

хонада ҳар хил. Демак, ҳар бир корхона оли-наётган даромад, сарфланаётган харажат (ишчи ва хизматчиларнинг жисмоний, пси-хологик, касбий ва малакавий куч-ғайра-ти, билим-тажрибаси ҳам шунга киради), қулайлик ёки ноқулайлик, ижтимоий суғур-таланиш ҳамда ҳимояланиш даражасини алоҳида ҳисобга олиб, ҳақ тўлаши лозим. Бироқ доимо бир маромда меҳнат қилиб, бир хил миқдорда ҳақ олишга ўрганиб қол-ган жамият учун бу — осон иш эмас. Янгича талабларга на ишга ёлловчи, на ёлланувчи, на ишчи-хизматчиларни ҳимоя қилувчи турли жамоат ташкилотлари, ху-сусан, касба уюшмалари тайёр.

Ишчи ва хизматчиларга кам маош тўлаш дастлаб мулкдор (давлат, хусусий шахс, жамоавий мулкдор) учун фойдали бўлиб туюлса-да, аслида у зарарлидир. Чунки бундай вазиятда ишлаб чиқариш, иқтисодиёт ривожланмай қолади. Кўпга чўзилган турғунлик эса эртами-кечми ин-қирозга сабаб бўлади.

Лекин меҳнатни моддий рағбатланти-риш ўз-ўзидан меҳнат унумдорлигини орт-тириб, меҳнатга муносабатни дарҳол ўзгартириб юбормаслиги аниқ. Аксинча, у мудом қаноатга, турғун эҳтиёжга, камсу-қумликка ўрганиб қолган кишини баттар дангаса қилиб қўяди.

Макс Вебер келтирган мисол бу жиҳат-дан ибратлидир: ўрилган бир морген (0,25-0,33 гектар) ғалла учун бир марка ҳақ ола-диган ўроқчи кунига 2,5 морген ғалла ўра-ди ва 2,5 марка ҳақ олади. Хўжайин ҳосил-ни нобуд қилмай тезроқ йиғиб олай, дей-дию иш ҳақини одатдагидан кўра биров оширади — бир моргенга бир марка эмас, 1,25 марка ҳақ тўлашга рози бўлади. Шу тариқа унумдорлик уч моргенгача ўсишига умид қилади. Лекин аънавийлик руҳида тарбия топган ўроқчи кўпроқ пул ишлаб қолиш имкониятидан фойдаланиш ўрнига “етиб турибди-ку, бўлди-да”, деб, одатда-гидек, 2,5 маркалик иш билан кифоялана-ди: энди 2,5 морген ўрнига 2 морген ўра бошлайди.

Кўрдингизми, аънавийлик руҳидаги меҳнат ва турмуш шароитида моддий рағ-бат биринчи ўринда турмайди ва у самар-рели иқтисодий омилга ҳам айланмайди. Чунки бундай шароитда инсон эҳтиёжла-ри турғунлик касб этади.

Ўроқчи меҳнати унумдорлигини оши-риш учун иш ҳақи миқдори биров камай-тирилса-чи, деган савол ҳам туғилиши табиий. Капитализмнинг ривожланиш жараёнида меҳнат самарадорлигини оши-риш учун кўпдан-кўп иқтисодий чоралар, жумладан, иш ҳақи миқдорини биров ка-майтириш тажрибаси ҳамгина кўрилган. Лекин у ҳам кўнгилдагидек самара берма-ган, беҳуда норозиликларга сабаб бўлган.

Вебернинг фикрича, инсонда юксак масъулият туйғуси билан бирга, меҳнат-ни ягона мақсад, ягона нажот деб билув-чи тафаккур ҳам шаклланиши зарур. “Меҳ-натга бундай муносабат эса инсон таби-ятининг хоссаси эмас, — дея эътироф эта-ди Вебер. — Бундай фазилат адо этилган ишга кўп ёки оз ҳақ тўлаш натижасида эмас, балки анчагина давом этадиган тар-бия жараёни ҳосиласи сифатида вуҷуд-га келади”.

Дарҳақиқат, протестантликка мансуб оилада тарбия топган кишининг қулоғига гўдаклигиданоқ, меҳнат — яратганнинг ўзи сенга ато этган иқтидор ва зимманга юкланган бирдан-бир вазифа, шунинг учун, унутма, қанча яхши ва ҳалол ишласанг, парвардигор эгамга шунча маъқул бўласан, қабилдаги “азон”лар айтилган. Протес-тантлик муҳитида тарбия топган, меҳнат-ни худо томонидан юклатилган мажбури-ят ва ҳалос бўлиш омили деб, танлаган касбини эса яратган ато этган иқтидор ва кўнглига солган даъват деб биладиган киши жисмида иш унумдорлигини кун сайин ошириб бориш доимий маънавий эҳтиёжга айланиб кетади. У моддий жи-ҳатдан рағбатлантириб борилса, бора-бора ғоятда улкан натижаларга эришиши шубҳасиз.

Демак, меҳнатга янгича муносабатни шакллантириш учун уни фақат тегишлича тақдирлашнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун, аввало, янгича дунёқарашни шакл-лантириш лозим. Аммо меҳнатни етарли-ча баҳоламаслик ҳам хавфли. Ҳалол меҳ-нат эвазига муносиб турмуш кечиролма-ган, иззат-эътибор қозонмаган киши, та-биийки, охир-оқибатда ҳеч нарсага ишон-май, қўли ишдан совиб, лоқайд ва данга-са бўлиб қолади.

Бу ҳол аслида корхона эгасининг (у дав-латми, жамоа ёки хусусий шахсми, ким

бўлишидан қатъи назар) ишчи ва хизматчиларга нисбатан қандай муносабат мезонини ўрнатганига боғлиқ. Бу муносабат ё адолатпарварликка яъни ижтимоий ҳамкорликка ёки эксплуатацияга яъни адолатга асосланиши мумкин. Бу нарса тараққиёт модели учун ўта муҳимдир. Хусусан, адолат масаласи тижоратчи ва харидор, ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи) ва истеъмолчи — хуллас, барча ижтимоий муносабат иштирокчилари учун бирдек таллуқли. Корхона эгаси фойда олиш учун инсонпарварлик талабларига унча мос келмайдиган, ҳатто унга батамом зид бўлган воситаларни танлаши, шу тариқа жамиятга ҳам, табиатга ҳам зарар етказиши мумкин. Жамиятнинг бундай нохуш ҳолга бефарқлиги ёки унга қарши бош кўтариши, керак бўлса, жиловини тортиб қўйиши фақат амалдаги қонунларга эмас, балки ахлоқий меъёрларга, қарор топган маънавий муҳитга, фуқароларнинг онгу шуурига, ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш кўникмасию ижтимоий фаоллигига ҳам боғлиқ. Айни пайтда тараққиёт моделининг нақадар кўп самара бера олиши ҳам ушбу масалаларнинг қандай ҳал этилиши билан белгиланади.

Дейлик, дам олиб ўтирганингизда, сайр қилиб юрганингизда ёки телевизор томоша қилаётганингизда турли товарлар ва хизматлар рекламасига кўзингиз тушади. Шундай вазиятда ўзингиз ёқтирган, истаган ахборот билан бирга “устига қўшиб сотиладиган” ахборотдан ҳам “баҳраманд” бўлишга мажбурсиз. Аслида рекламанинг маданий савияси, ахлоқ талабларига нақадар мос ёки мос эмаслиги, уни тарқатиш воситаларининг мақбул ёки номақбуллиги ҳуқуқий меъёрлар билангина эмас, ахлоқий ва эстетик меъёрлар билан ҳам тартибга солиноғи лозим. Яъни реклама қонунга нақадар мос бўлса, жамиятнинг диди ва ахлоқига ҳам шу қадар мос бўлоғи зарур. Лекин амалда ахлоқий ва эстетик талаблар кўпинча унутиб қўйилади.

Фарб мамлакатлари тажрибасидан маълумки, бозор муносабатларини миллий менталитетга мослаб жорий этмаслик оқибатида хўжалик юритувчи субъектларнинг фойда кетидан қувиши аҳолининг аксариятида истеъмолчилик кайфиятини

авж олдиради. Бойлик васвасасини кўзгаш учун ҳатто “тажовузкор” реклама орқали одамлар онгига таъсир кўрсатилади ва уларнинг дунёқараши бошқарилади. Ҳамма нарса, дейлик, одамларнинг таниш-билишчилиги ҳам истеъмол товарига, муайян эҳтиёжни қондириш воситасига айлантирилади. Бу ҳол, турган гапки, жамият маънавиятига салбий таъсир кўрсатади: мазали-мазасиз реклама ахбороти одамларнинг кундалик онгигаги мумтоз адабиёт, санъат ва илм-фанга бўлган қизиқишини онгнинг фаол бўлмаган қатламига суриб ташлайди. Француз социологи Моль Абраам бу хусусда шуларни ёзган эди: “Бугун моддий неъмат ишлаб чиқарувчи ишчининг миясини тўлдиришда унинг метро афишасида ўқигани, радиодан эшитгани, кино ёки телевизорда кўргани, ишга боришда йўлда газетада ўқиб олгани ёки ҳамкасаба ва кўни-кўшниларидан эшитгани кўпроқ ўрин тутуди; мактабдан эса ғира-шира эсга келадиган тушунчалар тутуни қолади, холос” (М. Абраам. “Социодинамика культуры”. Москва, “Прогресс” нашриёти, 1973 йил., 39-бет). Олим охири шундай хулосага келган: “Бизнинг давримизда билимлар таълим тизими орқали эмас, балки асосан оммавий ахборот воситалари орқали шаклланади” (ўша асар, 45-бет). Бу фикрда муболага кўпроқ бўлса-да, анча-мунча ҳақиқат ҳам, афсуски, оз эмас.

Фарбдаги “контркультура” — аксилмаданият жараёнининг вужудга келишида реклама ва истеъмолчилик кайфиятининг ўзига яраша ўрни бор. (Аксилмаданият дейилганда инсонийликка зид ҳодисалар — зўравонлик, фаҳш, қотиллик — хуллас, барча ваҳшийликларни турли воситалар билан тарғиб этиш тушунилади.)

Бугунги кунда фақат санъатда эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам аксилмаданият аломатлари кўзга ташланиб турибди. “Қора жодугарлик”, “шайтоний мазҳаблар” каби яширин кўпорувчи уюшмалар фаолияти бунга яққол мисолдир. Қолаверса, Фарб дунёсидаги ёшларнинг ҳукмрон меъёрларга қарши эътирозларини ифодаловчи айрим ҳаракатларида, хусусан, 60-йиллардаги “хиппи”, 70-80-йиллардаги “панк”ларда ҳам аксилмаданият унсурлари талайгина эди.

Аксилмаданият шунчаки реклама ва ёки истеъмолчилик кайфиятидан туғилмайди, балки унга маънавиятнинг инкирози сабаб бўлади. Аммо рекламанинг қуюшқонга сифмайдиган баъзи бир "но-стандарт қилиқлари"дан аксилмаданият озикланиб туриши шубҳасиз.

Аксилмаданият маънавият борасида, муайян муаммоларни юзага келтирган бўлса-да, лекин Фарб ижтимоий ҳаётида устувор аҳамият касб этолгани йўқ, бундай бўлиши мумкин ҳам эмасди. Бироқ, аксилмаданиятдан фарқли ўлароқ, оммавий маданиятнинг жамиятда тутган ўрни жуда катта, жумладан бизда ҳам шундай. Айниқса, оммавий ахборот воситаларининг техник жиҳатдан ривожланиши унинг юксалишига туртки бўлмоқда. Қўшиқчилик мисолида бундан аниқ кўриш мумкин. Оммавий маданият айрим ҳолларда умумий профессионал савияси ва мазмуни жиҳатидан мумтоз маданиятга яқинлашса-да, аксарият ҳолда авом дидига мослашгани, бадиий саёзлиги жиҳатидан аксилмаданиятга яқин туради. Лекин бундан оммавий санъат асарларининг деярли барчаси мазмунан саёз, ижро маҳорати паст, деган хулоса чиқмаслиги керак. Ўзбек оммавий санъати тарихида шундай ижрочилар борки, улар тириклигидаёқ мумтоз санъаткорга айланган (масалан, Ботир Зокировни эсланг). Лекин, шу билан бирга, бугунги кунда айнан оммавий маданият ҳодисалари хизмат ва товар турига айланиб бормоқда. Бу — бугунги ишлаб чиқариш ва истеъмолчилик кайфияти ривожини билан боғлиқ. Бу — иқтисодийнинг маънавиятга таъсири натижаси.

Нафсиларни айтганда, илмий-техникавий тараққиёт, ишлаб чиқариш ва иқтисодий ижтимоий ҳаётни ва турмуш тарзини бир хил андозага солмоқда, стандартлаштирмоқда. Бу жараён биринчи галда шаҳар аҳолисининг кўпайиши натижасида жадаллашмоқда. Уй-рўзгор буюмлари ва жиҳозларидан тортиб одамларнинг кийим-кечаги, тирикчилик маромигача (ишга эрта бориб, кеч қайтиш, дам олишни телевизор олдида ўтказиш) бир хиллик касб этмоқда. Ишлаб чиқариш жараёни ва технологияси ҳам шундай.

Бу эса нарса ва ҳодисаларга муносабатда ҳам бир хилликни вужудга келтир-

моқда. Одамларнинг диди, маънавий эҳтиёжлари ҳам бундан мустасно эмас. Замоनावий, оммавий маданиятнинг баъзи кўринишлари айнан шу боис космополитик мазмун касб этмоқда. Уларда миллий ёки минтақавий хусусиятлар заиф.

Хуллас, бугунги кунда иқтисодий ва маънавиятнинг ўзаро таъсири жамият ҳаётининг барча соҳаларида намоён бўлаётир.

Замоनावий ишлаб чиқариш ва бозор муносабатлари барча мумтоз қадриятларни қайта баҳолаш, уларни технократик қарашлар, меъёрлар, оморлар билан алмаштириш ҳаракатларини юзага чиқармоқда. Фарбда таълим-тарбияни инсонийлаштириш, инсонпарварлик ғояларини жамият онгига қайта сингдириш бош масалага айланаётгани ҳам шундан.

Демак, аён бўлмоқдаки, иқтисодий муносабатларнинг, иқтисодий ҳаётнинг ботиний инсонпарварлик моҳияти ҳам, зоҳирий шаклланиш ва намоён бўлиш маданияти ҳам жамиятда қарор топган маънавиятга боғлиқ. Шу боис ўзбек модели жамиятни иқтисодий, ижтимоий юксалтириш билан бирга, инсонни руҳан юксалтириш, маънан баркамол авлодни вояга етказишни ҳам устувор мақсад қилиб қўйган.

Иқтисодий инсоннинг ўзидан ва унинг эҳтиёжларидан ташқаридаги ҳодиса эмас. Шундай экан, иқтисодий билан боғлиқ ҳар қандай масала пировардида инсонга бориб тақалади.

Фойда олиш иқтисодийнинг асосий мақсади, дедик. Лекин у ахлоқ нуқтаи назаридан турлича баҳолашни мумкин. Масалан, ҳалол ёки ҳаром топилган фойда қабилида. Ҳалол ёки ҳаром усул билан фойда олишнинг мезонлари нималардан иборат? Улар ўртасида чегара борми? Бу — жуда қийин ва оғир масала. Бу борада ҳеч қачон аниқ ва қатъий мезон бўлмаган. Маълум бир шароитда маъқул ҳисобланган усул бошқа шароитда номмақул бўлиши мумкин. Лекин бир нарса равшан — сизнинг иқтисодий фаолиятингиздан табиат, жамият, одамлар жисмонан ва руҳан зарар кўрмаслиги лозим. Бу эса фойда олиш жараёнини бошқаларни мажбурлаш, зўрлаш (эксплуатация) асосида эмас, балки ижтимоий ҳамкорлик негизида

йўлга қўйишни талаб этади. Ўзбек модели турли ижтимоий қатламлар, энг аввало, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида ижтимоий ҳамкорлик ўрнатилишини тақозо этади. Ижтимоий ҳамкорлик эса биринчи галда иқтисодий манфаатларнинг мос келиши, мулкка шерикчилик муносабатлари заминиди шаклланади. Лекин жамиятдаги ижтимоий мўлжаллар, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар, маънавий муҳит ва одамлар ўртасида шаклланган умумий муносабатлар ҳам бу жараёнга таъсир кўрсатмай қолмайди.

Ўзбекистонда ишлаб чиқариш субъектлари (ёлловчи ва ёлланувчи) ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топтириш мақсадида мулкчиликнинг жамоа шакллари — концерн, ҳиссадорлик жамияти, компания, жамоа корхонаси ва ширкат кабилар ривожига муҳим эътибор қаратилмоқда. Акцияларнинг тегишли қисми корхона аъзоларига сотилмоқда, жамоа корхоналари ва ширкатларда эса уларнинг пай улушлари белгиланиб, тегишли тартибда расмийлаштирилмоқда. Бу усул ўзбек моделининг ҳақиқатан ижтимоий ҳамкорликка таяниши учун шарт-шароит яратмоқда.

Ижтимоий ҳамкорлик, шунингдек, мулкнинг турли шакллари, катта ва кичик бизнес ўртасида ҳам муайян шаклда қарор топади. Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар ўртасидаги ҳамкорлик қатъий ишончга асосланади. Биз ҳали бунга ўрганишимиз лозим. Биз шартномаларни вақтида бажаришни, ўзаро тўловларни вақтида амалга оширишни ҳали кўнгилдагидек бажараётганимиз йўқ. Баъзан эса шеригини ёки ходимини алдаш бизда одатий ҳол ҳисобланади. Чунки иқтисодий тафаккуримиз ҳали заиф. Корхона ва ишбилармон обрўси, ҳалоллиги, ишончли шерик бўла олиши каби иқтисодий ахлоқ меъёрлари бизда ҳозирча корхона фаолиятига, унинг аҳволи ва даромадига таъсир кўрсатувчи омил даражасига етган эмас. Чет элларда “ишончсиз шерик” деган тасаввур корхонанинг синишига сабаб бўлади, “фирром шерик” деган ҳукм эса иқтисодий ўлим билан барабар.

Ижтимоий ҳамкорлик, иқтисодий шерикчилик ўзаро рақобатни рад этмайди. Мулк шакллари, турли сармоядорлар ва уларнинг корхоналари ўртасида рақобат бўлиши кўпукладли иқтисодиёт тақозосидир.

Ижтимоий ҳамкорликнинг қай даражада самарали бўлиши, рақобатнинг қанчалик маърифий шаклда кечиши — жамиятнинг маънавий маданиятига, унда қарор топган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга, иқтисодий муносабатларнинг инсонпарварлик қадриятларига нақадар мос эканига боғлиқ.

Ёлловчи ва ёлланувчи муносабатларининг ижтимоий ҳамкорлик негизиди қурилиши жамиятдаги барқарорликнинг, иш ташлашлар, забастовкалар ва синфий тўқнашувлар олдини олишнинг, зиддиятларни музокара ва келишув асосида ҳал қилишнинг асосий шартларидан биридир.

Бу борада жамиятда қарор топган маънавий муҳит ҳам катта аҳамиятга эга. Агар жамиятда “Одам одамга бўридир” деган ақида кенг ёйилган бўлса, турли табақа ва синфлар ўртасида адоват кучаяди. Бундай шароитда арзимас зиддиятлар ҳам кутилмаганда авж олиб кетади ва жиддий муаммоларни вужудга келтиради.

Соғлом ижтимоий муҳит, аксинча, майда-чуйда зиддиятларнинг зўрайиб кетишига йўл қўймайди, жиддийроқ зиддиятларни келишув асосида ҳал қилиш имкониятини яратади. Синфлар ва табақалар ўртасида ҳамкорлик қарор топиши ва янада мустаҳкамланиши учун қулай ижтимоий-психологик ва ижтимоий-мафкуравий шарт-шароит яратади.

Хулоса шуки, ўзбек моделида маънавият масаласига муҳим аҳамият берилаётгани, иқтисодий нуқтаи назардан қараганда, меҳнатнинг қадрини оширишга, унга янгича муносабатни, умуман, янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришга, турли табақалар, аввало, ишга ёлловчи ва ёлланувчилар ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топтиришга, инсоний эҳтиёжларни ҳисобга оладиган маданий бозорни, янгиларга хайрихоҳ ва ўзини ўзи тартибга соладиган иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилгандир.

Бегали ҚОСИМОВ

ЖАДИДЛАР ВА МИЛЛИЙ МАФКУРА

ласуф миллатни “ҳар бир мамлакатнинг ягона соҳиби” дея изоҳлаган экан. Шундан сўнг, орадан қанча замонлар ўтиб, XVIII асрда, француз инқилоби даврида бу масала яна ўртага тушгани, бироқ бу тушунча айрим халқларда ҳали ҳам шаклланиб улгурмагани ҳақида фикр юритади Жалил Мамадқулизода.

Бугун Президентимиз олға сураётган миллий ғоя, миллий мафкура масалаларини бундан юз йил олдин жадидлар ҳам мустақил тараққиётнинг энг муҳим омили деб билган ва уларни шакллантириш борасида бор имкониятларини ишга солган эди.

Аввало, “миллат” ва “миллийлик” ҳақида.

1908 йилдан Тифлисида чиқа бошлаган “Мулла Насриддин” журналининг муҳаррири, Тошкентнинг “Коллизей” театрида “Ўликлар” драмасини намойиш этиб маҳаллий халқни ларзага солган Жалил Мамадқулизоданинг “Миллат” мақоласи бор. Унда ёзилишича, миллат тушунчасини илк бор қадим юнон файласуфи Демокрит бундан салкам икки ярим минг йил муқаддам қўллаган экан. Бу фай-

Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, дин ва ирқ масаласи, миллат ва мазҳаб масаласи туркий халқлар ҳаётида ҳеч бир замонда эътибордан четда қолмаган. Мақола муаллифи Алишер Навоий замондошлари ҳақида сўзлар экан, улуг шоирни “фахрул-миллат”, “зайнул-миллат”, “нурул-миллат” сифатлари билан таъриф-тавсиф этади. Эҳтимол, буюк бобомизнинг миллат ҳақидаги тушунчалари у ҳақдаги бугунги кўз-қарашларимиздан бирмунча фарқланар (масалан, у миллат билан динни ҳамisha ёнма-ён, ҳатто ўзаро маънодош, яъни синоним сифатида қўллайди). Бироқ шуниси ҳақиқатки, ул зот миллатни инсониятнинг яшаш шакли тарзида тушунади ва уни маълум диний, худудий, лисоний қиёфада, муайян

аслий хусусиятларга эга ҳолда тасаввур этади.

Бундай тушунча XVIII асрдан Оврупода муайянлашиб борди ва Салим Учинчининг (1789-1807) “Низоми жадид”и, айниқса, Мустафо Рашид Пошшонинг 1839 йилги “Танзимот фармони”дан сўнг Усмонли Туркиясига, ундан Кавказ, Волгабўйи орқали Туркистонга кириб келди. Фурсати етиб, бу ғоя ва тушунчалар Оврупо орқали Русияга ҳам ёйилиб, ундан, ўша давр чор тузуми истилоҳи билан айтганда, “гайрирус мусулмонлари”га ўтди.

“Миллат” тушунчасига яна бир илова: “Таржимон” газетасининг 1908 йилги 58-сонига газета муҳаррирининг (Исмоилбек Гаспирали бўлган) “Миллат” номли мақоласи босилган. Унда «Миллат надир?» деган масала теварагида фикр юритилади. Муаллиф бу борадаги Фарбу Шарқда ҳукмрон бўлган қарашларни келтирар экан, ёшлигидан қулоғига қуйилган гап — “Дин ва миллат бирдир” деган фикрга тўхталади. Унингча, бу — ғоят “эски” ақида, “сиёсий назария”. Уни ислом фуқароҳоси (қонуншунослари) мусавийлардан олган. Турклар, эронийлар тарихи шуни кўрсатадики, улар исломлашган, лекин араблашмаган, туркликни, эронликни сақлаб қолган. Демак, бу назария илмий асосга эга эмас.

Энди ғоя ҳақида.

Исмоилбек Гаспринский 1895 йилда ёзган мақолаларидан бирини “Ғоя” деб атаган эди. Унингча, “халқлар ҳаётидаги барча буюк воқеаларнинг таг-заминида муайян ғоя ётади. Энг улуғ кашфиётлар, аввало, улар ҳақидаги орзу-ниятлардан бошланган.

Ислом ғоялари ярим дунёни бир ҳовуч араблар атрофига бирлаштирди. Москва атрофида бирлашув ғояси кудратли Россияни майдонга келтирди. Тенглик ва озодлик ғояси эса французлар мавқеини Оврупода сарбаланд қилди.

Ғоясизликчи! Миллатни заифлаштирувчи, турғунликка — таназулга олиб борувчи нарса — айнан мана шу ғоясизлик, мақсадсизликдир.

Тарих неча марта лаб ақлу истеъдодига қойил бўлган Шарқ халқлари нега бундай залолатга ботди?

Неча юз миллион хитойлар, ҳиндлар сўнгги минг йил давомида ўзларини кўрсата олмай, нега бошқалар етовига тушиб қолди?

Сабаби — ғоясизлик”, деб тушунтиради муаллиф.

Шундан кейин у Русия қўл остидаги мусулмонлар ҳаётини шарҳлашга ўтади. “Таассуфки, Русиянинг мусулмон жамиятида асл ва чинакам ғоя, орзу йўқ, — деб ёзади муаллиф. — Улар ёлғиз шу куннинг, шу дақиқанинг манфаати, шу биргина қоринни тўқлаб олиш манфаати билан яшайдилар ва ҳозиргидан бир неча марта яхшироқ ишламоқ ва яшамоқ мумкинлигини билмайдилар. Бизда тушни таъбир қилувчи рисолалар, гул ва булбул ҳақидаги кўшиқлар, ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич полвон ҳақидаги китоблар кўп, аммо миямизни қоплаб олган жаҳолатни тарқатувчи, аҳволимизни тушунтириб бергувчи, тараққиёт хусусида, келажак хусусида ўйлашга, илгарига интилишга мажбур этадиган бирор китоб йўқ. Шундай экан, маорифга, тараққиётга интилишни ўз олдимизга вазифа ва орзу қилиб қўймоқ керак эмасми?!”

Исмоилбек шу ғоя билан иш тутилса, миллатнинг жонланишига, маърифатли авлод шаклланиб, турмуш гўзаллашишига дил-дилдан ишонади. Ишонадигина эмас, бу нарсани ҳаёт-мамонт масаласи деб билади, халқнинг миллий, диний, инсоний ҳуқуқларини муҳофаза қилишда уни энг муҳим восита деб ҳисоблайди.

“Бир миллатнинг қувват ва матонати, унинг саодати ва фароғати аҳлининг оз-кўплиги билан эмас, аъзоларидаги маданият ва тараққиётга омил ҳаётий хусусиятларининг даражаси билан ўлчанади”, деб ёзади Исмоилбек 1908 йили чоп этилган “Илм ва маърифат даври” мақоласида. Илм-хунар ғайрат ва меҳнат билан қўлга киради. Ғайрат ва меҳнат эса илму хунар туфайли самара беради. Булар — ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Қавмнинг аксарияти жисмонан соғ бўла туриб илму хунардан бебахра қолса ҳаёти паришон бўлиб, ўзини ҳимоя қилмоқдан ожиз қолиши мумкин. Илм-маърифатда қувватли Овруро миллатларининг соғлом Африкани буткул асир этишлари бежиз эмас.

Хўш, бунинг олдини олиш учун нима қилиш керак? Жавоб эса тайин: маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғоясини миллатнинг аксарияти англаши керак.

Дарҳақиқат, жадидларимиз олиб борган барча ишлар — матбуотнинг йўлга қўйилгани, “усули жадид” мактаби назарияси яратилиб, амалга оширилгани, театрчилик каби маърифий жараёнлар шунга хизмат қилди.

Ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидларимиз фикрича, икки шартни тақозо этади:

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, туриш-турмушидан, асрий аъёналаридан, ўзлигидан ва табиийки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.

2. Ғоя миллат томонидан англани-

ши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, халқ онгига жойлашиб, унинг юрагидаги ўтга айланмоғи, унда сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи зарур.

Бу жараёнда энг буюк масъулият зиёли зиммасига тушади. Чунки халқнинг миллий эҳтиёжни дил-дилдан англовчи ва одамларни олға бошловчи тоифаси — зиёлелардир. Бунинг учун, жадидлар наздида, ўша зиёлининг ўзи “миллий ахлоқ ва тарбия эгаси” бўлмоғи керак.

Бу — осон иш эмас эди.

Жадид ва қадим ибораси XIX асрнинг сўнгида юзага келган бўлса-да, моҳиятан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва қоқоқлик ўртасидаги эски курашдан иборат эди. Юнон қадимчилари ҳақида гап кетар экан, улар “икки минг неча юз сана муқаддам Сукротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар”, — деб ёзади Исмоилбек “Қадимчилик — жадидчилик” мақоласида (“Таржимон” газетаси, 1909, 19-сон). Шундан ҳозиргача, масалан, “замонамизнинг энг маданий, энг мутараққий инсонлари ўлан инглизлар орасинда ҳам қадимчилар ғоят кўпдир”, деб давом этади муаллиф ва буларнинг тепасида кимсан, оламга машҳур олимлар, сиёсатчилар, иқтисодчилар турганини айтади.

Миллатнинг кучли ё кучсизлиги, ғолиб ё мағлублиги унинг маданияти, маърифати, тижорат ва саноатига боғлиқ эканини Исмоилбек ҳам, бошқа жадидлар ҳам кўп уқтирган. Хусусан, Абдулла Авлоний шундай дейди: “Бу кунда маданий миллатлар урушларини саноат ва тижоратга айлантirdилар ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳрғар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишқон Овруро Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқда”.

У замонларда самоварда сувнинг ичида ўт ёняпти, бу ерда сеҳр бор,

бинобарин, ношаръий дейиш, масжидларнинг шамларини электр билан алмаштиришга тиш-тирноқлари билан қарши чиқиш, “усули жаҳид” мактабини, замонавий фан-техникани рад этиш, газета, театрға “шайтоний иш”, “шаккоклик” деб қараш ва уларнинг ҳаммасидан кофирлик аломатини излаш одатий ҳол эди.

Жадидлар шундай шароитда иш олиб бордилар. Уларнинг фаолияти ҳақиқий маданий фидоийлик эди.

“Таржимон” газетаси 1884 йилги 14-сонида шундай ёзган: “Агар бизим орамизда яхши одамлар бўлсалар, бошлаб мактаб муаллимларидирлар. Агар бизда фойдали одамлар бўлсалар, булар ҳам — улардир. Агар орамизда ўзига ҳеч бир ҳурмат, мақтов, шуҳрат талаб этмай, бутун ғайратини ўқув-тарбия ишига, ҳақиқат йўлига сарф этган кишилар бўлсалар, булар ҳам — муаллимлардир...”

Шараф сизга, муҳтарам ўқитувчилар!

Сизнинг фидойи меҳнатингиз қадрига етмаганимиз учун, сизни фақирликда, муҳтожликда қолдирганимиз учун бизларни, ўқитган болаларингизнинг оталарини кечирингиз”.

Жадидлар замонавий олий ўқув юртининг заруратини теран ҳис қилган ва барча имкониятлардан фойдаланишга уринган.

“Фуқаройи ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Дин — “Куръон”дан, жон — Худодан”, — деб ёзган эди Исмоилбек Бухоро ва Хева хонларига қилган хитобасида. — Сиз давлатлик хонлардан аҳолига эҳсон этиладиган нарса — наشري маорифга, тараққиёт ва камолотга омил бўлувчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалари кўп Бухоройи шарифда ва Хевада энди бирор дорилфунуни исломия таъсис этмоқ лозим. Бу дорилфунунларга бир даража илм олган талаба қабул қилиниб, тарих, жўғрофия, кимё, ҳандаса,

илми ҳуқуқ, усули идорайи давлат, илми иқтисод ва бошқа лозим фанлар, туркий, форсий, русий ва франсавий тиллар ўргатилса... Ушбу дорилфунунларда муаллим ва мударрислик қила оладиган аҳли камол бор” (“Таржимон” газетаси 1906 йил, 39-сон).

Жадидларимиз сўнги уч-тўрт аср мобайнида руҳан ўксиб қолган, ўтмишини, демакки, ўзлигини унутаёзган миллатимизга тарих шуурини сингдиришга ва шу орқали янги руҳ бахш этишга уринган. Дарҳақиқат, миллий шуурни тарих шуури майдонга келтиради. Тарих шуури эса тарихни танимоқдир.

“Таржимон” газетасининг 1906 йилги декабрь, 1907 йилги январь сонларида “Муколамаи салотин” (“Султонлар суҳбати”) номли бир ҳикоя босилган. У Амир Темур ҳақида. Воқеа ҳаёлий бўлиб, Гўри Амирда кечади: муаллиф мақбарани зиёрат қилар экан, мўъжиза юз беради. Мир Саййид Бараканинг қабри устидаги сандиқтош кўтарилиб, Соҳибқироннинг пири ўрнидан туради. Амир Темур қабрига қўлини қўйиб, “Ўғлим!” дейиши билан, тош кўтарилиб, Соҳибқирон ҳам чиқиб келади. Ҳар бири ўз қабри устига ўтиради. Бир пасда Шарқнинг маълум ва машҳур зотлари Амир Темур атрофида ҳозир бўладилар. Булар — турк султони Абдулазизхон, Эрон шоҳи Насриддиншоҳ, Бухоро амири Насруллохон, Қўқон хони Худоёрхон ва бошқалар. Мир Саййид Барака уларни бирма-бир таништиради.

Жадидчиликнинг машҳур раҳнамоларидан Жамолиддин Афғоний “хутбайи сипоҳий” ўқиб, сўнги юз йилдаги дунё ўзгаришларини сўзлаб беради. Амир Темур авлодларга мерос қолдиргани Ватан ва миллатнинг тақдири борасида халафларини сўроққа тутуди. Жавоблардан қаноатланмади. Айниқса, Амир Насрулло ва Худоёрхон Соҳибқироннинг бу залворли

саволларидан қочишгани жой тополмай қолади. Амир Темури ўзи ҳақидаги иғво-фасодларни рад этиб, бутун куч-қудратини бир-бирини унутиш даражасига борган “туркларни бирлаштирмоққа, Буюк Туркистонни ташкил этмоққа бағишлагани”ни, “бир даража бугунга ноил ҳам бўлгани”ни айтиди.

Ҳикоя бошида Мир Сайид Барака Амир Темури қабрдан турғизар экан, “яна замон келгани”га ишора қилган эди.

1906 йилда эълон қилинган бу ҳикоя билан Фитратнинг 1918 йили ёзилган “Темури сағанаси” асарига ҳамоҳангликни пайқаш қийин эмас.

Алибек Ҳусайнзода 1909 йилда “Тараққий” (Боку) газетасида босилган “Турклик — аскарлик” мақолида тил таҳлили асосида муҳим бир фикрни илгари сурган. Бизнинг буйруқ майлини англатувчи айрим феълларимизда тўрт-беш қаватли амр маънолари бор экан. Масалан: ур, урдир, урдирт, урдирт(д)ир; чик, чиқар, чиқарт, чиқарт(д)ир, чиқарт(д)ирт каби. Бу хусусият бошқа тилларда учрамас экан. Бу ҳол туркдаги ҳукм ва ҳокимиятнинг ғоят қадимийлигини англатар, буйруқнинг кўпбосқичлиги эса давлат идора тизимида энг кўна замонлардан буён мансаб-мартабалар силсиласининг қатъий субординациясига амал қилиб келинаётганига далил экан. Масалан, қўшин бошлиғи аскарларга тўғридан-тўғри “Қалъага ҳужум этинг!” демас, балки саркардаларига “Этдиртиринг!” дер экан ва бу буйруқ пояма-поя мингбоши-юзбоши оша узатилиб борар экан. “Ҳар бир миллатнинг тили — унинг ҳаёти, фикри, руҳининг ойнасидир” деб тугалланади мақола.

Жадидлар миллатнинг тараққиётинигина эмас, балки уни сақлаб қолиш кафолатини ҳам миллийликда деб билган. “Миллият фикрига, бу азим

қувватга ҳеч бир куч бас кела олмайди, — деб ёзган эди Юсуф Оқчура, — юз мингларча ҳайбатли қўшин бу фикр қаршисида энгилди. Миллият аталмиш бу буюк қудратга бугун тўп ва милтиқ бас кела олмайди...”

Миллият тушунчаси бирликни талаб қилган. Бирлик дейилганда, асосан лисоний, ирқий, диний муштараклик кўзда тутилган. Миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англашида муҳим ўрин тутган, лекин сўнгроқ асоссиз равишда айблов васиқасига айлантирилган миллийлик, миллатчилик, маҳаллий миллатчилик каби тушунча ва атамалар айнан ана шу негизда пайдо бўлди.

Уларнинг айримлари ўз даврида миллий ғоя даражасига кўтарилди. Лекин сиёсий жиҳатдан амалга ошириш имконияти бўлмагани учун замон қатларида қолиб кетди.

Президентимиз ўртага ташлаётган бугунги “Туркистон — умумий уйимиз”, “Буюк аждодларга муносиб вориш бўлиб, жаҳон ҳамжамиятидаги ўз ўрнимизни эгаллашимиз керак”, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” ғоялари миллатимизнинг имконияти ва воқелигимиз мазмунидан келиб чиққан бўлиб, бемалол, шакшубҳасиз умуммиллий ғоя бўла олади. Шу билан бирга, улар миллат ақли билан идрок этилиб, қалби билан ҳис қилина бошлаган пайтдан эътиборан Ватан ва миллат мустақиллиги ва тараққиёти йўлида хизмат қилувчи кучли мафкуравий воситага айланди.

Модомики, бугун миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантириш, такомиллиштириш ва уни халқ онига сингдириш бош мақсад бўлиб турган экан, миллий зиёлиларимизнинг ўтган аср охири ва асримиз бошида бу йўлда олиб борган фаолияти биз учун жуда асқотиши турган гап.

Эргаш ОЧИЛ

Фарҳод — комил инсон

Муаззам “Хамса”да Навоий орзу-омолидаги комил инсонларнинг бутун бир туркумига дуч келамиз. Улар орасида тарихий шахслар ҳам, тарихий-афсонавий шахслар ҳам, шоирнинг ўзи юсак маҳорат билан яратган бадий—тўқима тимсоллар ҳам бор.

Бизнингча, шоир комиллик ҳақидаги ўй-фикрлари, орзуларини кўпроқ Фарҳод тимсолида ифода этган ва унинг сиймосида ўз кўнглидаги инсон қиёфасини яратган.

Одамларни камолотга даъват этиш, инсоний комилликни улуглаб, бани башардаги қусурларни танқид қилиш — барча халқлар адабиёти, умуман, сўз санъатининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Инсонни такомиллаштиришга йўналтирилган талаб ва қоидаларнинг бутун бир мажмуини ишлаб чиққан тасаввуф пайдо бўлганидан кейин ибтидодан насиҳатга, ҳикматга мойил Шарқ адабиёти бу жараёни аниқ дастур, муайян низом асосида акс эттира бошлаган. Бу дастурга кўра, комиллик йўлига кирган инсон шариат, тариқат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтиши керак эди. Хусусан, тариқат бир нечта мақомни ва солиқ бошидан кечирадиган ҳолларни қамраб олади.

Эргаш ОЧИЛ. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг докторанти.

Сўфиёна адабиётда инсон камолоти ҳақидаги ўй-фикрлар муайян даражада маълум мақомда турган ёхуд қайсидир бир ҳолни ҳис этган сўфий ошиқнинг руҳияти орқали акс эттирилган. Фазал, рубоий каби кичик лирик жанрларда ана шу узоқ давом этувчи, оғир ва мураккаб камолот йўлини босиб ўтаётган солиқнинг оний бир ҳолати ифодаланса, дostonларда кўпинча бу жараён батафсил кўрсатилган. Чунончи, Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида бу ҳол пир ва мурид ўртасидаги суҳбат (савол-жавоб), “Хайратул-аброр”да панд-насихат воситасида ўз аксини топган бўлса, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида бадиий тимсоллар қатига ўраб берилган.

Шарқ адабиёти ва фалсафасининг билимдонларидан бири Нажмиддин Комилов “Фарҳод ва Ширин” дostonини тасаввуф нуқтаи назаридан тадқиқ этар экан (*“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991 йил, 27 сентябрь*), Сукрот — комил инсон тимсоли, деган фикрни илгари сурган эди. Сукрот сиймоси дostonда тариқат босқичини босиб ўтиб, комиллик мақомига етишган ва энди толибларга ҳақиқат йўлини кўрсатадиган маънавий раҳнамо сифатида акс эттирилган бўлса, Фарҳод тимсоли камолот сари ҳаракат этувчи тарзида тасвирланади: унинг

интилишлари, муҳаббати, сидку сadoкати, фидоийлиги орқали комил инсон бўлиш — Сукрот даражасига кўтарилиш йўллари тасвирланган. Шунинг учун олим, асосан, дostonдаги сўфиёна рамз-тимсоллар моҳиятини очиш ва шу тариқа Фарҳод қиёфасининг тасаввуфий талқинини баён этишни кўзлаган бўлса, биз Алишер Навоийнинг ушбу қаҳрамони тақдирига комил инсон таълимоти нуқтаи назаридан ёндашамиз.

Шу ўринда, аввало, Навоий Сукрот сиймосида зимдан ўзининг пири ва устози, нақшбандия тариқатининг муршиди комили Абдураҳмон Жомийни тасвирламаганмикан, деган бир фаразни айтиб ўтмоқчимиз. Чунки “Фарҳод ва Ширин”да тасвирланган Сукрот истиқомат қиладиган ғор билан “Хайратул-аброр”даги Жомийнинг кулбаси, Сукротнинг камолотдаги мартабаси билан Жомийнинг тасаввуфдаги мақоми ўртасида айрим муштаракликлар мавжуд. Балки шоир шу заилда Жомийнинг ҳам Сукрот даражасига етганига ишора қилгандир. Албатта, бу — алоҳида тадқиқот мавзуи.

Тасаввуф — инсоний комилликка йўналтирилган таълимот. Камолотга эришиш воситаси эса — ишқ. Шунинг учун ҳам Навоий ишқ орқали ўз қаҳрамонини камолот босқичларидан олиб ўтади. Шунинг учун ҳам асарда ишққа кўп урғу берилади, таъбир жоиз бўлса, ишқ унинг бутун мазмун-моҳиятини ташкил этади. Дostonнинг ибтидосидаёқ унинг илоҳий ишқ тасвирига бағишланганига ишора қилинади. Чунончи, қиссани бошлар экан, шоир шундай деб таъкидлайди:

*Бу рангин саҳфа, билким, дard боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.*

Шунинг учун ҳам эндигина туғилган чақалоқнинг жисми “шуълаи

дард”га йўғрилган; гўдакка отаси ном кўймади, балки унинг покиза зотига мос равишда ишқнинг ўзи ҳар бир ҳарфи бир ишқий тушунча бўлган. Унга ҳар бир ҳарфи бир дардни: Ф — фироқни, Р — рашкни, Х — ҳажрни, О — оҳни, Д — дардни мужассам этган «Фарҳод» исми берилади. Бугина эмас. Уни “ишқ дояси” эмизади. Шу тариқа Фарҳод болалигиданоқ ишқ билан ҳамнафас бўлиб ўсади:

*Сўзи бори бўлуб афсонаи ишқ,
Мақому маскани кошонаи ишқ.*

Ўт — ишқ тимсоли. Ўт юқорига ўрлагани каби, юрагида ишқи бор одам ҳам мудом парвозга, юксакликка интилади. У дунёвий ташвишларга ўралашиб, заминда қолиб кетолмайди. Ишқ бунга йўл кўймайди, уни мудом олға чорлайди, безовта қилади. Фарҳодни ҳам ўз ҳолига қўймай, ҳамиша кўксини ёндирган, фикру ёдини банд қилган дард ишқ эди.

Фарҳод болалигидан алоҳида истеъдоди, фавқулудда қобилияти билан ажралиб туради. У билимларни жуда тез ўзлаштиради, қувваи ҳофизаси шунчалик кучли эдики, бир марта ўқиган китобига иккинчи марта қараб ўтиришига ҳожат йўқ эди. Нажидада ўн тўрт ёшидаёқ *“Жаҳонда қолмади ул етмаган илм, Билиб таҳқиқини касб этмаган илм”*.

Илму ахлоқда замонасининг фарди — яғонаси бўлган, ҳар жиҳатдан етуқ бу инсоннинг бирдан-бир “қусури” ишқ дардига мубталолиги эди.

Фарҳоднинг ишқини тушуниш учун даставвал Навоийнинг ишқ ҳақидаги қарашларини тушуниб олиш керак. Маълумки, шоир “Маҳбубул-қулуб” асарига ишқни уч тоифага бўлади.

Биринчиси — оддий одамлар ишқи бўлиб, у халқ орасида машҳур, кенг тарқалгандир. Халқдаги “Фалон одам фалончига ошиқ бўлибди”, деган гап

шундай ишқ ҳақида айтилади. Бу хилдаги одамлар кимгадир ошиқ бўлиб, изтироб чекиб, шунинг хаёли билан юрадилар. Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланади, холос. Унинг олий мартабаси эса шаръий никоҳдир.

Иккинчиси — алоҳида фазилатга эга инсонларга хос ишқ бўлиб, бу ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан барқарор бўлади. Бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади.

Учинчиси — сиддиқлар, яъни ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар Ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг учун матлубдилар. Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади.

Навоийнинг ўзи ҳам пок ишққа мансуб бўлиб, шу орқали илоҳий муҳаббатдан умидворлик қилар эди. Шунинг учун ҳам у Фарҳод образи орқали худди шу — “алоҳида фазилат эгаларига хос пок ишқ”нинг юксалиб, ҳақиқий ишққа айланиш жараёнини бадиий тимсоллар воситасида кўрсатиб беради.

Шоир ўз қаҳрамонининг пок ишқ соҳиби эканини дostonнинг бошидан охирига қадар қайта-қайта таъкидлаб боради. “Фарҳод ва Ширин”да энг кўп зикр этиладиган сўзлар — поклик ва фанодир. Бу — асарнинг пок муҳаббатга бағишлангани ва тасаввуфга алоқадорлигини кўрсатади. Чунончи, Фарҳод ёшлигиданоқ поклик тимсоли эди:

*Демонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.*

Меҳинбону Хусравнинг совчилари-

ни “Ширин эркак зотини хушламайди” деган баҳона билан қайтарган эди. Бунинг эшитган Хусрав ўз совчилари орқали “Шириннинг эр жинсига майли йўқ бўлса, унинг Фарҳод билан ишқи можаросини қандай тушунмоқ керак?” деган мазмунда гап қилади. Шунда Меҳинбону жавоб бериб айтадики, “Бу — ҳар қандай манфаат, ҳирсу ҳавасдан холи бўлган пок ишқдир. Улар қўл ушлашиши тугул, тузукроқ кўриша олганлари ҳам йўқ — бор-йўғи икки-уч бор учрашдилар, холос”:

*Бу кун Фарҳод ул озодавашдур
Ки, йўқлуқ бодасидин журъакашдур.
Фано ўти аро андоққи хошок,
Вужуди хирманин пок ўртамиш, пок.
Бўлибтур уйла Ҳақ зотида фоний,
Ки йўқтур анда ўзлукнинг нишони...*

Инсон руҳининг ўз аслига — Парвардигорига интилиши икки йўл билан — тариқат ёки ишқ орқали амалга ошади. Масалан, “Лайли ва Мажнун” достонида Қайс бирор бир пирнинг таълимини олганлиги ҳақида ишора йўқ. Унинг пири Ҳақнинг ўзи эди. Фарҳод эса тариқат йўлини босиб ўтади. Шу ўринда бир нуқтага эътибор қаратайлик: Фарҳоднинг тугилиши олдиндан башорат қилинган. Бу нарса аслида кўпроқ пайғамбарлар, валийлар ҳаёти билан боғлиқлиги маълум. Чунончи, машҳур шайх Бобойи Самосий Бухоро яқинидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғидан ўтар экан, бу ерда бир валий дунёга келишини башорат қилади ва ўша назаркарда инсон — Баҳоуддин Нақшбанд туғилганида унинг тарбиясини муриди Амир Кулолга топширади. Шунга ўхшаб, афсонавий донишманд Жомосп Фарҳоднинг тугилишидан хабар бериб, унинг тарбияси билан шуғулланишни Суҳайлога васият қилади.

Зотан, Навоий талқинида Фарҳод ҳам валийлик хусусиятидан бебаҳра эмас. Салосил кўрғонида бандиликда экан, ниғаҳбонлар унинг юзида валийлик нуруни кўради:

*Дедилар борча: “Ки эй оламда нодир,
Валоят нури рухсорингда зохир...”*

Худди шунинг учун ҳам Хусрав уни ўлдиришга журъат этолмайди:

*Валоятдин кўруб ҳолида партав,
Ани ваҳм айлаб ўлтурмакка Хусрав.*

Арманиядаги тоғда тош қазийтган кишилар эса уни ҳатто руҳул-амин — Жаброилга ўхшатади:

*Ўпуб ер, дедилар, ул хайл гамнок
Ки, эй руҳул-аминдек гавҳаринг пок.*

Маълум бўладики, Фарҳодга қабул назари Жомоспдан етган. Суҳайло Фарҳоднинг исмини сўраб ва савол-жавоб орқали унинг яна керакли белгиларини билиб олгач, у Жомосп башорат берган ва ўзи кутган саодатли инсон эканига ишонч ҳосил қилади. Фарҳодга насиҳатлар қилиб, унга аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкардан хабар беради ва Сукрот хузурига олиб борадиган йўлни кўрсатади. Аждаҳо-ни енгиш учун самандар ёғини тухфа этади. Самандар — олов ичида яшайдиган жонивор. Демак, унинг ёғи — ишқ рамзи. Иброҳим Халилуллоҳни ҳам Намруд ёққан оловдан унинг Оллоҳга бўлган ишқи кутқарган эди. Худди шундай, Фарҳодни ҳам аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкар балосидан илоҳий ишқ халос этади. Булар аслида тасавуфий истилоҳлар бўлиб, аждаҳо — нафс, Аҳраман — ҳокимият ва давлат, темир пайкар — ёлғончи дунё рамзи.

Шундай қилиб, Суҳайлони Фарҳоднинг биринчи пири дейиш мум-

кин. Анъанага кўра, тасаввуфда бир неча пирнинг таълимини олиш расм эди. Шайхлар шогирдларини имконлари даражасида тарбиялагач, уларни истеъдодига қараб, ўзидан кучлироқ пирларга тавсия этган. Сухайлонинг Фарҳодга ўзи билган нарсаларни ўргатиб бўлгач, Сукрот сари йўллаши ҳам айна шу нарса билан изоҳланади.

Фарҳод темир пайкарни энгиш сари борар экан, йўлда Хизрга йўлиқади. “Келибтурмен санга бўлмоққа ҳодий” дейди у. Хизр “оби ҳайвон” — тириклик сувини излаб топган ва уни ичиб, абадий ҳаётга эришган пайғамбар сифатида кўпгина халқлар адабиётида учрайди. У қаҳрамонларни қийин ва мушкул аҳволдан қутқарадиган, уларга ёрдам берадиган, мақсадга элтувчи тўғри йўлни кўрсатадиган халоскор сиймосида тасвирланади.

“Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пири, деб қабул қилиш мумкин, — деб ёзади Нажмиддин Комилов, — аммо, аслида у — улуғ мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғайбдан келган мададдир. Фарҳод Хизр маслаҳатига кириб, жомга қарайди ва унда Сукрот маскан тутган тоғни ҳамда горни кўради. Шайх қанча улуғ бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби ҳам оғир”.

Пок ишқ соҳиби, покбоз бўлган Фарҳод учун Ширин — илоҳий хусни ўзида акс эттирган мазҳар. Мазҳар — илоҳий ишқ йўлидаги асосий восита. Мазҳарда илоҳий жамол, қудрат ёки ҳикматнинг рамзи бор. Худо “мислсиз ақлини мутафаккирларда, мислсиз хуснини гўзал қиз ва йигитларда намойиш этган” дейди бу ҳақда адабиётшунос Ваҳоб Раҳмонов. Ҳақ ошиқлари кўпинча мазҳарни севиш орқали ҳақиқий ишққа етади. Шу маънода Фарҳоднинг ишқи Ширин мисолида муайянлик касб этди.

Алишер Навоий нуқтаи назарига кўра, мажозий ишқ — кимё: у инсонни қусурлардан халос этади. Бу ишқда ўртанган ошиқнинг хокий вужуди пировард натижада олтинга айланади. Маълумки, қадимги кимёгарлар турли маъданларни юқори ҳарорат тафтида олтинга айлантириш мумкин, дея ишонган ва бу орзу йўлида кўп куч сарфлаган. Ишқ ҳам — ўт. Ўт бўлганда ҳам — энг ёндирувчи, энг куйдирувчи ўт. Унинг таъсирида ошиқдаги ношойиста, ёмон хислатлар маҳв бўлиб, руҳ покланади. Бундай “кимёланиш” жараёнини Навоий “ишқи мажозий” деб атаган. Ана шу кимёланиш босқичидан ўтган ишқ энди ойнаи жаҳоннамолик касб этади. Ойнаи жаҳоннамолик — ҳақиқий ишқ мақоми. Ойнаи жаҳоннамо — аслида ошиқ солиқнинг қалби. Дунё, вужуд, нафс ташвишларидан қутулган, уларнинг борлигини нутиб, бутун фикру зикрини ягона Оллоҳга қаратган инсоннинг қалби ойнадай пок бўладики, бутун дунё, унда юз бераётган воқеа-ҳодисалар бу кўзгуда акс этади. Унда Оллоҳ нури, илоҳий файз ҳам жилваланиб туради. Маълум бўладики, Фарҳоднинг аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкарни энганидан кейин жоми жаҳоннамони қўлга киритиши рамзий маънода бўлиб, нафс ва дунё ташвишларидан қутулган ошиқнинг қалби ойнаи жаҳоннамога айланганига ишорадир.

Фарҳод ҳаёти бошдан-оёқ мажозий ишқнинг ҳақиқий ишққа айланиш жараёнини ўзида акс эттиради. Илоҳий ишқ Фарҳоднинг зуваласига кўшиб қорилган. Шунинг учун ҳам туғилган кунидан бошлаб уни исмсиз бир дард ўртайди. “Кичикдин эрди қисмим дард ила доғ” деб эътироф этади кейинчалик буни қаҳрамоннинг ўзи ҳам. Лекин мазкур дарднинг сабабини унинг ўзи ҳам, атрофдагилар ҳам тушунмайди. Натижада Фарҳод-

нинг дардли кўнглини очиш учун отаси тўрт фаслга мослаб тўртта қаср қурдиради; бу фойда бермагач, унга тожу тахтини таклиф этади. Аммо пок ишқда ўртаниб, ҳақиқий ишқдан насиба излаётган ошиқни дунёвий ишлар мутлақо қизиқтирмайди.

Маълумки, тасаввуфда ишқ хусн ва жазба — ишқий тортилиш тарзида тасаввур қилинади. Шу маънода Фарҳод вужудининг ибтидодан дарду сўзда ўртаниши унинг қалбига илоҳий ишқ учқуни тушгани билан изоҳланса, ҳокон хазинасидаги тилсимли ойина — илоҳий жазба, яъни Ҳаққа тортилиш эди. Фарҳод шундай илоҳий жазба туфайли тариқатга кириб, Суҳайло таълимини олади, Хизр мадади билан аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкарни енгиб, Жамшид жомини қўлга киритади, пири комил Суқрот суҳбатига етади.

Суқрот Ҳаққа етишнинг икки йўли борлиги ҳақида шундай дейди:

*Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бири доғи топмоқ бўлди они.*

Бу мақомга эса ишқи мажозий орқали эришилади:

*Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, уйлаким, ишқи мажози.*

Ўз қахрамонини Суқрот санаб кўрсатган барча синовлардан олиб ўтган, ранжу машаққатлар ўтида обдон тоблаб, ўзлигидан асар қолдирмаган шоир дoston ниҳоясига бориб Фарҳоднинг мажозий ишқи ҳақиқий ишққа айланганини таъкидлайди:

*Вужудин ўртаб оташнок ишқи,
Солиб ўт олам ичра пок ишқи.
Кечиб аввал диёру хонумондин,
Вале сўнгра жаҳондин, балки жондин.
Ўтар дам уйла фоний бўлди мутлақ
Ким, ул ишқини боқий айлади Ҳақ.*

*Вужудин ўртаб ул сўзу гудози,
Ҳақиқатқа бадал бўлди мажози.*

Адабиётшунос Султонмурод Олим ёзадики, Навоий «Ҳақиқатқа бадал бўлди мажози» дейиш билан Фарҳод мажозий ишқ, яъни Ширинга муҳаббат йўлида ҳамма нарсадан воз кечди, ҳатто жонининг ҳам баҳридан ўтди, шу тариқа руҳан ёрига қўшилди, демак, унинг ана шу мажозий ишқи охири ҳақиқий ишққа айланди, у Оллоҳнинг васлига мушарраф бўлди» дeмоқчи. («Мажоздан мақсад — ҳақиқат». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 10 сентябрь)

Фарҳод сиймосида футувват ва нақшбандия таъсири бирмунча бўртиб кўринади. Унда жавонмардларга хос бўлган барча эзгу фазилатлар, яъни саховат ҳам, шижоат ҳам, садоқат ҳам, ҳиммат ҳам — ҳамма-ҳаммаси мужассам!

Ёшлигидан халқни ўйлаши, унинг оғирини энгиллатишга уриниши, «кўнгли эл озоридан озор» топиши, «эл андуҳидан ғамнок» бўлиши, филдан ҳам кучли эканлигига қарамай, чумолига ҳам озор бермаслиги, тақдир зарбаларини ўзига олиши, жонига қасд этган кишига ўзини қурбон қилиш даражасидаги дарвештабиат инсон бўлгани — барчаси ҳақиқий жавонмардликдан далолат.

Фарҳод — фавқулудда хусусиятлари, алоҳида истеъдодига қарамай, сира халқдан ажралмаган, таркидунё қилмаган, аксинча, «Дил ба ёру даст ба кор» шиорига қатъий амал қилган қахрамон. У ҳаммаша халқ хизматида камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарса, айниқса, унинг Ширинни излаб, Арманияга бориб, тоғ қазувчиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади:

*Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир?!*

У кўнглидан ана шу даъватни ке-
чириб, “мазлуми ситамкаш” халққа
ёрдамга шошилади. Бугина эмас. У
Ширинни кўргач, маъшуқаси учун
қаср қуради, унинг атрофида ҳовуз
ясайди. Буларнинг бари тоғнинг тош-
ларини йўниб яратилганини ҳисобга
олсак, Фарҳоднинг ёр йўлида қанча-
лик ранжу машаққат чеккани аён
бўлади. Бу билан Навоий ёр учун, Ҳақ
учун уларнинг ризосига сабаб бўла-
диган улуг ишлар қилиш керак, деган
ғояни илгари сураётганини илғаб
олиш қийин эмас.

Шу тариқа Фарҳодга жавонмард-
лик ғоялари сингдирилган: у маъшу-
қаси учун машаққат чекиб, тоғдаги
қалъага сув олиб келади. Бундан бир-
гина Ширин эмас, балки бутун халқ
бахраманд бўлади. Ҳақ йўлида қилин-
ган ишнинг халққа ҳам манфаати би-
сёр, демокчи бу билан шоир.

Бу — Навоийнинг инсон ҳақидаги
қарашлари тизимида энг муҳим нуқ-
та. Шоир ақидасига кўра, инсоннинг
инсонлиги, аввало, унинг ижтимоий
фаолияти, халққа фойда келтириши,
элнинг оғирини енгил қилиши билан
белгиланади. Жамиятга фойдаси тег-
майдиган, халқ ғамини ўз ғами деб
билмайдиган одам — одам аталишга
нолоийқ:

*Одамий эрсанг, демагил одами
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.*

Шоир бу ҳикматни “Ҳайрат ул-аб-
рор” достонида зикр этган. Фарҳод-
нинг илму ҳунар ўрганишга жидду
жаҳд кўрсатиши шу ҳикматни эъти-
қодга айлантирганидан. Воқеан, Ши-
рин ҳам одамийликни ошиқликдан ус-
тун кўяди:

*Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.*

Бу — бежиз эмас. Чунки сўфийлар
одамийлик билан ил оҳийлик ўртасига
тенглик аломатини қўйган.

Навоий маънавий гўзалликни жисмо-
ний гўзалликдан айри ҳолда қарамага-
ни сингари, илм билан ҳунар ҳам ўза-
ро омухта бўлиши тарафдоридир. Яъни
маънавий етук киши жисмоний жиҳат-
дан ҳам гўзал бўлса, бу — комил гўзал-
лик ҳисобланади. Хуллас, илмли одам-
нинг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида,
ҳунарманд ҳам илму маърифатдан бо-
хабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик — шу.

Инсоннинг ҳам жисмонан, ҳам
маънан, ҳам илмда, ҳам ҳунарда етук
бўлиши мақсадга мувофиқ эканини
Навоий Бадиуззамон Мирзога бер-
ган таърифида ҳам таъкидлайди: “...
ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била
ороста ва жамоли зоҳирий ва камо-
ли ботиний била пийроста йигитдур”.

Фарҳодда айни жиҳатларнинг
бари мужассам: у барча илмларни
эгаллаш баробарида ҳамма ҳунар-
лардан ҳам хабардор, маънавий жи-
ҳатдан етук бўлибгина қолмай, жис-
моний томондан ҳам кучли ва гўзал,
мард ва шижоатли. Халқ билан ҳам-
нафаслиги, ҳамиша элу юрт хизма-
тига камарбасталиги, ўз илму ҳуна-
рини одамларнинг оғирини енгил
қилиш, уларнинг фаровонлиги, бахт-
саодатини таъмин этишга сарфла-
ши унинг жавонмардлиги ва нақш-
бандия тариқатига мансублигини
кўрсатади.

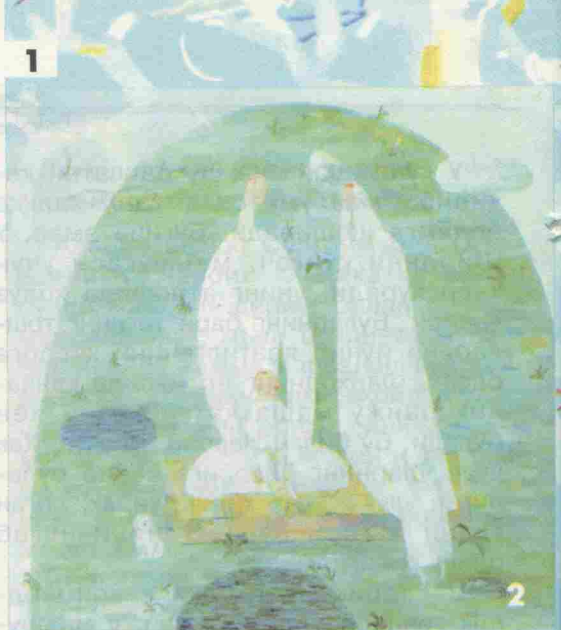
Нақшбандия Оллоҳга етишнинг энг
тўғри ва самарали воситаларидан
бири сифатида худди шу йўлни тар-
ғиб-ташвиқ этарди. Алишер Навоий
ҳам Фарҳод тимсолида ана шу — та-
риқатга кирган пок ишқ соҳибининг
нақшбандия йўли билан комилликка
эришиш, яъни Ҳаққа етишув жараё-
нини кўрсатиб берган.

Олам

шундай рангин ва гузал...

Нодир Шоабдурахимов — “Орзулар дараhti” (1), “Муқаддас учлик” (2), “Икковлон” (3), “Жаннатдан қувилиш” (4), “Қўрқув” (5), “Муқаддас оила” (6), “Эзгулик” (7) каби асарлар муаллифи — миллий рангта-савир санъатида ўз ўрни ва ўз услуби-га эга иқтидорли ижодкорлардан.

Мусаввир асарларидаги ранглар жозибаси унинг болалик кезларида бувиси тиккан қуроққўрпа, ёстик жилдларидаги ранг-баранглик тасав-вурига мустаҳкам муҳрланиб қол-

ганидан вужудга келган бўлса, те-ран фалсафий мушоҳада ва компози-цион яхлитлик Веласкес, Шарден, Ма-тисс сингари машҳур санъаткорлар ижодидан таъсирлангани самараси-дир.

Рассом ижодига хос реаллик ва шартлилиқ, ҳаёт ҳақиқати ва бади-ий тўқима, ботинийлик ва зоҳирийлик-нинг муштараклиги санъат ихлосман-дларини ўзига жалб этиб келмоқда.

Унинг бир қанча асарлари Те-мурийлар тарихи давлат музейи, Бадиий кўрғаз-малар мажмуаси, Миллий банк гале-реяси ва Англия, Бельгия, Италия, Германия, Туркия, Россия каби хо-рижий дав-латлардаги ху-сусий коллек-цияларда сақ-ланмоқда.

СИРЛИ МУНОЖОТ

Дунёда сирли-сеҳрли, ёқим-ли-ёқимсиз оҳанглар кўп. Лекин инсоний истеъдод маҳсули бўлган мусиқа уларнинг барчасидан ажралиб туради. Бу ўринда атайлаб “барчасидан

устун туради” деган иборани ишлатмадик, чунки устунлик масаласи ўта нисбий. Тўғри-да, баъзан суйиб-эъзозлаган одамингизнинг бир оғиз ширин сўзи ҳар қандай мусиқа асаридан ҳам кўпроқ завқ-шавқ бахш этади, кўнглингизни кўтариб юборади.

Аслида бу ёруғ олам бағридаги ҳар бир ҳодиса замирида мусиқа бор. Зеро, бу дунё — ҳаракат маҳсули. Мусиқа эса бир маромдаги уйғун ҳаракатдир. Оддий майсанинг тебранишидан тортиб япроқлар шивиригача, самодаги юлдузларнинг жимирлашидан тортиб ёмғир томчиларининг майин шивалаб ёғилишигача — барча-барчасида сирли муножот, илоҳий изҳор мавжуд.

Энг ҳайратланарлиси шундаки, инсон руҳи ҳам ана шу умумий “симфония”га мос ҳолда нафас олади. Бутун борлиқ ўз ботиний тўлғанишларини товушлар воситасида ифода этгани каби, у ҳам сирли-сеҳрли муножотга эҳтиёж сезади. Мусиқа — инсон руҳиятининг сўз билан, рангтавсир билан ифодалаб бўлмайдиган нозик жиҳатларини юзага чиқариш воситаси. Шу боис буюк файласуфлар мусиқа санъати хусусиятларини теранроқ ўрганишга, унинг воситасида инсон табиатини яхшироқ англаб етишга ҳаракат қилган.

Айниқса, Шарқ тафаккури соҳиблари бу борада кўп тадқиқотлар қолдирган. Чунки жозибали турмуш тарзи ва юксак ахлоққа асосланган Шарқ тараққиётини мусиқасиз тасаввур этиб бўлмас эди.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг энг муҳим масалалари-

дан бири комил инсон тарбияси бўлиб келган. Бинобарин, мусиқага фалсафий нуқтаи назардан ёндашиш жараёнида ҳам аввало унинг инсон руҳини такомиллаштиришдаги ўрнига аҳамият берилган. Масалан, муаррих Ал-Кифтий шундай бир воқеани ҳикоя қилади. Замонасининг буюк донишмандларидан ҳисобланган Ал-Киндийнинг савдогар қўшниси бўлган. Унинг ўғли касалликка чалиниб, шол бўлиб қолади. Бағдоднинг манаман деган табиблари ҳам беморни даволай олмайди. Савдогар охири Ал-Киндийдан мадад сўрайди, сиз — донолар доносисиз, бир илож қилингки, бу дарднинг давоси топилсин, дея илтижолар қилади. Файласуф ғоятда мутаассир бўлиб, шаҳардаги уд асбобини зўр чаладиган созандалардан бирини олиб келинг бўлмаса, дейди. Чолғучи етиб келгач, унга беморнинг ёнига бориб ҳазин бир куйни чалишни буюради, ўзи эса бу фурсатда боланинг томир уришини эшитиб туради. Буни қарангки, бола куй оҳангида қимирлай бошлайди, сўнг беҳос ўрнидан туриб, бир-икки оғиз гапиради ҳам. Созанда эса ҳамон чалишда давом этарди. Ипақдек эшилиб, сойдек тўлғаниб таралаётган оҳанг беҳол болага жон кирита бошлайди. Аммо куй авжига чиққанда чолғучи пардани адаштириб, навони чалкаштириб юборади. Бунинг оқибатида бола яна бемадор бўлиб, тез орада жон беради.

Бундай ҳодисалар бошқа машҳур чолғучи ва алломалар фаолиятида ҳам содир бўлган. Чунончи, машҳур машшоқ Дарвешали Чангий табиб Султон Муҳаммад тавсиясига кўра диқ деган дард билан хасталанган беморга чанг чалиб, уни балодан фориг этган.

Юқорида номи зикр этилган Ал-Киндий ислом фалсафаси асосида илк бор мусиқа назарияси ҳақида рисоалар ёзган ҳамда бу санъатнинг бадиий-эстетик ва тарбиявий жиҳатлари, маънавий баркамол инсонни тарбиялашдаги ўрнию аҳамиятини далиллаб берган.

Бу масала, табиийки, Туронзаминдан чиққан буюк файласуфлар эътиборидан ҳам четда қолмаган. Хусусан, улуғ аждодимиз Абу Наср Форобий фалсафанинг бошқа соҳалари каби мусиқашуносликни ҳам пухта эгаллаган. Эътиборли жиҳати шундаки, ул зотнинг бу борадаги фаолияти фақат назарий қарашлар билан чекланиб қолмаган. Ул зот мусиқа амалиёти — чолғучилик, мусиқашунослик, мусиқа асбоблари яратишда ҳам беназир эди. У кишининг янги мусиқа асбоби ихтиро этгани, мохир созанда ва бастакор бўлгани ҳақида тарихий манбаларда турли хил ривоятлар учрайди.

Форобий “Мусиқа ҳақида рисола” асарида мусиқани уч турга ажратади. Улардан биринчиси инсонга ҳузур-ҳаловат бахш этар экан; иккинчиси эҳтирос уйғотиб, қалбни жунбушга келтирар экан; учинчиси эса кишини ўйга толдириб, фикрлашга ундар экан.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазина-

сида сақланаётган “Зийнатул-мажолис” асари қўлёзмасида мусиқа инсон маънавиятида нақадар бекиёс ўрин тутишига яққол далил бўла оладиган, алломанинг моҳир руҳшунос ва мусиқашунос бўлганидан далолат берадиган ажойиб бир воқеа ҳикоя қилинади: “Форобий бир соатлар чамаси ўтирганидан сўнг вазир шарафига зиёфат бошланибди. Шунда у ёнидан бир мусиқа асбобини олибди, уни Форобий ўзи кашф этган бўлиб, кўриниши кичик қовоққа ўхшаб кетар ва гипчак деб юритилар экан. Форобий ана шу асбобда куйнинг дебочасини бошлаганида ўтирганларнинг ҳаммаси ниҳоятда шоду хуррам бўлибди ва кулибди. Куйнинг иккинчи қисми уларни йиғлатибди, ўтирганлар беармон кўзёши тўкибди; гал учинчи пардага етганда даврадагилар ҳаяжонга тушибдию ухлаб қолибди”.

Кўриниб турибдики, Форобий мусиқанинг бадиий-эстетик аҳамиятини, унинг таъсир хусусияти ва руҳий жозибасини яхши билган.

Аллома “Иҳсоул-улум” асарида мусиқа илми қандай зарурат ва эҳтиёж туфайли пайдо бўлгани хусусида ёзар экан, унинг ахлоқий-тарбиявий жиҳатларига алоҳида тўхталади: “Бу илм шу маънода фойдалики, у мувозанатини йўқотган одамлар хулқини тартибга келтиради, номукаммал хулқни мукаммал қилади ва мувозанатда бўлган одамлар хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тананинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўнади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрайди. Шунинг учун оҳанглар воситасида руҳни соғайтириш асносида аслида тана соғайтирилади; руҳ эса бағридаги қувват-энергиянинг тартибга солиниши ва ўз моҳиятига мослаштирилиши орқали соғаяди”.

Шарқ алломаларидан бири Исҳоқ бин Иброҳим ал-Мавсимий мусиқага таъриф бериб, “Куйлар эркаклар тўқиган ва аёллар беаган гиламдир (матнда — матодир)”, деган экан. Бизнингча, бу ўринда мусиқа санъати моддият ва руҳиятнинг сирли уйғунлиги натижасида пайдо бўлишига урғу берилмоқда.

Форобий мусиқа турлари ва уларнинг инсон руҳиятига таъсири ҳақида фикр юритиб, уларни ҳам уч турга ажратади: биринчиси — кўнгилга лаззат ва роҳат бағишлайдиган куйлар; иккинчиси — биринчи тур куйлар билан қўшилиб, кўнгилни тахайюлга тўлдирадиган оҳанглар. Уларни тинглаганда тасаввурда гўё аллақандай нарсаларнинг сурати жонлангандек бўлади. Учинчиси — ҳайвонларга таъсир этиб, уларни ҳаракатга соладиган садолар.

Айнан ана шу учинчи хил куйларнинг хусусияти — уларнинг ҳайвонлар вужудига таъсири борасида бугунги кунда дунё илм-фанида ғоятда ибратли тажрибалар ўтказилмоқда. “Труд-7” газетасининг 1998 йил 4-10 сентябрь сонисида чоп этилган “Чўчка дельфинга дўст эмас” мақоласи бунинг яққол далилидир. Унда ёзилишича, америкалик олим Дэн Вагнер дельфинлар ҳаёти билан боғлиқ ғалати тажриба ўтказган ва улар мумтоз мусиқани ёқтиради, деган хулосага келган. Шуни-

си қизиққи, дельфинлар кўпроқ Бах асарларини хуш кўрар, унинг оҳанглари ҳайвонларни иноқлаштирар экан. Дэн Вагнернинг сафдоши — швед олими Ларс Кнутсон эса бу борада янада ҳайратланарли хулосага келган. Унинг таъкидлашича, айрим ҳайвонлар мумтоз мусиқани, хусусан, Бах асарларини “тинглаганда” асабийлашар, рок мусиқасини эшитганда эса, аксинча, мулоим тортиб қолар экан.

Абу Али ибн Сино қадимги юнон файласуфлари ҳамда Форобийнинг мусиқа тўғрисидаги таълимотини ривожлантириб, унинг инсон маънавиятини тарбиялашдаги аҳамиятини янада яққолроқ далиллаб берган. Алломанинг фикрича, мусиқа ҳаётбахш, олижаноб ахлоқий фазилатларни ривожлантиради, инсоннинг тафаккур қувватини оширади ва ахлоқини юксалтиради.

“Инсонда, — деб ёзган эди буюк табиб бобомиз, — ўз қалбидаги кечинмаларни бошқаларга билдириш, ўз дардини ёриш ҳамда ўзгалар кўнглидаги ҳис-туйғуларни билишга эҳтиёж доимо мавжуд. Чунки инсон ҳаётининг маъно-мазмуни ўзаро муносабат билан боғлиқдир. Ёлғизлик эса яшаш ва ҳаёт учун энг зарур бўлган эҳтиёжлардан маҳрум қилиб қўяди”.

Ул зот “Аш-Шифо” асари муқаддимасида инсон маънавиятини ифодалашда товуш ва сезгиларнинг нақадар муҳим аҳамият касб этиши ҳақида фикр юритади. Алломанинг мулоҳазаларига кўра, сезги аъзоларига таъсир қиладиган унсурлардан бири товуш бўлиб, у ўзига хос хуш садоси билан ажралиб туради. Товуш икки турли бўлади: бирини эшитганда инсон нақадар лаззатланса, иккинчисини эшитгиси ҳам келмай қулоғини бекитиб, ҳимояланишга тутинади.

“Ҳар бир инсон, — деб ёзади Ибн Сино, — кўнглидагини бошқага билдириш, бошқаларнинг кўнглидагини эса ўзи билишга муҳтождир. Шунинг учун ҳам инсон бир-бири билан ўртоқ бўлиб ҳаёт кечиришга мажбурдир. Инсон — маданий табиат, унинг маъноси ҳам гўзалликка, жозиблага, маданиятга ташналиқда намоён бўлади. Ёлғизликда маданият ва маишатга на ҳожат, на имкон қолади”.

Ибн Синога замондош бўлган суриялик шоир ва мутафаккир Ал-Маарий “Рисолатул-гуфрон” асарида ривоятлар воситасида мусиқанинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини таъкидлайди.

Ривоятлардан бирида жаннат гўшаларида сайр қилиб юрган шайх гапирувчи ғозларни учратиб, ҳайрат аралаш: “Бу ерда нима қилиб юрибсизлар?” деб сўрайди. Улар: “Бизга мана шу ўтлоққа келиб ибодат қиладиган дугоналаримизга ашула айтиб бериш буюрилган”, дейди ва барчаси қанотларини силкиб, бир зумда жаннат либосидаги бўй қизларга айланади. Шайх уларнинг ҳар бири кўлида турли-туман чолғу асбобларини кўриб ҳайратга тушади. Кейин қизлардан шу ерда ўтирган шоирлардан бири — Абу Умам шеърини куйга солишни илтимос қилади. Ғоз - қизчалардан бири уд торларини оҳиста чертиб, шундай ашула бошлайдики, унинг хонишидаги қувонч ва шиддат тинг-

ловчиларни батамом лол этади. Орадан бир оз фурсат ўтиб, шайхнинг илтимосига биноан, ўша ғоз - қизча кўнгилларни юмшатовчи қўшиқ бошлайди. “Ахир, сен улуг санъаткорсан, ашулаларинг дардни қочиради, уйқу ва ланжликни йўқ қилади”, дейди шунда ҳайратини яширолмаган шайх.

Бу ривоят замирида инсон туйғуларига, инсон истеъдодига, инсон даҳосига буюк ҳурмат яширин.

Тасаввуф таълимотининг йирик намояндаларидан бири Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий ҳам маънавий баркамол инсон тарбиясининг муҳим шартларидан бири бадиий дид, мусиқий сезги эканини таъкидлаган. У тасаввуф таълимоти, унинг турли тариқатлари ривожда мусиқа муҳим ўрин тутишига ҳам ишора қилган. Зеро, кўпгина мусиқий рисоаларда дарвешлар ўйини алоҳида таъкидлаб ўтилгани бежиз эмас. Чунки дарвешона рақс — зикр тушиш, жазбага берилиш илоҳий кайфият мақомига етишишнинг муҳим босқичи ҳисобланган.

Дарҳақиқат, сўфийларнинг азал-азалдан илоҳий кайфият ҳолатларига интилгани маълум. Бинобарин, бундай кайфиятга асос бўлувчи восита ҳам зарур эди. Бундай восита мусиқа бўлган. Манбаларда ёзилишича, жуда кўп шайхлар мусиқа тинглашни одат тусига киритган. Бундай ҳол само, яъни эшитмоқ, тингламоқ деб аталган. Само — бориб-бориб сўфиёна суҳбатлар чоғида шеърларни мусиқага солиб куйлаш (кейинчалик бунга рақс ҳам қўшилган) аънанасини шакллантирган. Шу боис дарвешлик тариқатини зикрсиз, жазбасиз, рақсу самосиз тасаввур этиб бўлмайди.

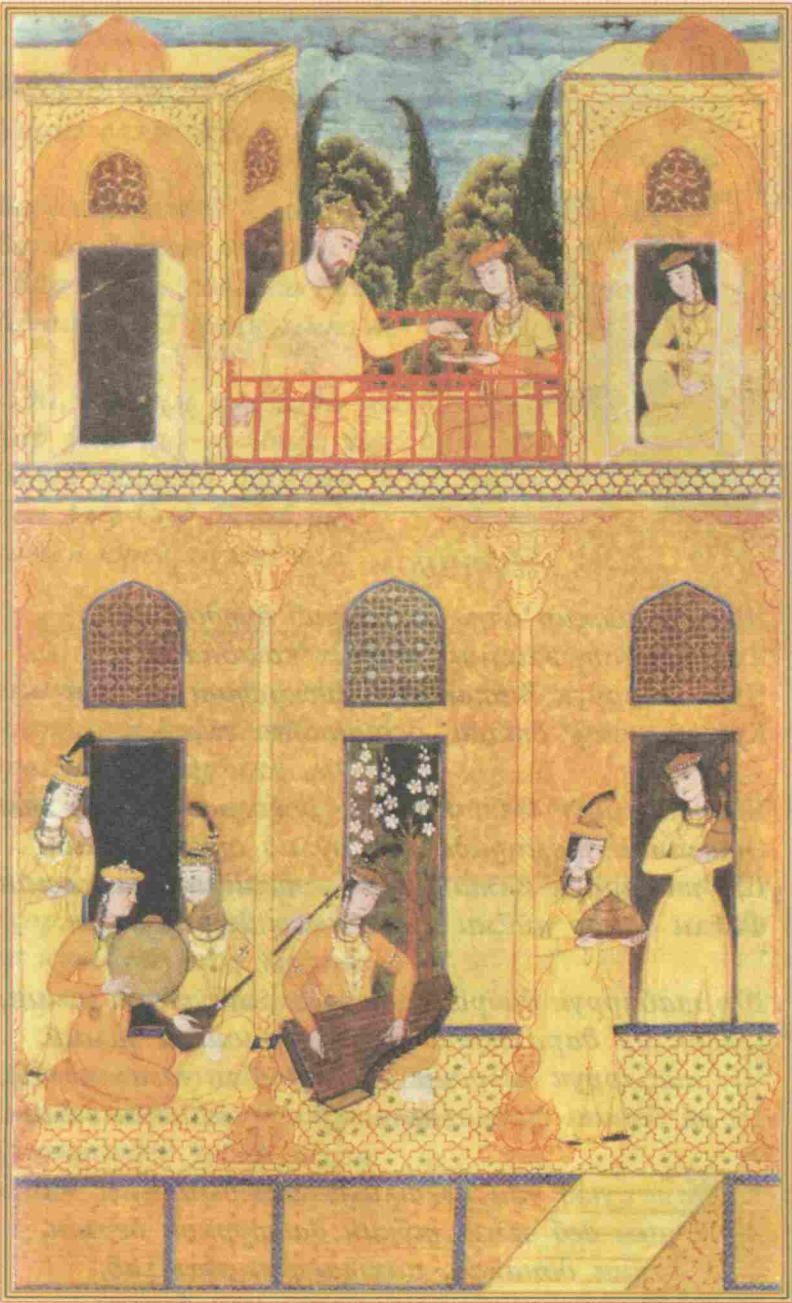
“Тасаввуф аънасида, — деб ёзади санъатшунос Оқилхон Иброҳимов, — арабча “самоъ” атамаси кенг қўлланиб, у қироатхонлик, зикр, ҳамду сано, муножот ва умуман, мусиқа билан боғлиқ барча жараёнларни қалб орқали тинглаш ва англаш деганидир”.

Табиийки, диний мутаассиблик анчагина кучли, шариат қонунлари мутлақ ҳукмрон бўлган замонларда бундай руҳий эркинликларга берилиш, мусиқа тинглаш, буни одат ва аънамага айлантириш дин пешволарининг норозилигини кўзғар эди. Бироқ ўшандек шароитда ҳам Ғаззолий сингари донишманд сўфийлар маънавий жасорат кўрсатиб,

бу ҳол шариатга асло зид эмаслиги, аксинча, у инсонни руҳий юксаклик ва покликка ундашини исбот этиб берган. Чунончи, ул зот “Кимёи саодат” асарида само Қуръонни ўқиш ва тинглаш қобилиятига заррача зарар етказмаслиги, қайтага бунинг фойдаси бисёр экани ҳақида ёзган.

Мулоҳазаларимиздан аён бўладики, мусиқа, инсон руҳияти тимсоли, гўзаллик ва жозоба, маънавий хурлик рамзи ўлароқ, ҳамма замонларда ҳам эзгуликка хизмат қилиб келган. Токи инсоннинг ҳаққа, ҳақиқатга меҳр-муҳаббати, комилликка ишқи бор экан, унинг руҳиятидаги соғлом сезгилар барқарор экан, мусиқага бўлган иштиёқи ҳам асло сўнмайди.

«Базм». Низомийнинг «Хамса»-сига ишланган миниатюра. Бухоро, 1648 йил.

Қуёшни қўғоғлар гўдак овози...

Эҳтиром

Шода жавоҳир ичра марварид дурдонаси,
Асл меҳнат элининг асрлик қошонаси.
Шу табаррук Ватандир Ўзбекистон имзоли —
Қушойишлар отаси, осойишлар онаси.

Шу табаррук Ватандир — бобомни боққан замин,
Отамнинг томирида қон бўлиб оққан замин.
Шу табаррук Ватандир — онамнинг чаккасига
Фасли баҳор айёми чучмўма таққан замин.

Шу табаррук диёрдир — элга эл қўшган замин,
Инсонлик дарахтида Оқибат пишган замин.
Шу табаррук диёрдир — меҳридан газал пайдо,
Не-не дониш сиймолар меҳри туташган замин.

Табиат суюб уни қуёшли осмон берган,
Дехқоним деб элига тўкин дастурхон берган,
Пилласини доналаб, пахтасини эгатлаб,
Мевасини саралаб, тиллосини кон берган.

Отам деб ардоқлайми, онам деб қилай таъзим,
Болам деб авайласам адо бўлурми қарзим?

Менинг муҳаббатимдан унинг яшн... чехраси,
Унинг саховатидан — менинг ҳам турмуш тарзим.

Боболар ўтган йўлда гул кўрдим, дарахт кўрдим,
Ворис деҳқон ўғлонин тилагида шаҳд кўрдим.
“Бир чинор соясида бутун бир эл соялар” —
Донишманд халқ мақолин замонамда ҳақ кўрдим.

...Эй, юртим қучогида жилаланган ҳур шамол,
Ҳар ўғил-қиз қалбига жасорат, шафоат сол.
Не-не тошқин дарёлар оқиб ўтган Ватан бу,
Сен Аму-Сир бўлиб оқ,
қадим Орол бўлиб қол!

Туғилиши

Чақмоқларда тобланиб ўғлон
Ёмғирларга ювди юзини.
Юрагига ёз киргани он
Севди юртнинг сулув қизини.

Гуллар билан ифор талашиб,
Баҳорларга бўлиб жон сингил,
Бир куни ой каби тўлишиб
Қиз ҳам берди йигитга кўнгил.

Қовушдилар тун билан кундек,
Сўнгида тонг бир тиниқ отди.
...Қўнғироқдек гўдак овози
Қуёшни уйқудан уйғотди.

Тунги таққослар

Чайқалади қора уммон, чайқалади...
Қароқчи тун сепивориб олтин ушоқ,
Ёяр уммон тубигача тилло тузоқ,
Чайқалади қора уммон, чайқалади.

Сув париси сочларини ёйиб ётар
Боғ ичида. Боғ шундайин бойиб ётар...
Гоҳ юзида, гоҳ белида ўйнайди нур,
Доғ ичида гафлат босиб бойи ётар.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Шамол-шамол оч тўлқинлар устин очар,
Билдирмайин сийналарин ўпиб қочар.
Машишаталаб олмаларни кетар тўкиб,
Тўр ташлаган қароқчини сўкиб-сўкиб.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Ухлаш мумкин наҳот шундай бежавотир,
Ўйгонсанг-чи, ўйгон, ахир, ўйгон, ботир!
Гафлатни қув, бир чорасин топгил, уни
Асра, жону танинг ила ёпгил уни.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

...Ўйғонаман, ҳар тарафда нур тошқини,
Кўзим тинар истаб қора қароқчини...
Бунча сени қизганмасам, менга қара,
Ёрим, сенинг кўзинг нега бунча қора?

Ёз фасли. Пешин чоғи.
Ҳуш ифор. Ҳаво — новвот.
Пахса девор ёқалаб
Етаклаб бораман от.

Баланд-баландда тўрғай,
Қуёш — тўрқовоқ гўё.
Тўрғайнинг тумшугидан
Таралар жаранг наво.

Торқўчани тўлдириб
Оқади олма иси.
Олмазордан кўчага
Тўкилар қиз кулгиси.

Тирмашаман деворга,
От қўяр елкасини.
Олмасини ислайман
Боғбоннинг эркасини.

Ногоҳ сергак боғбон чол
Боғ тинчини бузади.
Қарсиллатиб шийпонда
Оғзидан ўқ узади...

Сакрайман девор оша,
Елкасин тутар йўрға.
Қуёш ичимда ёнар,
Кўксимда сайрар тўрғай.

...Қамчи босаман отга,
Қайтаман завққа тўлиб:
Юрагим бўлиб икки,
Оёғим олти бўлиб.

Бола ботир

Олам олам бўлиб тирик
Неча аср, неча йил
Кўрмаганди бундай тиниқ,
Нур ёғилган кечани.

Майин еллар қанотида
Тўлқин-тўлқин оқар нур.
Чигирткалар чилдироғи
Жаранглайди мисли дур.

Маст қилгувчи шувоқ иси
 Димоқларни ёради.
 Бола Ботир дала йўлда
 От ўйнатиб боради.

Ногоҳ кўзи тушар, шундоқ
 Йўл бўйида бир пари
 Ишва қилар, тақимини
 Ўтиб тилло сочлари.

Каптарсийна, чумолибел,
 Кўзақуймич, оқбадан.
 Кўрсатса шу Лайли дея,
 Мажнун кечар саҳродан.

Чўмич-чўмич мой симирган
 Бойбиччанинг бой қизи.
 Бу дунёдан эмас чиндан,
 Асли Ойнинг ой қизи.

Пишқирар от юрарию
 Юрмасини билмайин.
 Ҳайратидан хониш қилар
 Ойга қараб жилмайиб.

Отдан тушар Бола Ботир
 Ой нурига осилиб.
 Ойпарининг сийнасига
 Аста қўяр бошини.

Эҳтиросдан ихтиёри
 Кетар тамом илкидан.
 Тангачалик эҳсон тилар
 Нозаниннинг мулкидан.

— Бўлди, энди ўзингни тий,
 Қўлингни торт, шўх йигит.

Мен тулкиман, бу ишни қўй,
Унут мени, бас, унут! —

Ойпарининг нолишлари
Қулоғига кирмайди.
Қаҳ-қаҳ урар Бола Ботир
Аҳдидан юз бурмайди.

— Ҳийла қилиб аврама, бас,
Мендай йигит мардини.
Ишқ тимсоли бўлиб, ўзинг
Билмасмисан шартини?

Майли, агар тулки бўлсанг
Мен ҳам тулки бўлайин.
Гул юзингдан фақат яна
Битта муччи олайин.

— Бола Ботир, ўзингдан кўр,
Ёш жонингга қасд қилдинг.
Мен тулкиман, ахир, мени
Нега бунча маст қилдинг?..

Битта бўлар еру осмон,
Жону тан бир, руҳу қалб.
Ой булоғи тошар ногоҳ
Шаршарадек шарқираб.

Сапчиб тушар эгасиз от
Билмай бу ҳол сирини:
Теграсида икки тулки
Қувлашар бир-бирини.

...Олам олам бўлиб тирик
Неча аср, неча йил
Қўрмаганди бундай тиниқ
Нур ёғилган кечани!

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ

АДАБИЁТ- ШУ- НОС- ЛИК НАДУР?

Миллатнинг яшаш тарзи, фикрлаш даражаси, оламни бадий идрок этиш йўсинида улкан ўзгаришлар ясаган XX аср адабиётига хос хусусиятларни кузатиш, уларни умумлаштириш асосида илмий хулосалар чиқариш мутахассислардан улкан масъулият талаб қилади. Дунёнинг энг қадимий халқларидан бири бўлган ўзбекларнинг олам ҳодисаларини қабул қилиш ва унга ёндашиш тарзи бу асрда аввалги минглаб йиллардагига нисбатан кескин бурилишларга учради. Минг йил мобайнида оламни исломий англаб келган ўзбеклар дунёқарошига бу юз йиллик бошида илк бор Кунботиш аҳлига хос белгилар кириб келди. Орадан йигирма-ўттиз йил ўтар-ўтмас давриёна коммунистик мафкура бутун миллатга мажбурий эътиқод сифатида тикштирилди. Аср адоғида эса фикрлар хилма-хиллиги, қарашлар плюралиزمи вужудга келиб, миллат ҳукмрон мафкура

таъйиқсиз яшаш имконига эга бўлди. Бу ҳолат халқнинг ижтимоий онгида соғломлашиш жараёнини юзага чиқарди.

Миллий тафаккурдаги туб янгиланишлар адабий ҳодисаларни қайта идрок этиш ва уни ижтимоий онгнинг бугунги даражасига мувофиқ адабиётшунослик илмининг талаблари асосида баҳолаш заруратини тақозо этади. Бадий асарларга, адабий жараёнга баҳо беришда филолог олимлар ўртасида шу вақтга қадар ҳам умумий бир илмий тўхтам мавжуд эмас. Ҳақиқатан, адабиёт ва давр муносабатини тўғри аниқлаш осон масала эмас. Чунки давр — вақт деб аталмиш абадий жараённинг ўткинчи бўлаги, адабиёт эса ана шу ўткинчи лаҳзаларни абадийга муҳрлашни даъво қиладиган санъат туридир. Шунинг учун ҳам адабий ҳодисалар ҳақида фикр юритиш тадқиқотчидан ўта ҳушёрликни талаб қилади. Адабиётшунос бадий асарни ижтимоий

хаётнинг оддий нусхаси санаб иш тутса ҳам, ёки аксинча, бадиий ҳодисани даврдан, тузумдан, ижтимоий талотумлардан ташқарида ҳисоблаб фикр юритса ҳам янглишиб кетиши мумкин.

Илм учун масалани тўғри қўя билишнинг аҳамияти беқиёсдир. Яқин ўтмишда биз қўйилган масалага жавоб бериш — илм учун энг муҳим иш деб қарардик. Бу жавоб битта ҳамда қатъий бўлиши лозим деб ҳисобланарди. Ҳолбуки, дунё илми масала қўйишга интилиш билан машғул эди.

Зеро, тўғри қўйилган масаланинг ечими ўзида бўлиши аллақачон англаб етилгани ва бу ечим битта бўлиши мутлақо шарт эмасди. Мавлоно Румий ҳазратлари “Жўяли савол — ярим билимдир”, деб бежиз айтмаганлар. Ўзбек адабиётшунослиги кейинги вақтда масалани тўғри ва кўндаланг қўйишга одатланиб бормоқдаки, бундан қувонмоқ керак.

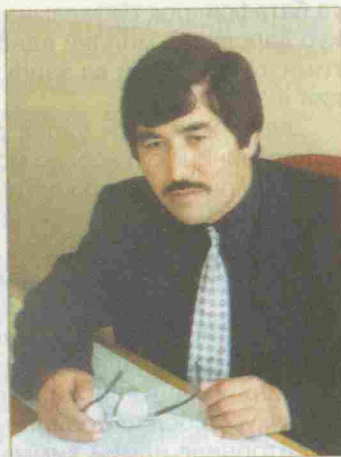
Аср бошидан буён “кўрсатиб бериш”, “фош этиш”, “аниқлаб олиш” билан шуғулланиб келган миллий адабиётшунослик аср адоғида тадқиқ ва талқин қилиш кўникмасига эга бўлиб бораётгани сезилмоқда. “Талқин этмоқ — очиқ мазмундан яширин моҳият сари бормоқдир”, дейди француз олими Пол Рикёр. Эндиликда XX аср ўзбек адабиёти тарихи янгиланаётган бадиий тафаккур талаблари асосида қайта идрок этилмоқда, бу даврда яратилган асарларнинг ички, асл моҳиятини аниқлашга ҳаракат қилинмоқда. Адабиётшунослик узоқ вақт мобайнида бадиий асарларни асосан ижтимоийлик нуқтаи назаридан текширишга мослашган бўлса, энди, мавжуд илмий қолипларни тарк этган ҳолда, эстетик талаблар асосида ёндашишга уринмоқда. Натижада, кўплаб битикларнинг асл бадиий қиймати, бир қатор адибларнинг миллат эстетик тафаккури тараққиётидаги тарихий ўрни ҳолисона белгиланаётгир.

Бу ўз-ўзидан силлиқана рўй бериб қолмайди, албатта — адиблар учун ҳам, адабиётшунослар учун ҳам бадиий ижод борасидаги ўз қаноатларини ўзгарти-

риш осон кечмайди.

Лекин, муҳими, адабиётни қайта ва соғлом тарзда идрок этиш жараёни бошланди. Шу боисдан адабиётшуносликда бадиий асарга ёндашиш мезонларини

белгилашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Бизнингча, тугаб бораётган аср ўзбек адабиётининг ҳақиқий қиёфасини ҳам, миллат ва ватан тақдиридаги улкан хизматларини ҳам... руҳият, ҳақиқат ва бадиият белгилаб беради”, деб ёзади таниқли олим Иброҳим Ҳаққул. (“Жаҳон адабиёти” журнали, 1998 йил, 1-сон.) Бошқа бир истеъдодли адабиётшунос Дилмурод Қуронов айтадики, “...аср сарҳисоби бошланган экан, танқид ўзининг бош вазифаси — сараламоққа киришмоғи лозим” (“Жаҳон адабиёти” журнали, 1998 йил 1-сон). Ана шу саралаш зарурияти нафақат бугун фаолият кўрсатаётган танқидчиларда, балки олий мактабларнинг филология факультетларида таҳсил кўраётган бўлажак адабиётшуносларда ҳам XX аср адабиётини тушуниш ва баҳолаш учун илмий-педагогик жиҳатдан таянч бўладиган қўлланмага улкан эҳтиёж туғдирди. Мамлакатимизнинг О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Назаров сингари йирик олимлари қаламига мансуб “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” (“Ўқитувчи”, 1999 йил) дарслиги ана шу эҳтиёжни қондириш йўлида айни вақтида қилинган амалий иш ўлароқ вужудга келди. Бу нарса адабиётшунослигимиз тарихида муҳим воқеа бўлганини эътиборга олиб, гап асосида дарсликнинг ютуғу камчиликлари-

га батафсилроқ тўхталамиз. Негаки, мазкур дарсликда миллий адабиётшунослигимизга хос кучли ва заиф жиҳатлар ёрқин акс этган.

Дарсликда янги ўзбек адабиёти намуналарининг кўп асрлар мобайнида ўзга йўсинда ривожланиб келган мумтоз адабиётдан тамомила фарқ қиладиган жиҳатлари тўғри кўрсатилган. Миллий адабиётимизнинг ўз “арши аълосидан ерга тушиши” — халқнинг ичига кириши, унинг кундалик тирикчилигига, маиший турмуш тарзига аралашishi ва айна шу сабабли миллийлашгани сингари хусусиятлар чуқур асослаб берилган.

Китобнинг илмий қимматини оширадиган яна бир жиҳат шундаки, унда муайян ижтимоий-эстетик ҳодисани қайд этиш билан кифояланмай, унинг сабаблари изоҳланган: “Кўп асрлик тарихимизда сўз санъати ҳеч қачон юрт қайғуси, халқ турмуши билан бу қадар яқин алоқада бўлган эмас. Бу босқич адабиётининг кучли томонлари ҳам, ожиз жиҳатлари ҳам, аввало, шу хусусиятлар билан изоҳланади” (7-бет). Муаллифлар тадқиқ ва талқин мобайнида айна шу нозик ҳолатни кўзда тутиб иш юритганлар. Ўзбек адабиёти ҳамма замонларда ҳам ҳаёт билан оздир-кўпдир алоқада бўлган эса-да, аммо у фақат XX асрдагина халқ ижтимоий-маиший турмушига оид муаммолар билан шуғулланишни асосий вазифа деб билгани дарсликда ишонарли асосланган: “XX аср адабиётининг мумтоз адабиётдан фарқи шундаки, бизга замондош шоир ва ёзувчилар, ўз салафларидан фарқли ўлароқ, воқеликни бадиий таҳлил этишни ўз зиммаларига олдилар” (48-бет).

Ўтмиш адабиёт учун воқелик бадиий фон эди. Бу даврларда яратилган асар қаҳрамонлари учун маконий ва замоний аниқлик муҳим эмасди. Уларда азалийлик белгиси кўпроқ бўларди. Азалийликка эришмоқ учун асарларнинг қаҳрамонлари турмуш ҳодисаларидан, тирикчиликка доир ташвишлардан йироқлаштирилган. XX асрга келиб адабиёт халқ

ҳаётига, унинг муаммоларига аралаша бошлади. У фақат хос кишиларни эмас, бутун миллатни кўзда тутиб иш кўрадиган бўлди ва шу тариқа миллий адабиётга айланиб борди. Адабиётнинг миллийлиги фақат тил ва ифода йўсинидагина эмас, бадииятнинг функциясини тайин этишда ҳам намоён бўлиши шу тариқа англашилди. Бу ҳол дарсликка киритиладиган адибларни танлашга янгича ёндашилганида ҳам акс этган. Олий мактаб дарслигига Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Рауф Парфи, Тоғай Мурод сингари ўзига хос адиблар ижоди ҳақидаги тадқиқотларнинг киритилгани унинг савиясини бир қадар юксалтирган.

Миллий эстетик тафаккур тараққийнинг ҳозирги босқичида компаравистика (қиёсий адабиётшунослик) услубининг қарор топиши адабий-танқидий хулосаларнинг асосланганлик даражасини оширмоқда. Шўровий адабиётшунослик узоқ йиллар мобайнида бадиий асардан ўзи истаган нарсани қидириш билан шуғулланиб келди. Эндиликда танқидчилик ва адабиётшунослик бадиий ижоднинг моҳиятини англашга, унинг сирларини кашф этишга уринмоқда. “...Биз фақат тушунмоқчимиз. Истеъдодли ёзувчи ва унинг оталаримиз ўтмиш ва тақдири ҳақида таланти ёзган асарларинигина эмас, балки бу муаллифга таъсир этган, унинг сифинган ҳақиқатларини шакллантирган турли ҳаётий ва сиёсий омилларни, асарнинг ёзилишига сабаб ва материал бўлган манбаларни ва уларнинг талқинидаги мантиқни англамоқчимиз”, дейди адабиётшунос Раҳмон Кўчқор («Мен билан мунозара қилсангиз». “Маънавият” нашриёти, 1998, 34-бет). Гарчи кўчирма қилинган жумла тузилишида бир қадар ғализлик ҳамда “ва” боғловчисини ишлатишда меъёрдан чиқиш сезилса-да, масаланинг қўйилиши, тадқиқ йўлининг белгиланиши диққатга лойиқ. Адабиётшунослигимизда тасвирнинг моҳиятини англашга, бадиийликнинг манбасини тушунишга астойдил киришилди.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобини ана шу майлларнинг ифодаси, кўзгуси дейиш мумкин. Дарсликдаги бир талай мақолалар илмий далилларга бойлиги, ифода тарзининг ўзига хослиги, хулосаларнинг оригиналлиги билан диққатни тортади. Жумладан, Қодирий ҳақидаги мақола ҳаяжон ва шавқ билан гўзал тилда ёзилган, умумлашмалар жуда асосли. Улкан адибнинг асарлари билимдонлик ва меҳр билан чуқур таҳлил қилинган. Бу мақоладаги “Энг ёмони, инкилобий жангарилик, бетоқатлик туфайли одамлар орасидаги инсоний муносабатлар, юксак одоб-андиша дарз кета бошлади. Кишининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ғоявий-синфий мезонлар билан ўлчаш, бир-биридан айб, ғоявий хато қидириш, бир-бирининг устидан тегишли идораларга чақув етказиш одат тусини олди, бу ҳол 20-йиллар ўрталарига келиб давлат, партия сиёсати даражасига кўтарилди” (140-141-бетлар) тарзидаги кузатишлар мунофиқлик миллий меъёр даражасига чиққан даврни теранроқ англаш имконини беради. Юқоридаги хулоса бугунги кунда ҳам аҳамиятга моликдир. Одамнинг ҳаётдаги ўрнини фақат сиёсий қарашларию, ижтимоий фаоллиги нуқтаи назаридан баҳолашга уриниш, пировард натижада шахс эркига зўрликни келтириб чиқаради. Киши сиёсий мақсадлар, ижтимоий омоллар учунгина яшамайди. Инсонга умр берилган экан, ҳаётнинг, жоннинг ҳақи учун ўз бахтию бахтсизлиги оғушида умр кечи-ради.

Китобда Ҳамза шахси, саъжияси, ижодий қиёфасини янгича талқин этишга уриниш кўзга ташланади. Унда “Бой ила хизматчи” драмасынинг Ҳамза ва Яшин вариантлари хусусида, Яшиннинг пьесани қайта ишлашига асос бўлган материаллар ҳақида янгилик деса бўладиган маълумотлар келтирилади. “Бой ила хизматчи” асарининг бадий жиҳатлари, унинг эстетик завқ манбаи экани сабабини текширишга уринилгани эътиборга молик. Афсуски, ғоятда тўғри танлан-

ган йўл изчил давом эттирилмайди, “Бой ила хизматчи” асарининг жозибасини таъминлаган омилларга атрофлича тўхталинмайди, драманинг бадий жиҳатлари батафсилроқ таҳлил қилинмайди. Гўё у қачондир соцреализмнинг “олий намунаси” бўлганидан хижолат чекилгандай. Холбуки, бугунги ва айниқса, келгуси авлод учун драманинг матнигина муҳим бўлиб қолади. Унинг мафкура жиловидagi танқидчилар томонидан қандай баҳолангани эмас, балки бадий қудрати аҳамият касб этади. “Бой ила хизматчи” асарини ўрганмаслик оқибатида эса на Ҳамза, на Яшин ва на драмани соцреализм маёғига айлантирган адабиётшунослар, балки оддий ўқувчи жазоланади.

Бадий ҳодисани изоҳлашда мафкураравий ёки ижтимоий-сиёсий тарафкашлик ҳамиша зарарлидир. Тарафкашлик нечоғлиқ улуғ ниятлар йўлида қилинмасин, у ғайрликка олиб боради, бинобарин, хулосаларнинг зўракилиги юзага келади. Шунинг учун ҳам адабиётшуносликка оид тадқиқотларда адиб, унинг ижтимоий фаолияти, қарашлар тизими эмас, балки асар — бадий маҳсулот текширилиши жоиз. Шундагина тадқиқотчи ноҳолисликка йўл қўймайди. Тўғри, асарни адибдан айри текшириш мумкин эмас. Лекин ҳар бир асарига татбиқан адиб ўсимликнинг ерга муносабати кабидир. Яъни ер бўлмаса ўсимлик ўсмайди, лекин айна вақтда, ўсимлик вужудида рўй бераётган жараёнлар ернинг ҳолатига мутлақ боғлиқ ҳам эмас. Ўсимлик ва унинг меваларида ернинг таъсир доирасидан ташқаридаги саноксиз жараёнлар ўз ҳолича рўй бераверади. Шунинг учун ҳам айна бир ернинг ўзида қалампир ҳам, қовун ҳам ўсиб ҳосил тугаверади. Демак, муайян бадий асар ўзига хос алоҳида эстетик бутунлик тарзида тадқиқ этилгандагина илмий текшириш самара беради.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида ижодкорларнинг қайси сиёсий тузумга хайрихоҳлиги, қандай ижтимоий

гуруҳларга хизмат қилгани ҳақидаги ма-салага ҳаддан ортиқроқ эътибор берил-ган. Ҳолбуки, муайян адибнинг миллат эстетик тараққиётидаги ўрнини белги-лашда бу омил ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Чунки ижодкор фирқавий билети ёки меҳнат дафтарчасига қараб эмас, ба-дий яратиб салмоғига кўра баҳолана-ди. Адиб асл бадий асар воситасида фақат замондошларига эмас, балки ке-лажакнинг ўқувчиларига ҳам таъсир ўт-казиш имконига эга. Бинобарин, адибнинг сиёсий мансублиги, ижтимоий хайрихоҳ-лигини тадқиқ этишдан кўра, унинг ижо-дий йўриғи, бадий олами қонуниятла-рини кашф этиш муҳимроқдир. Негаки, чинакам бадий асар абадият билан юз-лашмоққа даъвогар битикдир.

Шунинг учун ҳам бадий асар текши-рилаётганда адибнинг кимга хайрихоҳли-ги, қандай сиёсий мақсадни кўзда тут-гани эмас, балки бадий тасвирлаш маҳоратини аниқлаш асосий мақсад бўлиши лозим. Ўзбек адабиётшуносли-гига биографик методнинг кириб келаёт-гани, бадий асарлар ижодкор шахси билан боғлиқ тадқиқ этилаётгани кувонч-ли ҳолат. Лекин бадий яратиб ижо-дорнинг сиёсий-этиқодий қарашларига мутлақ даражада боғлаб қўйиш кўпинча тадқиқотчини янглиштиради, асарга ба-дий нуктаи назардан ёндашмаслик уни чалғитади, асар муаллифининг хаё-лида бўлмаган хулосаларни чиқаришга олиб келади. Масалан, истеъдодли ада-биётшунос Раҳмон Қўчқор “Сароб” рома-ни ўз замонасида фақат бадий асарга на-эман эмас, балки сиёсий-бадий айбнома сифатида ҳам қабул қилинган” деб ёзар экан, Абдулла Қаҳҳорнинг мустабид тузум-га мойил бўлиб қалам тебратганига ишо-ра қилади. Чиндан ҳам шундай. Ўз дав-рида “Сароб” миллатчиликни фош этга-ни билан тилга тушган, эътибор қозон-ган. Шукрки, биз бугун асар ёзилган за-монда эмасмиз. Лекин роман ҳалиям ўқилмоқда. Чинакам асар, муаллифининг асл ниятидан қатъи назар, яшай олади. Бугун “Сароб”ни ўқиш, ундан таъсирла-

ниш, маънавиятимизни бир қадар бой-тиш мумкин экан, асар яратилган вақтда нимага хизмат қилгани унчалар ҳам аҳамиятли эмаслигига кўникишимиз зар-рур. Асар нима учун бугун ҳам қизиқиб ўқилаётгани, китобхон ва танқидчи диқ-қатини тортаётгани билан боғлиқ жиҳат-ларни топиш муҳимдир. Шу маънода “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги мақола маҳор-рат билан ёзилганини таъкидлаш жоиз. Айниқса, “Сароб” романида истеъдодли, аммо худбин ва эътиқодсиз шахс фожиаси тасвирлангани гўзал талқинини топ-ган. Муаллифлар романга иккинчи умр бағишлаган омилларни тўғри кўрсатиб бера олган.

Мазкур китобда Миртемир, Асқад Мухтор шеърий дунёси нозик идрок этил-ган. Уларнинг интеллектуал йўналишда-ги шеърияти илдизлари, ўзбек назми тараққиётига таъсири, дилни яшнатув-чи тимсоллар олами яхши ёритилган. Зулфия ижоди ҳақидаги мақола ҳам анча пухта ёзилган. Унинг лирикасидаги етак-чи хусусиятлар илдизи тўғри кўрсатил-ган. Шоира бадий олами, тасвирдаги ўзига хослик манбаини унинг аёллиги-дан, феълдан, қаноатидан қидиришга уринилган. Дарсликдаги Одил Ёкубов романчилигига хос жиҳатлар тадқиқ қилинган ўринлар хулосаларнинг теран-лиги билан ажралиб туради. Адибнинг адабиётимиз ривожидagi ўрни асосли тайин этилган. Шунингдек, Эркин Воҳи-довнинг ижодий қиёфаси билимдонлик билан чуқур текширилган. Шоир маҳора-ти, шеъриятининг ўзига хос хусусиятла-ри нозик илғанган, завқ билан тадқиқ этилган. Рауф Парфи ижоди борасида-ги мақола ҳам зўр муҳаббат ва билгич-лик билан ёзилган. Унда тамомила ўзига хос шоир шеърияти моҳиятига теран ки-риб борилган, бу шеъриятнинг хусусият-лари топқирлик билан кўрсатилган. Шоирнинг алоҳида шеълари таҳлилидан чиқарилган умумлашма хулосалар ишо-нари ва салмоқли.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” ки-

тобида ижтимоий-сиёсий тараққиёт билан адабий жараён бир-бирига тамомила боғлиқ қилиб қўйилмаган, сабаб ва оқибат тарзида талқин этилмаган. Айни шу ҳолат кўп ҳолларда кузатишларнинг холислиги, таҳлилнинг теранлиги ва хулосаларнинг салмоқдорлигини таъминлаган. Ҳолбуки, яқин-яқингача ҳам бадиий адабиётни ижтимоий тузум қонуниятларига кўр-кўрона равишда боғлаб қўйиш кенг ёйилган эди. Бадиий асар ижтимоий турмушнинг инъикоси дебгина қабул этиларди. Биз фикр юритаётган китобда бу хилдаги фикрий қолиплар биринчи марта бузиб ўтилган. Бадиий ижоднинг ниҳоятда ўзига хос, нозик, чигал жараён экани тан олинган. Нафақат ҳар хил ижодкорларнинг, балки муайян адибнинг турли асарлари турлича савияда битилиши мумкинлиги ва буни ҳамиша ҳам изоҳлаб бўлавермаслиги дарсликда бир қадар ҳисобга олинган.

Ҳар қандай соғломлашиш, ўзгариш сингари, адабий-эстетик тафаккурдаги янгиланишлар ҳам оғриқсиз, силлиққина содир бўлавермайди. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида айрим камчиликларга йўл қўйилгани ҳам айни шу ҳолат билан изоҳланса керак. Дарслик ўтаётган аср адабиётшунослигига хос ютуқ ва камчиликларни ўзида акс эттирган. Ундаги қараш ва умумлашмаларни йигирманчи юз йилликда яратилган бадиий асарлар юзасидан билдирилган энг асосли ва эътиборли баҳолар дея оламиз. Бу холис эътироф бизга китобдаги нуқсонларга ҳам жиддийроқ эътибор қаратиш, бу хусусда батафсилроқ фикр юритишга ҳуқуқ беради.

Умуман олганда, дарслик қандай мезонларга жавоб бермоғи лозим? Биринчи навбатда дарсликка киритилиб, ўрганиш учун тақдим этилаётган асарларнинг бадиият нуқтаи назаридан истисносиз тарзда мумтоз бўлиши қатъий талаб қилинади. Дарсликка киритилган асар ёки адиб муайян даражада вақт синовидан ўтган ва соҳа мутахассисларининг эътирофини қозонган бўлиши лозим.

Чунки муайян миллатнинг бадиий-эстетик тафаккури дарсликлар ёрдамида шакллантирилади. Шундай экан, бу дарсликларга киритилган асарларнинг юксак бадииятга эгаллиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқат мақомида бўлиши лозим. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида ана шу ҳаққоний талабга ҳамиша ҳам риоя этилган деб бўлмайди. Китоб чиқарган одам ёзувчи бўлавермагани сингари, қачондир босилиб чиққан, аммо бугунги кунда ўқилмайдиган китоб бадиий асар саналавермайди, саналган тақдирда ҳам дарсликда тадқиқ этилиши шарт эмас. Зеро, бадиий адабиётни саногий ёки вазнига қараб ўлчаб бўлмайди. Унинг салмоғини бадиият тарозиси билан тортиш, руҳият мезонлари билан аниқлаш лозим. Агар шундай қилинганда, ўз асарлари билан миллат бадиий тафаккури тараққиётига фавқулдда таъсир кўрсатган, унинг янги босқичга ўтишида ҳал қилувчи ўрин тутган Усмон Носирдай йирик истеъдод эгаси олий мактаб дарслигидан четда қолмаган бўларди. Айни вақтда Авлоний, Уйғун, Яшин, Мирмуҳсин, Шукрулло сингари ёзувчиларнинг нисбатан бўш асарлари дарсликка киритилиш сабаби тушунарли эмас. Тўғри, дарсликда бу асарларнинг бадиий жиҳатдан ночор эканлиги айтилиб, унинг сабаблари ҳам очиб берилади. Шундай бўлса-да, дарсликларга миллатнинг бадиий салоҳиятини кўрсатадиган, эстетик тафаккур даражасини намоён этадиган, вақт синовида бардош бера оладиган асарлар киритилиши зарур эди.

Дарслик деб аталадиган дидактик қўлланмада яна бир мезон — муайян тартиб ва изчилликка қатъий риоя этиш талаб қилинади. Ундаги ҳукму хулосалар баҳс-мунозара босқичидан ўтиб, меъриийлик хусусиятини касб этган илмий ҳақиқатлар мақомида бўлади. Шунинг учун ҳам дарслик муаллифлари фақат ўз кўнгил истаклари ёхуд истеъдод майлларинигина ифодалаш билан чеклана олмайди. Ҳар бир дарслик ўзининг аниқ қиёфаси, ифода услубига эга бўлиши,

муайян педагогик асослардан келиб чиқадиган мунтазамликка бўйсунуши жоиз. Шунинг учун ҳам дарсликнинг барча жузвлари, таркиби бир тартибда, ифода тарзи эса бир маромда бўлиши лозим. Шунингдек, дарсликда адибларга ёндашув, улар ижодини текширувнинг ягона тамойили ишлаб чиқилиши ва шунга қатъий амал қилиниши мақсадга мувофиқ. Адиблар ва уларнинг ижодини тадқиқ этишда ё энг муҳим асар, ё хронология ёки жанрлар асосида иш кўрилиши зарур.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида бу талабларга ҳамиша ҳам риоя қилинган деб бўлмайди. Ундаги бир талай мақолаларда адибларнинг таржимаи ҳоли бошида келса, бошқаларида ўрта роғида берилади, баъзилари ҳақида гап кетганда эса негадир “таржимаи ҳол” деган масала мутлақо эсдан чиқиб қолади. Нима учун? Буёғи бизга қоронғи. Баъзи адибларнинг туғилган ва вафот кунлари, йирик асарлари, тўпламлари чоп этилган вақти аниқ кўрсатилса, бошқаларига гал келганда, бу масалага “ўғай кўз” билан қаралади.

Дарслик номига даъвогарлик қилаётган китобда ҳамма нарса биринчи даражали аҳамиятга моликдир. Чунки дарслик бир жылда йиғилган мақолалар тўплами эмас, муайян даврда эришилган илмий-педагогик ҳақиқатнинг олий маҳсули ҳисобланади. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида Ҳамзанинг машҳур “Заҳарли ҳаёт” драмаси 94-бетда 1916 йилда, 99-бетда эса 1915 йилда ёзилган деб кўрсатилади. Абдулла Қаҳҳорнинг “Олтин юлдуз” қиссаси китобнинг 52-бетида “Қизил юлдуз” тарзида номланган. Ҳамза, Фитрат, Қодирий, Уйғун, Мирмуҳсин, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Тоғай Мурод сингари ижодкорларнинг таржимаи ҳоли жуда қисқа, бир-икки ишора ёки айрим далиллар келтириш орқалигина кифояланганки, филология бўйича мутахассис бўладиган кишиларга мўлжалланган дарслик учун бу мутлақо етарли эмас.

Китобда бир асрлик адабиётни даврлаштириш борасида ижтимоий-сиёсий тараққиёт босқичлари мезон қилиб олинган. Лекин адабий жараённи шу тахлит даврлаштиришнинг илмий ва эстетик асослари кўрсатиб берилмайди. Ваҳоланки, бадиий ҳодисаларда фарқли жиҳатлардан кўра умумий қирралар ҳамиша ҳам кўпроқ бўлгани ҳолда, сиёсий вазият ва ижтимоий ҳаёт ҳақида эса бундай деб бўлмайди. Бадиий асарлар бири иккинчиси устига қурилади, бири бошқасидан келиб чиқади. Муайян замоний ораликда рўй берган адабий жараён алоҳида даврларга ажратилар экан, ҳар бир даврга хос хусусиятлар, бу даврда яратилган асарларнинг бошқа даврдагилардан фарқли жиҳатлари очиб берилиши лозим эди.

Китобда жадид адабиёти Туркистон мухторияти тугалланиши билан барҳам топган, деган фараз илгари суриладики, бу мавжуд илмий қарашларга ҳам, адабий омилларга ҳам зид келади. Жадидчилик ҳаракати ва адабиёти ҳақида сўз юритганда, илмда маърифатпарварлик адабиёти тарзида номланиб келган ҳодисага муносабат билдириш, унинг янги адабиётга таъсирини тадқиқ этиш лозим эди. Афсуски, дарсликда маърифатчилик ва унинг жадид адабиётига муносабати хусусида бир оғиз ҳам гап йўқ. Ҳолбуки, оламни эстетик идрок этиш ва тасвирлаш ҳамда бадиий ижоднинг вазибаларини тайин этиш бобида маърифатчилар жадидларга ҳаммадан кўра яқинроқ эди. Уларни бир-бирларига нисбатан сабаб ва оқибат дейиш мумкин. Халқ турмушига яқинлашиш, тилда, ифода тарзида соддаликка интилиш айнан маърифатпарварлик адабиётидан бошланган. Бу даврда миллий бадиий тафаккурда дастлабки эврилишлар содир бўлди. Ижтимоий-сиёсий жиҳатдан фаол, адабиётни мақсад деб эмас, балки восита деб биладиган жадид адабиётни айни шу маърифатчилик заминидан ўсиб чиққанки, буни текшириб, асил қонуниятларини тадқиқ этиш, шу тариқа жадидчиликнинг миллий илдизаларини топиш лозим эди.

“Энди бадиий асар деган талабга жавоб бермоқ учун ҳақ гапни айтишнинг ўзи кифоя эмас — дейди ёш олим Муртазо Қаршибой — ...Энди, бизнингча, бидий адабиёт кўнгил ҳақиқатини, руҳ ҳақиқатини кўнгилнинг ўзидек, руҳнинг ўзидек гўзал ва нозик, теран ва кўп маъноли қилиб ифодаламоғи зарур” (“*Ҳақ гапнинг ўзи кифоя эмас*”. “*Жаҳон адабиёти*” *журнали*, 1998 йил, 1-сон). Янгиланаётган илмий тафаккур шуни тақозо этади. Лекин кўпинча бу хилдаги ҳақли талабга риоя этилаётир, деб бўлмайди. Ҳозирги адабий қарашларнинг сўнгги маҳсули сифатида дунёга келган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида бадиий асарлар текширилар экан, уларнинг ҳаёт ҳақиқатини нақадар кўп акс эттирганига ҳаддан зиёд эътибор қилинади. Бадиий ижод учун фактик ҳаққоният моддионча шўровийлашган онгда ўрнашиб қолганичалик муҳим эмаслиги ҳисобга олинмайди. Бор гапни боридай айтиш учун ижодкор бўлиш шарт эмас, мухбирлик кифоя қилади. Ижодкор ўз номи билан ижодкор, яъни яратувчидир. У ўз бадиий ҳақиқатини ўз воқелиги кўйнида, ўз эстетик мантигига мувофиқ, ўз ижодий иқлими шароитига мослаб яратади. Ҳа, айнан яратади. Миллий адабиётшунослик бадиий асарнинг қийматини ҳаёт ҳақиқатини акс эттирганига кўра белгилаш босқичидан ўтди. Эндиликда бадиий воқеликни — асарнинг ўзини, унинг ботиний жиҳатларини текшириш ва баҳолашга одатланиш лозим.

Адабиётшунослик ҳар бир ижодкорнинг бадиий концепциясини аниқлаб олиши керак. Шунда ёзувчининг оламини ҳаётдагидай эмас, айнан, ўзи тасвирлаганидай кўриши ва кўрсатишининг сабабларини тушунтириб бериш мумкин бўлади. Бир давр, бир ижтимоий муҳит, бир сиёсий тузумда яшаган, бир жанрда ижод қилган икки ёзувчининг оламини икки хил кўриши ва кўрсатиши омилларини тадқиқ этиш йўллари топилиши лозим.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарс-

лигида ижодий методларга ортиқча эътибор бериш ҳолати кузатилади. Унда реализмга бадиий ижоднинг юқори, ҳосила босқичи тарзида қараш етакчилик қилган. Адабий ҳодисаларни бу хил изоҳлаш бадиий ижодда классицизм, сентиментализм, романтизм, натурализм сингари барча методлар бир бошидан секин-аста босиб ўтилиб, сўнг бадиий тасвирнинг олий мақоми бўлмиш реализмга келинади, реализмнинг авж нуқтаси эса соцреализмдир, деган эски мафкуравий қарашнинг асоратидир. Бундай тарзи тафаккур — яралиши илҳомий кайфиятга асосланган, “ғайбул-лison”га, яъни сўзнинг илоҳий табиатига таянган бадиий ижодга мутлақо тўғри келмайдиган моддионча қарашдир. Бу қараш эса инсониятнинг тарихи ижтимоий-иқтисодий формациялар тараққиётидан иборат ва бу формацияларнинг ҳар бири ўзига мос бир ижодий методни тақозо қилади, деб тушунтирувчи фалсафанинг кўланкаси-дир. Классицизм даврида дунёдаги барча ижодкорлар “уч бирлик” қондасига оғишмай амал қилган, сентиментализм босқичида эса фақат “оҳу воҳ” тасвирланган, деб тушуниш жиддий ёндашув эмас. Адабиёт ҳамиша “оҳ” бўлиб туғилган, ҳозир ҳам шундай ва шундай бўлиб қолаверади. Шу боис “реализм имкониятлари”, “реализм юксакликлари”, “реализм эстетикаси”, “шафқатсиз реализм талаблари”, “соҳилсиз реализм шароити” сингари атамалар кишини мақсадга яқинлаштирмайди. Бадиий асарларга ижодий методнинг дарчасидан эмас, балки матннинг бадиий таъсирчанлиги нуқтаи назаридан тўғри баҳо бера олишга одатланишимиз зарур. Чинакам ижодкор ҳеч қачон ўзининг қандай методда асар яратгани билан қизиқмаган, ҳозир ҳам шундай. Ҳатто фақат шаклий оригиналликка интилган ижодкор ҳам методни эмас, ифода тарзининг ўзига хослигини, бировларникига ўхшамаслигини ўйлайди. Бадиий ижоднинг барча жиҳатларини мафкуравий қолипга солмоқчи бўлган социалистик реализм методининг бирин-

чи асари — “Она” романи яратилганида ҳам муаллифи унинг соцреализмга мансуб эканини хаёлига келтирмаган — асар соцреализм атамаси ўйлаб топилишидан ўттиз йилча олдин ёзилган.

Ижодий методлар қуйидан юқорига борадиган бадиий жараён омили тарзида тақдим этилса, Софокл трагедиялари реалистикроқми, Навоий ғазалларими, Мольер комедияларими, Кафканинг “Эврилиш”ими ёки Жойснинг “Улисс”ими тарзидаги саволлар туғилиши табиий. Инсон руҳиятини акс эттиришда Навоийдан кўра Чархий, Чустий ёки Собир Абдулла реалистикроқ дейиш ҳам, ҳозирги ўзбек адабиёти Навоий давридагидан юксакроқ бадиий маҳсулот бермоқда дейиш ҳам, кам деганда, мантиққа мувофиқ эмас. Ҳолбуки, ижодий методлар тадрижи ҳақидаги қараш ўз-ўзидан шу хилдаги хулосаларга олиб келади.

Ҳақиқий бадиий ижод мавжуд қолип, анъана ва методларни бузароқ пайдо бўлади. Навоий ҳазратлари бекорга айтмаганлар: “Сўзни гар туз дедим ва гар оздим, неки тақдир айладинг, ёздим”. Чинакам адиб кўнгли буюрганидай, илҳоми келганидай, бадиий ваҳий инганидай ёзади. Илҳомни зўрламоқчи, ҳатто унинг маҳсулини тарашламоқчи бўлса ҳам асарнинг табиийлигига путур этади, пардозлангани сезилиб қолади. Ижод бу — Оллоҳ билан юзма-юз бўлиш демакдир. Оллоҳ қаршисига совуқ назарий тушунчалар билан эмас, балки оловли қалб билан, адоқсиз ва покиза муҳаббат билан борадилар. Ижод — муножотдир. Муножот учун унинг қайси усулда ижро этилиши эмас, чинакам тавба изҳорию дилнинг самимияти муҳимдир.

“XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида реализмнинг бадиий ижоддаги юксак босқич эканлиги шу тарзда қайд этилган: “Жувонбоз” билан “Улоқда” ҳикоясини қиёслаб кўринг. Орадан бир йил ўтар-ўтмас реализм томон шу қадар олға кетиш ҳайратомуз ҳодиса эди. Гоҳо бутун бошли адабиёт ва улкан истеъдодларга бунақа тадрижий йўлни босиб

ўтиш учун бир неча ўн йиллар керак бўлади” (141-бет). Бу хулосада реализмнинг шаклланиши ва бадиий тажрибаларнинг ўзлаштирилиши борасида қарор топган нотўғри қарашларнинг нуқси бор. Гўё ёзувчиларда тажриба кўпая боргани, унинг янги ижодий методга амал қилиш малакаси ортгани сари яратган асарлари яхшиланавериши мумкиндай. Агар шундай ёндашиладиган бўлса, айти шу Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и ундан бирмунча кейин ёзилган ва “реализм томон олға кетиши”нинг маҳсули бўлган “Меҳробдан чаён” романидан бадиийлик жиҳатидан баландроқ эканини қандай изоҳлаш мумкин? Гап реалистик тажрибаларни эгаллашда эмас, балки муайян асарнинг илоҳий илҳом шавқи билан битилишида. Адабиётшунослик ана шу шавқнинг манбалари ва воқе бўлиш тарзини тадқиқ этиб бериши лозим. Ҳатто баъзан киши ижод дунёсида ҳеч қачон ҳеч қандай метод бўлган эмас, балки ҳар бир адиб кўнгли буюрганидай, қалами юрганидай, оламини англаганидай, мувофиқ ҳисобланганидай ёзган, деган ўйга боради.

Ижоднинг йўсини ижодкор шахс табиатида пинҳон бўлади. Шахснинг ижод қилаётган вақтдаги ҳолати ижодий маҳсулотнинг табиатини белгилаб беради. Муайян ижодкоргача шаклланиб, қарор топган бадиий анъана унга таъсир кўрса-тади, ундан маълум талабларга риоя этишни, шаклланган бадиий қолиплар доирасида ижод қилишни тақозо этади. Чинакам истеъдоднинг қудрати ана шу қолипларни ёриб чиқиб, ўз қарашларини ўрната олишда намоён бўлади. У белгилаган йўсинлар қанчалик ўзига хос бўлса, унинг ижоди ҳам шунчалик ўзига хос ҳисобланган. Бунинг учун унинг қайси жамиятда яшагани, қандай сиёсий режим даврида қалам сургани аҳамиятсиз. Ҳақиқий истеъдод ўз йўлидаги тўсиқларни енгиб ўта олсагина буюқдир. Қаердадир, қандайдир кучнинг таъсири билан тўхтаб қолиши мумкин бўлган истеъдод буюк саналмайди.

Дарсликда адабиётнинг халқ ҳаётига яқинлашуви ва оммавийлик касб этиши фазилат ёки нуқсон эканига муносабат билдирилмайди. Холбуки, “бадий адабиётнинг омма даражасига туширилгани маъқулми ёхуд омmani адабиётнинг баландлигига кўтаришга уринилса тузук бўлармиди” тарзидаги саволга жавоб бериш жуда ҳам муҳим. Шўролар даврида адабиёт бадий юксаклигидан тушириб қўя қолинди. Чунки бу — нисбатан арзон ва осон иш эди ва у “бор-йўғи” ижодий эркини бўғиш, чинакам истеъдод эгаларини йўқотиш йўли билан ҳал этилди. Омmani адабиёт даражасига юксалтириш учун эса, жамият кўп тер тўкиши, маблағ сарфлаши лозим бўладики, бу жараён ҳозирча, дунёнинг бирор жойида ҳам кўнгилдагидек амалга ошаётир деб бўлмайди.

Кейинги вақтларда ўқувчи ва ёзувчи, асар ва китобхон муносабатларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Адабиётшунослар ҳам, ижодкорлар ҳам бу борада ўзларининг ҳолисона кузатишларини баён этишга ҳаракат қилмоқда. Бу жиҳатдан ёш олим ва ёзувчи Улуғбек Абдулвахҳобнинг қарашлари диққатга молик. Унинг “Ёлғизлик” қиссида қаҳрамони — ёш ёзувчи йигит ҳаёлан ўз китобхонига мурожаат қилиб шундай дейди: “Тушуняпсанми, ўқувчи, ёзувчининг меҳнатию асарлари қиммати қай даражада эканини идрок этияпсанми? Ҳеч бир санъат дурдонаси фақат сен учун, сенинг манфаатинг учун ёзилмаслигини пайқадингми ниҳоят?” (“Ёлғизлик”. “Қатортол-Қамолот”, 1998). Улуғбек қисса қаҳрамони тилидан ўзининг бу борадаги хулосаларини янада аниқроқ ифода этишга уринган: “Эртага шу ёзганларим нашр этилса агар одамлар ҳузур-ла уни симиради... мен буни биламан. Лекин мен уларнинг лаззатланиши учун эмас, сиқилишдан ўлиб қолмаслигим учун, мавжудотнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш инстинктига бўйсунган кўйи ҳаётимни қутқармоқ учун ёзяман. Ёзиш — чорасизликдан бош урилган чора бўлди менга! Ёзиш бу — алаmidан ўзи-

ни қаерга қўйишни билмаган одамнинг оқ қоғоздан бунёд этилган деворга гурс-гурс уриб, ҳовуридан тушмак. ...Қани энди ҳеч қачон ёзмасам. Қани энди шундай бир жамиятга эришсангу ёзишга эҳтиёж туғилмаса, фақат яшасанг».

Бизнингча, ўқувчи ва бадий яратик муносабатларидаги ҳақиқий ҳолатни бундан-да ёрқинроқ ифодалашнинг имкони йўқ. Чиндан ҳам, бадий асар воситасида ёзувчи фақат ва фақат ўзини, ўзлигини, кўнгил майлини ифодалайди. Бадий асар яратилиш жараёнида ўқувчи сабаб эмас, балки оқибатдир. Шу ҳолат ҳисобга олинса, асар талқини ва таҳлили тўғрироқ, ҳолисроқ амалга ошади. Холбуки, ўзбек адабиётшунослигида бадий асар ижодкор кўнгли, руҳиятининг манзаралари эмас, балки фақат ўқувчиларни тарбиялаш, уларга йўл кўрсатиш воситаси деб келинди. Дунёдаги бирор-та эси бутун одам китобга қараб яшмайди. Ўз ҳаётини бирор-та бадий асар қаҳрамонига ўхшаб ташкил этмайди. Бадий асар ибратини жўн тушуниш унинг жозибасини йўққа чиқаради, асардан фақат гоё қидирилиб, унинг ширасини, завқини назардан қочиришга олиб келади.

Яна дарсликка қайтайлик. Ундаги кўпчилик мақолаларда адибларнинг муайян жанрда биринчи бўлиб қалам тебратганига ниҳоятда катта урғу берилгани ҳам мақбул деб бўлмайди. Зеро, бадий адабиёт учун биринчилик эмас, балки абадиятга қоладиган мукамал асар яратиш муҳим. Биринчи ўринни эгаллаш, эҳтимол, спортда шарафдир. Бадий адабиёт учун эса, қайсидир жанрда кимнингдир биринчи бўлиб асар яратганидан кўра, юксак санъат асари яратилгани муҳимроқлигига одатланиш лозим. Қодирий дунёнинг биринчи романчиси эмас. Лекин буюк романчи. Шунингдек, шеърият ҳам Навоий томонидан яратилмаган. Лекин *Одам алайҳиссалом яратган* шеъриятни Навоий сезиларли бойитди.

Таҳлил мобайнида фақат асар матнига таянмаслик тадқиқотчини ўз хаёлла-

рига, тасаввурларига эрк беришга олиб келади. Бу ҳол бугунги адабиётшунослигимизда кенг ёйилгани учун ҳам хавфлидир. Чунончи, “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида ҳам бадий асарлардан шўровийликни фош этадиган яширин ижтимоий маъно қидиришга ортиқча зўр берилган ўринлар жуда кўп. Чунончи, Фитратнинг “Қиёмат” ҳикояси муносабати билан шундай дейилади: “Бу тасвир замирига ҳам Фитрат, бизнингча, шўро ваъда қилаётган келгуси “жаннат” тузумига ишонмаслик маъноларини жо этади, қарору конституциялари ёлгон, эрк, озодлик, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш каби баландпарвоз тушунчалар пуч қанига ишора этади” (128-бет). Бадиий пишиқ ёзилган ҳикояни бадиий тадқиқ этиш, унинг эстетик жозибасини кашф қилиш ўрнига Фитратни бугунги қарашларга мувофиқлаштириш, унинг шўроларга душман эканини таъкидлаш учун асарларидан ўринли-ўринсиз тағмаъно излайвериш жоизмикан? Бундай ёндашув бадиий асарни ширадан маҳрум этишга олиб келмайдими? Агар Фитрат шунчалар устомон бўлса, кўпчилик сингари нобоп вазиятга мослашмоғи ва шу боис қатағонга учрамаслиги керак эди. Яхшиямки, Фитрат сингари шахслар ўз ижодини ҳаётидан ортиқ кўришга ва шу боис юраги буюргандай яшаш ҳамда ёзишга маҳкум этилган.

Фитратнинг сиёсий муҳолифлари бир замонлар унинг асарларидан шўрога душманлик изларини қандай излаган бўлса, бугун ҳам шу жараён давом этмоқда. Лекин у даврларда бу иш адибни йўқотиш учун қилинган бўлса, бугун уни улуғлаш, қанчалик узоқни кўра билганини намойиш этиш учун бажарилмоқда. Мақсад ўзгарган, восита эса ҳамон эскича. Натижада асардан фақат гоё қидирилиб, матннинг бадиий малоҳати назардан четда қоляпти.

Дарсликда Фитрат ижодидаги даҳрийлик изларини яшириш, унинг асарларидаги аксилшаръий хусусиятларни юмшатишга уриниш кучли. Аслида бадиий асарлар соф санъат нуқтаи назаридан ҳеч

қандай имтиёзсиз тадқиқ этилиши жоиз. Ижтимоий маъно йўл-йўлакай келиб чиқаверади. Гарчи “Қиёмат” ҳикоясининг дарсликдаги талқинида ўзига хослик сезилиб турса-да, муаллифлар Фитратни аксилшўрочи сифатида тақдим этишга зўр беради. Адибнинг истиқлолга хизматини таъкидлаш асарларининг бадииятини очишдан муҳимроқ деб билингандай. Аслида, “Қиёмат” ҳикоясини Фитрат руҳиятидаги қиёмат деб тушуниш ҳам мумкин. У ҳам одам, атрофидаги жаҳолатни, қоқоқликни кўравериш, муайян руҳий ҳолатда ҳаммасига диний маҳдудлик айбдор, деган фикрга келган ва шу боис даҳриёна йўналишдаги ҳикояларини ёзган бўлиши мумкин.

Тадқиқотнинг “Обид кетмон” талқинига бағишланган ўринларида ҳам шу ҳол кўзга ташланади. “Айни бу шахсдаги фавқуллодда хислатлар, унинг ғайриоддий хатти-ҳаракатлари, ғаройиб кечмиши орқали адиб гўё... янгича демократик деҳқон хўжалиги ҳақидаги ўз орзу-идеалларини, андозасини тақдим қилаётгандек, шу тариқа ўша кезларда қишлоқда ўтказилаётган хатарли сиёсат билан пинҳона ва моҳирона баҳс олиб боргандек туюлади. ...Коллективлаштиришнинг сталинча зўравонлик ғояси зўр бериб тарғиб этилаётган, катта қурбонлар эвазига ёппасига коллективлаштириш амалга оширилаётган бир даврда ҳукмрон мафкурага зид ғоялар билан чиқиш, хусусан, 30-йиллар шароитида жасорат эди” (162-163-бетлар). Борар йўлни тўғри белгилаб олмаган йўловчи учун исталган вақтда адашиб кетиш хавфи сақланиб қолаверади. Қодирий қиссасининг фазилатларини унинг матнidan эмас, балки ўзи келтириб чиқармоқчи бўлган ғоядан излаш туфайли шу йўсин ажабтовур хулосаларга келинган. Аввало, қиссада бу хил имо-ишора йўқ. Мабодо шу хил ишора излари топилганда ҳам, адибнинг ўша вақтдаги жасорати унинг асарини бугун ўқишли қилолмайди. Бугун учун асарнинг бадиияти муҳим. Обид кетмонни хоҳ коллектив хўжаликка зарба берувчи куч, хоҳ

уни ислоҳ қилиш йўллари излаган хусусий мулкчи тарзида талқин этмайлик, асарнинг моҳияти ўзгармайди. Ўқувчини қисса муаллифи ёхуд бош қаҳрамони сиёсий маслағи йўналиши эмас, балки асарнинг бадиий савияси қизиқтиради. Бадиий адабиёт учун қаҳрамондаги одамийлик белгилари, унинг руҳиятидаги инжалик, феъл-атвори тасвиридаги ўзига хослик қай даражада экани аҳамиятли. Ҳар қандай талқин — ўзгани тушуниш орқали ўзини англашдир. Бадиий асар шунга хизмат қилсагина яшаб қолади.

Миллий адабиётшunoslik ўз эътиборини адибнинг ниятини англашга қаратиш ўрнига асардан ўзи хоҳлаган нарса-ни излаш одатидан қутула олмаётир. Шунинг учун ҳам ёзувчининг қилмаган ишларига муносабат билдирилади. Ҳолбуки, адабиётшunoslikнинг вазифаси адиб қилган ишларнинг моҳиятини билиш ва бошқаларга ҳам англашдан иборатдир. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” китобида “Қутлуғ қон” романи ҳам, Мирзакаримбой образининг бир томонлама кўрсатилганига қарамай, ўзбек романна-вислигининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қолади” дейилади (49-бет). Бадиий тимсолнинг неча томонлама тасвирланиши фақат адибнинг эстетик ниятига, бадиий мўлжалига боғлиқ экани борасида муқим тўхтамга келиш, бадиий матндан унинг бадиийлигини таъминлаган жиҳатларни қидиришга одатланиш фурсати аллақачон етди. “Усмон Носир, Чўлпон сингари шоирлар шўро тузуми учун Ўзбекистон соғин сигирдан бошқа нарса эмаслигини яхши билишган. Шунинг учун ҳам улар кези келганда ўз дилларида яширинган нолани юзага чиқариш йўллари ахтаришган” (48-бет) дейилади дарслиқда. Бу хилдаги сиёсий хулосалар бадиий асарга фақат ижтимоий назар билан ёндашиш оқибатида юзага келади. Бундай талқин туфайли киши тасавурида ижодкор эмас, нима қилиб бўлса-да, шўроларга зарба

бериш йўлини пойлаган ижтимоий «зарарқунанда» шахслар тимсоли гавдаланиши мумкин, холос.

Шайхзоданинг гўзал поэтик топилмаларга, юсак шоҳбайтларга тўлиқ шеъриятини чуқур тадқиқ этиш, унинг инсон руҳиятини англаш ва тасвирлаш бобидаги ўзига хослигини ёритиш, поэтик маҳоратини текшириш ўрнига унинг ижодидан истибдодни танқид қилган ўринларни қидиришга зўр берилган. Истибдодни танқид қилиш, сўкиш мумкин. Лекин аввал бунинг бадиий адабиётга қанчалик дахли борлигини аниқлаб олиш керак. Абдулла Ориповнинг мунис шеърияти сирларини очишдан кўра ундан маъно кучланишларини текширишга кўп эътибор берилган. Шоир ижодида ёзилган шеърлар билан биргаликда яралган шеърлар ҳам кўп. Улардаги гап айтиш илинжи билан булардаги самимият таққосланиб, бадиий натижа кўрсатилса, кўпроқ илмий самарага эришилди. Дарслиқда эса, асосан, шоир шеърларидан ижтимоий маъно қидиришга зўр берилган. Шукур Холмирзаев ижодидан ҳам кўпроқ фош этиш, инкор этиш белгилари изланган. Ҳолбуки, адибнинг шахсни тасвирлаш маҳорати, ҳикояларининг романларига қараганда пухталиги сабаблари очилганда фойдалироқ бўларди.

“Ҳерменевтика — бадиий сўз замиридаги универсал белги ва тимсолларни аниқлаштирмоқдир”, деган эди Поль Рикёр. Адабиётшunoslik алоҳида шахс кўнглидаги руҳий товланишларнинг умумий илдизларини топа билгандагина чинакам илмий хулосалар чиқара олади. Бу йўлда баъзан у ижодкорнинг ўзи ҳам сезмаган жиҳатларни кашф этиши, асарнинг яширин қатламларини кўра билиши мумкин. Теран илмий кузатишларга бой адабиётшunoslik миллатнинг умумий савиясига таъсир кўрсатади, мулоҳазали ўқувчиларни тарбиялайди. Билимли, талабчан, етук ўқувчиларсиз эса етук адабиёт бўлмайди.

Озод ШАРАФИДДИНОВ

ИСТИБДОД ҚУРБОНИ

Хамза Ҳақимзода Ниёзий ўзбек маданиятининг йирик намояндаларидан бўлиб, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Боту, Гулом Зуфарий каби атоқли санъаткорлар билан бир сафда туришга муносиб ижодкор. Ҳамза ҳам улар каби халқнинг миллий уйғонишида, янги ўзбек адабиётини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатган ва улар каби мустабид тузумнинг қурбони бўлган. Тўғри, унга “миллатчи”, “пантуркист”, “халқ душмани”, “буржуа мафкурачиси” деган тавқилаънатлар ёпиштирилгани йўқ; уни маъмурий идораларга чақириб сўроқ қилмадилар, таҳқирлаб, қийноқларга дучор этиб, дўзах азобини бошига солмадилар. Ҳамза энг сара зиёлилар қатори сургун қилингани ёки НКВД ертўлаларида отиб ташлангани йўқ. Аксинча, у 1929 йилда Шоҳимардонда кўзи қонга тўлган ваҳший оломон кўлида ҳалок бўлганидан кейин кўп ўтмай йирик шўро ёзувчиси сифатида улуғлана бошлади. Ҳаётлигида етти ухлаб тушига кирмаган иззатикромни у ўлганидан кейин кўрди. Эллик йил мобайнида унинг шаънига айтилмаган мақтов қолмади. Бу

хамду-саноларга қараб ҳукм қилинса, Ҳамзанинг малоикалар сафидан ўрин олишига бир баҳя қолганди — бунинг учун унинг икки кураги устига бир жуфт қанот қўйилса кифоя эди. Мабодо, мўъжиза рўй бериб, Ҳамза тирилиб қолса, театр сахналарида, кино экранларида, бадиий асарлар саҳифаларида ўзини кўриб, “илмий” тадқиқотлар, китоблар, мақолалардаги баландпарвоз гапларни ўқиб, ўзини таниёлмай қолиши муқаррар эди. Шу зайлда шўро мафкураси Ҳамзани оқ кигизга ўтқазиб, эгасиз қолган адабиёт тахтига чиқариб қўйди.

Хўш, нега энди ҳумо қуши келиб-келиб айнан Ҳамзанинг бошига қўнди? Бунинг сабабини англаш унча қийин эмас. Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, зиёлиларга нисбатан алмисокдан қолган “қамчи ва ширин кулча” сиёсатини қўллади. Бу сиёсатга кўра зиёлиларнинг бир қисми қувғинга учради, зиндонларга ташланди, оммавий қатли ом қилинди, мамлакатдан қувилди, иккинчи қисмининг эса пешонаси силанди, турли-туман рағбатларга, шўровий имтиёзларга кўмилди. Биронтаси беҳосдан “Қирол яланғоч-ку!” деб юбормаслиги учун шўро ҳукумати уларни авраб-сулдаб, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдиришга мажбур эди. 30-йилларнинг ўрталарида Октябрь инқилобининг 20 йиллигини нишонлашга тайёргарлик бошланди. Бироқ маълум бўлдики, мафкура соҳасида зудлик билан бартараф қилмаса бўлмайдиган ўпқонлар бор экан. “Инқилоб ҳамма миллатларга янги ҳаёт олиб келди, уларнинг адабиёти, санъатини яшнатди” деб жар солинади.

Албатта, ўзбеклар ҳам бундан бенаиб қолгани йўқ. Аммо қани ўша гуллаб-яшнаган янги адабиёт? Қани уни барпо этаётган удабою шуаро? Держинский шоввозлари енг шима-

риб ишга киришмасин экан-да — азаматлар қизишиб кетиб, вазифаларини юз чандон ошириб бажарибди: бошқа халқларники каби, ўзбек адабиётида ҳам уч-тўртта ёш-яланғни айтмаса, ёзувчи зоти қирилиб кетибди. Ахир, инсоният тарихида янги саҳифа очган Октябрь инқилоби ғалаба қилган бўлса-ю, биронта ўзбек шоири уни қувонч билан қарши олиб, олқишламаган бўлса, шўролар шаънига икки оғиз илиқ гап айтмаган бўлса? Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ҳолбуки, ҳар бир миллий адабиётда халқ номидан Октябрни қутлаган **инқилоб куйчиси** бўлмоғи керак. Бунақа куйчи бўлмаса, уни янгидан яшаш керак...

Хуллас, ўша йилларда бу “мақом”-га Ҳамзадан муносиброқ одам топилмади. Шундай қилиб, шоирни ўзлигидан маҳрум қилиб, оддий бир қўғирчоққа айлантириш жараёни бошланди. Бошқача айтганда, ўз вақтида омади келиб, шўроларнинг қатли омидан омон қолган Ҳамза кейинчалик ҳукмрон мафкура манфатлари йўлида қурбон қилинди.

Ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳамза ҳақида кўплаб китоблар ёзилди, юзлаб мақолалар пайдо бўлди, беҳисоб маърузалар ўқилди, нутқлар ижод этилди. Албатта, уларнинг теранлиги, савияси ҳар хил эди, лекин уларни бир-бирига яқинлаштирадиган муштарак томони ҳам бор эди: уларнинг ҳаммасида Ҳамза шаънига айтилган мақтовлар муттасил ортиб борарди. Аммо таассуфли жиҳати шунда эдики, мақтовларнинг аксарияти реал заминга эга эмас эди.

Тўғри, эллик йил мобайнида ҳамзашунослар шоир ижодини ўрганишда муайян самарага эришди — Ҳамзанинг таржимаи ҳоли батафсил ўрганилди, архиви тартибга солин-

ди, мероси аниқланди, йўқолган деб ҳисобланган баъзи асарлари топилди. Аммо шу билан бирга, Ҳамза ҳақида кўплаб ривоятлар, ҳақиқатдан узоқ афсоналар, ёлғон-яшиқ гаплар ҳам тўқилдики, уларда шоирнинг асл қиёфаси батамом бузиб кўрсатилди.

Табиийки, бу ёлғоннинг энг каттаси шоирнинг Октябрь инқилобига муносабати эди. “Бир ёлғонда қирқ ёлғон” деганларидек, Ҳамза тўғрисидаги бошқа ёлғонлар асли шундан бошланган. Турли шаклларда, турлича эҳтирос ва жўшқинлик билан олға сурилган қарашларга кўра, Ҳамза инқилобдан олдиноқ коммунистик дунёқараши тугал шаклланиб етган изчил марксчи бўлган, большевиклар сиёсатини чуқур англаб, уни ўз эътиқодига айлантирган. Аммо Ҳамза ҳақидаги асарларнинг ҳеч қайсисида шоирнинг марксча дунёқараши мохиятан нималарда намоён бўлиши ва қайси манбалар асосида шаклланигани ҳақида лом-мим дейилмайди. Дарҳақиқат, инқилобдан олдин (ва ҳатто инқилобдан кейин ҳам) Ҳамза Маркс асарларини мутолаа қилганми? Мутолаа қилган бўлса, қайси тилда? Уларни қаердан олган? Ленин асарларини-чи? Ёки шоирдаги коммунистик эътиқод кўча намоёнчилирида, митингларда айtilган хитоб ва шиорлар таъсирида шаклланиганми? Бундай дейилса, Ҳамзанинг инқилобдан олдин аллақандай намоён ёки митингга қатнашгани ҳақида бирон бир материал йўқ.

Савол кўп, лекин тадқиқотчиларнинг ҳеч қайсиси бунақа саволларга жавоб беришга уринган ҳам эмас. Улар учун Ҳамзанинг инқилобдан олдиноқ изчил марксчи бўлиб етишгани шубҳа туғдирмайдиган далил. Шундоқ бўлгач, Ҳамза, албатта, Октябрни биринчи қадамлариданоқ зўр шодиёна билан кутиб олади-да! Тадқиқотчилар бу билангина чекланмай-

ди. Уларнинг таъкидлашича, Ҳамза умрининг охиригача шўро шоири сифатида садоқат билан ижод қилган ва ҳатто ўзбек адабиётида биринчи бўлиб социалистик реализмни жорий этган. Шўро адабиётшунослигида бу қараш шу қадар илдиз отиб кетган эдики, ҳатто ошкоралик ва қайта қуриш йилларида, коммунистик мафкура остин-устун бўлиб кетган ша роитда ҳам, сира ўзгаргани йўқ.

Ҳамза таваллудининг юз йиллиги муносабати билан тайёрланган ва 1988 йилда чоп этилган “Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари” деган китобда шундай дейилади: “ижтимоий фаолияти ҳам бадиий ижоди билан социалистик революцияни олқишлаган янги тип санъаткор ва шу характери билан совет ёзувчиси қанақа бўлиши кераклигини ёрқин намоён қилувчи ажойиб шахс эди”.

Муаллиф давом этиб, фикрини чуқурлаштиради: “Коммунистик партия сиёсатини Октябрь инқилоби арафасидаёқ ўзининг ижтимоий эътиқоди деб қабул қилган шоир умрининг охиригача унга содиқ қолди ва бутун қобилиятини Ленин партиясининг адолатли ишига бағишлади”.

Ҳамза ҳақидаги бундай қарашда илмдан кўра сиёсат кучли, мантиқдан кўра эҳтирос ва ҳаяжон устун. Бу қараш илмий умумлашмадан кўра минбардан туриб, қўлни палахса қилиб айтиладиган шиорга ўхшайди. Аслида ҳам шундай — у юқоридан туширилган партиявий кўрсатмадан ўзга нарса эмас, бинобарин, унга шак келтириб бўлмайди, уни таҳлил қилиш эмас, балки қимматли дастуриламал сифатида қабул қилиш керак. Шунинг учун ўзбек адабиётшунослари бу шиорни бемустасно ҳамзашуносликнинг “бисмилло”сига айлантириб олди, яъни уни Ҳамза ижоди билан боғлиқ ҳамма муаммоларни ҳал қилиб берадиган методо-

логик калит қилиб бўйнига осди. Улар Ҳамза ижодининг қай даврини қаламга олмасин, қай муаммоси ҳақида мулоҳаза юритмасин, бутун таҳлилни шу тезисга мослаштиришга ҳаракат қиларди.

“Ҳамза — инқилоб куйчиси” деган гап ярим аср давомида такрорлана-такрорлана вужуд-вужудимизга шу қадар сингиб кетдики, “Ҳамза инқилобчи шоир бўлган эмас” деган гапни эшитиш биланочк ич-ичимизда унга қарши алланечук норозилик уйғонади, ҳар қандай мантиқий далиллардан кўз юмамиз-да ўзимиз учун ардоқли бўлган эски ақидаларимизни ҳимоя қилиш йўлларини излай бошлаймиз. Аммо ҳаётий фанлар асосида холис фикр юритадиган бўлсак, ўша даврдаги ҳақиқий вазиятдан келиб чиқиб ҳукм қиладиган бўлсак, бир қатор сабабларга кўра, Ҳамза Ҳакимзода ва нафақат Ҳамза, балки ўша йилларда қоматини тиклаб олган бошқа кўпгина ўзбек зиёлилари ҳам Октябрь инқилобининг “оламшумул аҳамияти”ни, меҳнаткаш омма тақдирида туган “ижобий қиммати”ни англаб етиши мумкин эмас эди. Шундоқ экан, ўзбек зиёлилари Октябрь инқилобини биринчи қадамлариданоқ чексиз шоду хуррамлик билан кутиб олиб, унинг шаънига олам-олам ҳамду санолар ўқиши, мадҳиялар ёғдириши мумкин эдимиз?

Мен бу билан ўзбек зиёлиларини камситмоқчи, ижтимоий фаолиятларини ерга уриб, иқтидорларини, ақлзаковатларини шубҳа остига олмоқчи эмасман. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Сидқий Хондайлиқий каби зиёлилар ўзларининг теран ва илғор фикрли одамлар эканини, ижтимоий ҳаётдаги тамойиллар ва йўналишларни тўғри идрок эта билишларини

неча марталаб исбот қилган. Масалан, Мунавварқори 1905 йилдаёқ матбуотда эълон қилинган мақоаларида социал-демократларнинг синфий кураш ҳақидаги қарашларини кескин қоралаб чиққан ва бу назария фақат биродаркушликка олиб бориб, жамиятни боши берк кўчага киритиб қўйишини таъкидлаган эди. Ёки Сидқий Хондайлиқий 1917 йилда “Русия инқилоби” деган дoston ёзиб, унда хоризм тузумини чуқур таназзулга олиб борган ижтимоий сабабларни очиб, турли тоифалар ўртасидаги сиёсий кураш манзараларини ҳаққоний чизиб берганди. Шуларга қарамай, мен ўша даврда ўзбек зиёлилари большевиклар гоёларини ҳам, Октябрни ҳам қабул қила олмас эди, деяётган эканман, бунинг боиси бор, албатта.

Аввало, бир саволга жавоб топаёлик — хўш, большевиклар партияси инқилоб арафаларида ва айни инқилоб кунларида халқ ўртасида кенг шухрат қозонган, омма томонидан, яъни “эзилган меҳнаткашлар” томонидан қўллаб-қувватланган партия эдимиз? У турли ижтимоий табақалар ўртасида обрў қозониб, бирон салмоқли мавқега эга бўлганми? Бу савол айрим одамларга ғайритабиий туюлиши мумкинки, ахир, шу ҳам савол бўлдимиз деб. Бироқ бундай қараш шўро замонида ҳамманинг қулоғига мажбурлаб қуйилган гапларнинг оқавасидан, эскича фикр юритиш оқибатидан ўзга нарса эмас.

Маълумки, 1938 йилдан бошлаб ёшу қари — барча совет халқи тарихини “ВКП(б) тарихи, қисқа курс” деган китоб бўйича ўқиб - ўзлаштиришга мажбур эди. Китоб Сталиннинг кўрсатмаси билан ёзилган ва унинг таҳрири остида чоп этилган бўлиб, унда партия тарихи очикдан-очик сохталаштирилган эди. Аммо бу ҳақиқат ошкоралик даврида — 80-

йиллар ўртасидагина аён бўлди. 60-йилларга қадар эса бу китоб шўроларнинг муқаддас китобига айланган, одамлар унга сажда қилишга мажбур этилган эди. Унинг ҳар бир жумласи мутлақ ҳақиқат ҳисобланарди. Ҳукмрон мафкура фақат бу китоб эмас, бошқа воситаларни ҳам ишга солиб, большевиклар партиясининг улуғлиги ҳақидаги одамлар тасавурини сусайтирмасликка ҳаракат қиларди. “Ленин Октябрда”, “Ленин 1918 йилда” каби фильмлар ва яна бошқа жанрлардаги юзлаб асарлар шу мақсадга хизмат қилган. Ана шундай ашаддий ва узлуксиз ташвиқот тазйиқида фикри шаклланган одамлар большевиклар партиясининг инқилобдан аввал ҳам, инқилоб йилларида ҳам, ундан кейин ҳам умумхалқ мухаббатини қозонган, катта обрў-эътиборга эга бўлган, деб ўйлаган. Ҳолбуки, кейинги 15 йил ичида эълон қилинган тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, кенг халқ оммаси 1917 йилнинг 25 октябрга қадар большевиклар партиясини тўғрисида деярли ҳеч нарса эшитган эмас, уларни қўллаб-қувватлаш эса етти ухлаб тушига ҳам кирмаган. Бу фикрнинг тасдиқловчи ўнлаб далиллар келтириш мумкин. Лекин мен биргина мисол билан чекланаман.

“Адабиёт қомуси”нинг биринчи нашрига бош муҳаррир бўлган, ҳозиргача илмий-маърифий қимматини йўқотмаган ўнлаб тадқиқотлар муаллифи, кейинчалик НКВД ертўлларида маҳв этилган йирик адабиётшунос В.П.Полонский 1929 йилда чоп этилган “Инқилобий давр адабиёти очерклари (1917-1927)” деган китобда ёзишича, 1917 йил июнь ойида Советларнинг биринчи қурултойида Ленин нутқ сўзлаб, “ҳозирги пайтда фақат большевиклар партиясини давлат ҳокимиятини қўлга олишга қодир” деганида бутун зал қаҳ-қаҳ

уриб кулиб юборган экан. Мажлиснинг бошқараётган А.Ф.Керенский анчагача зални тинчитолмагач, Лениннинг гапига “бунақа партия йўқ” деб изоҳ берган экан. Тўғри, орадан беш ой ўтар-ўтмас кўпчиликка унча таниш бўлмаган бу партия қуроли тўнтариш оқибатида ҳокимият тепасига келади. Аммо бу ҳол ўша пайтда большевиклар партиясини жамиятда катта нуфузга эга бўлганидан эмас, балки вақтли ҳукуматнинг уқувсизлиги, журъатсизлиги ва беқарорлигидан далолат беради, холос.

Энди ўзингиз ўйлаб кўринг, Октябр инқилобидан 4-5 ойгина олдин империя пойтахтида, яъни Санкт-Петербургда кўпчиликка яхши таниш бўлмаган бир партиясини Россиянинг овлоқ ўлкаси ҳисобланмиш Туркистонда шоирлар билиб, ғояларини ўзлаштириб, қуроли тўнтаришни шоду хуррамлик билан кутиб олиши мумкинмиди? Юқорида номи зикр этилган Сидқий Хондайлиқий “Россия инқилоби” дostonида инқилобни келтириб чиқарган сабаблар, уни амалга оширган ижтимоий кучларни кенг ёритиб берган. Шоир Россия империясидаги 1916-1917 йиллар вазиятини айниқса батафсил тасвирлаган, ҳатто рус давлатини бутун Оврупо назарида шармандаи шармисор қилган Григорий Распутиннинг кирдикорларини ҳам четда қолдирмаган. Аммо жамиятдаги ҳар бир салмоқли ҳаракатни сезгирлик билан илғаб олган бу синчков шоир дostonида большевиклар ҳаракати тўғрисида тузукроқ маълумот бермайди. Шу фактнинг ўзиёқ большевикларнинг “шухрати” қандоқ бўлганини яққол кўрсатиб турибди. Шунинг учун Ҳамза ва бошқа ўзбек зиёлилари “инқилобдан олдиноқ унинг ғояларини қабул қилган ва инқилобни зўр мамнуният билан кутиб олган” деган

фикрда ҳақиқатдан кўра муболаға кучли.

Умуман, Ҳамза Ҳакимзоданинг 1919 йил мобайнида большевиклар томонида туриб, инқилоб ғалабаси учун кураш олиб борганини тасаввур қилиш ҳам анча қийин. Тўғри, бундай қараш тарафдорлари Ҳамзанинг 1917 йил сентябрь ойида ўтган Таъсис мажлисига сайловда фаол қатнашганини ва унда тўртинчи рўйхатга овоз беришга тарғиб қилганини айтишади. Маълумки, ўша сайловда большевиклар тўртинчи рўйхат орқали ўтган. Бироқ айтиш шунинг учун рўйхатда большевиклар билан бирга Муслмон меҳнаткашлар иттифоқи ҳам қатнашган эди. Хўш, ўшанда Ҳамза тўртинчи рўйхатдаги большевиклар номзодини қўллаганини ёки Муслмон меҳнаткашлар иттифоқи учун овоз беришга даъват этганими? Бу саволга аниқ жавоб йўқ.

Шу ўринда яна бир нарсага эътиборни жалб қиламан — ҳадемай содир бўладиган Октябрь инқилобини “шоду хуррамлик билан” кутиб олиши керак бўлган Ҳамза 1917 йилнинг октябрь ойида инқилобий фаолият майдонини тарк этади ва алғов-далғовлардан анча нарида бўлган Туркистон шаҳрига кетади. Тадқиқотчи Ф.Мўминовнинг аниқлашича, Ҳамза Туркистонда 1918 йил март ойининг охиригача хусусий муаллимлик билан шуғулланади. Албатта, ҳаётдаги бирор ҳодисага муносабат билдириш учун, уни қувватлаш ёхуд рад этиш учун одам бу воқеалар жараёнида шахсан иштирок этиши шарт эмас. Ҳамза ҳам олисдан туриб, Октябрь инқилобини “шоду хуррамлик билан” кутиб олиши мумкин эди. Аммо унинг архивида сақланиб қолган ҳужжатларда ва бошқа материалларда бунинг исбот қиладиган ишончли далил учратмаймиз.

Маълумки, большевиклар Тошкент-

да ҳокимият тепасига 1917 йил 31 октябрь куни келган. Бироқ совет ҳокимияти учун курашда Ҳамза Ҳакимзода бевосита иштирок этмаганидек, бошқа ўзбек зиёлилари ҳам қатнашган эмас. Кейинчалик большевиклар шунинг учун рўқач қилиб, бир неча муддат мобайнида маҳаллий миллат вакиллари билан давлатни бошқаришга яқин йўлатмайди.

Хуллас, большевиклар қуролли тўнтаришда ғолиб чиққан бўлса-да, бу уларнинг доврўғига-довруғ қўшгани йўқ — ўзининг тирикчилиги билан андармон бўлган халқ оммаси яна анча вақтгача уларга нисбатан лоқайд ва бефарқ қолаверади. Шунинг учун “ўзбек шоирлари ва энг аввало Ҳамза Ҳакимзода биринчи кунданок инқилобни севинч билан кутиб олди ва зўр кўтаринкилик билан унинг ғояларини тараннум этди” деган гапни кейинчалик ҳукмрон мафкура тазйиқида тўқиб чиқарилган афсона деб қараш керак.

Шу ўринда китобхонда жиддий эътироз туғилиши мумкин: ахир, Ҳамзани “инқилоб куйчиси” деб атайдиган адабиётшуносларнинг ҳаммаси ўз фикрини исботловчи далил сифатида шоирнинг маълум ва машҳур инқилобий шеърларини келтиради-ку? Ахир, Ҳамза ўз оғзи билан “Яша, Шўро! Битсин золим бойлар! Қура-миз янги турмушни жаҳон ичра!” дея ҳайқирган-ку? Унинг чиндан ҳам инқилоб шоири бўлганига бундан ортиқ яна қандай далил керак? Дарҳақиқат, бу эътирозлар ғоят асослидай, ҳеч нарса билан рад қилиб бўлмай-дигандай кўринади. “Яша, Шўро!”, “Ҳой, ишчилар”, “Ишчилар, уйғон!”, “Биз — ишчимиз”, “Ҳой-ҳой, отамиз” каби шеърларда муайян инқилобий руҳ бор — шоир чиндан-да “эзилган меҳнатчилар”нинг ёруғликка чиқишини истайди, бунинг учун уларни ўз эркини қўлга олишга, “қонхўр қорин

бойлар”га қарши курашга чақиради. Бундай чақириқлар инқилоб хитобларига ҳамоҳанг. Хўш, шундоқ экан, бу шеърларни ҳеч иккиланмасдан Ҳамзанинг большевикларга муҳаббати ва янги тузумга садоқатининг рамзи деб қараш мумкин эмасми?

Бир қарашда бу саволга ижобий жавоб бериш лозимдай кўринади. Бироқ масалага Ҳамзанинг ғоявий тадрижи нуқтаи назаридан қаралса, “инқилобий шеърлари”ни алоҳида ажратиб олмай, улар лоақал уч-тўрт йиллик ижоди бағрида текшириладиган бўлса, ойдинлашадикки, юқоридаги саволга дабдурустдан ижобий жавоб бериш қийин.

Гап шундаки, халқнинг оғир қисматини ўйлаш, унинг эркин ва фаровон келажагини кўмсаш, шу олижаноб ниятни амалга ошириш йўллариини излаш Ҳамза ижодида инқилоб йилларида эмас, анча олдин намоён бўлган. Қолаверса, бундай ғоявий йўналиш биргина Ҳамза эмас, балки жамики шоирларнинг ижоди учун ҳам хос эди. Улар халқни мислсиз асоратга солган, жаҳолат ва нодонлик зулматида тутиб турган чор амалдорларидан айниқса қаттиқ нафратланар эди. Шунинг учун тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг ҳаммаси оқ подшони тахтдан воз кечишга мажбур қилган февраль инқилобини халққа чинакам ҳуррият олиб келган воқеа, деб ўйлайди. Аммо уларнинг умидлари рўёбга чиқмади, Керенский бошлиқ Муваққат ҳукумат даврида мохиятан ҳеч нарса ўзгармади — халқнинг кўкрагига шабада тегмади. Зиёлилар яхши кунларни кутишда давом этди. Ниҳоят, 1917 йил 25 октябрда большевиклар ҳокимиятни қўлга олди. Уларнинг халқ кўзидан яшириб келган ғаройиб ҳислатлари бор экан — ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида ҳеч қандай фирибгарликдан, ҳеч қандай виждонсизлик-

дан қайтмас экан. Улар ҳеч қачон хижолат чекмай, ўзларини меҳнаткаш халқнинг яккаю ягона ҳомийси ва ҳимоячиси деб атайди, биронта халқ вакили билан маслаҳат қилмай, уларнинг хоҳишларию қарашларини назар писанд этмай, ҳамма ишларини халқ номидан қилади, Шўро ҳокимиятининг бирдан-бир мақсади халққа бахт-саодат келтириш, уни тўқ ва фаровон қилиш деб жар солишади. Ҳатто бу йўлда, дастлабки паллаларда одамларнинг орзу-истакларига мос декретлар ҳам эълон қилишди. “Ер — деҳқонларга! Завод-фабрикалар — ишчиларга! Халқларга — тинчлик! Мазлумларга — озодлик!”. Нақадар жозибадор гаплар! Ҳаётини ана шу олижаноб омолларга бағишлаган, бу йўлда қанчадан-қанча таъқибларга учраб, муҳтожликлар кўрган зиёлилар учун бу декретлар айни муддао эмасмиди? Айни шу ниятлар билан ижодини нурлантириб келган Ҳамза нечук “Яша, Шўро!” демасин? Нечун ишчиларни уйғонишга, ўз эрки учун курашга чақирмасин? Шунинг ҳам айтиш керакки, бу хитоблар сеҳрига учган биргина Ҳамза эмас эди. Ҳатто Чўлпон ҳам ўша йилларда ишчиларнинг қонидан қизарган қизил байроқни алқаб оташин шеърлар яратган.

Ҳа, шоирлар ҳам одам — улар ҳар қанча зийрак, ҳар қанча зеҳни ўткир, зукко бўлмасин, баъзан алданади, устамонлик билан қурилган макр тузоғига алинади. Ўйлайманки, кўп йиллар давомида бизга “инқилобий шеърят” тарзида тақдим этиб келинган асарлар аслида Ҳамзанинг ана шундай мудҳиш алданиши оқибатида туғилган эди. Ҳамзанинг олижаноб омоллари, миллатнинг истиқболи ҳақидаги ўйлари 1917 йилда большевикларнинг шиорларига, баландпарвоз хитобларига мос келиб қолди ва шу туфайли шоир бир даста

“инқилобий” шеър яратди. Албатта, улар ҳали сўз санъатининг ноёб намуналари даражасига кўтарилган эмас эди, аммо муайян даражада юракдан чиққани, яъни самимият билан ёзилгани учун жозиба кучидан ҳам маҳрум эмас эди.

“Ҳамза ва инқилоб” муаммосида шўро адабиётшунослиги олға сурган қарашларда эътироз туғдирадиган яна бир жиҳат бор. У шундан иборатки, гўё Ҳамза “Октябрни севинч билан қарши олгандан сўнг” умрининг охиригача унга содиқ қолган ва унинг галабаларини мустаҳкамлаш учун фидокорлик билан курашган эмиш. Бу фикрга ҳам қўшилиб бўлмайди. Бу қараш ҳам ҳар нима қилиб бўлса-да, Ҳамзадан намунали шўро шоири ясаш учун тўқилган ва шоирни ўзligидан маҳрум қилишга қаратилган.

Далилларга мурожаат қилайлик. Большевиклар давлат тепасига келгач, халқ оммасини ўз ҳокимиятини тан олишга мажбур қила бошлади. Бунинг учун улар зўравонликни ишга солди, халқни кўрқитиб, иродасини синдириш учун оммавий қирғин йўлидан борди. Большевиклар авж олдирган “қизил” террор зиёлиларнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. А.М.Горький, Г.В.Короленко, И.А.Бунин каби дунёга танилган адиблар большевиклар сиёсатини қаттиқ қоралади. Рус зиёлиларининг аксарияти норозилигини билдириш ва қонли қирғиндан сақланиш учун тарки ватан қилиб хорижга қочди.

Туркистонда ҳам шу аҳвол юз берди — большевиклар ҳокимият тепасига келганидан кейин икки-уч ой ўтмасдан, уларнинг ҳақиқий башараси фош бўлди — улар тилидан бол, қамчисидан қон томадиган, ҳокимиятни қўлдан чиқармаслик учун ҳеч қанақа ёвузликдан, ҳатто жиноятдан қайтмайдиган одамлар экани кўриниб қолди. Масалан, инқилобнинг би-

ринчи кунларида Лениннинг тили билан Туркистон халқларига озодлик ва мустақиллик ваъда қилган большевиклар 1918 йилнинг бошидаёқ Туркистон мухториятини тор-мор келтирди, уч кун давомида Қўқондаги қирғинда тинч аҳолидан ўн минг кишининг ёстиғи қуритилди, кейин бошланиб кетган фуқаролар урушида Фарғона кўчаларида халқ қони дарё бўлиб оқди. Кўз кўриб, қулқ эшитмаган бундай ваҳшийликларни кўрган шоирлар шундан кейин ҳам большевиклар шаънига мадҳия ўқиб, олқишлар ёғдириши мумкинми? Халқнинг аҳволи чоризм давридагига қараганда мутлақо ўзгармаганини, Туркистон ҳамон тутқинлик ва эркисизлик асоратида эканини, большевиклар маҳаллий аҳолини назар-писанд қилмай, унга менсимай қараб, шовинистик сиёсат юргизаётганини кўриб, кўпгина адиблар ва шоирлар аксилинқилобий мазмунда асарлар ёза бошлади. Ҳамза Ҳакимзода ҳам бу тамойилдан мутлақо четда қолмади.

1918 йил 11 январь куни, яъни инқилоб галабасидан икки ярим ой ўтар-ўтмас, “Улуғ Туркистон” газетасида Ҳамзанинг “Туркистон мухториятина” деган шеъри босилиб чикди. Қирқ беш мисрадан иборат бу шеър мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, ҳар бандининг сўнгида “Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!” деган хитоб нақорат тарзида такрорланиб келади. Шеърнинг бирон жойида Октябрь инқилоби, Шўро ҳукумати ёки большевиклар партияси ҳақида гап йўқ. Аксинча, Туркистон мухторияти “кўнгилларни дилшод” қилгани, энди “вайроналар обод бўлиши”, “Темурдек шоҳлар арвоҳи” турк ўғлини курашга чорлаётгани кўтаринки руҳда айтилади ва Туркистон халқларини бир байроқ остида бирлашишга даъват этилади.

Инқилобий ғоялар чинакамига шоир эътиқодига айланиб улгурган

бўлса, социалистик идеални аллақачон ўзи учун дастуриламал қилиб олган бўлса, ҳар бир қадамни инқилоб қаричи билан ўлчаб қўяётган бўлса, Ҳамза Ҳакимзода она юрти Туркистоннинг ўтмишдаги шону шавкати тиклашга ундовчи, буюк Соҳибқирон Амир Темур руҳига тавалло қилувчи шеър ёзармиди? Эҳтимол, бу шеър Ҳамза ижодида тасодифан пайдо бўлгандир? Эҳтимол, у Ҳамзанинг “ношўровий” мазмундаги яқкаю ягона асаридир? Балки, Ҳамза қай бир сабаб билан ўткинчи кайфият таъсирида бу шеърни ёзиб қўйиб, кейин пушаймон еб, бунақа “куфрона” шеърлар ёзишни йиғиштириб қўйгандир? Йўқ, бу фаразимиз ҳам тўғри эмас. 1919 йил 21 май куни “Иштирокиюн” газетасида Ҳамзанинг “Ким йиғлар?” деган 14 мисралик ғазали эълон қилинган. Бу шеър мазмунига кўра, Чўлпоннинг бир-икки йил кейин яратилган “Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?” деб бошланган машхур шеърини эслатади, чунки ҳар икки шеърда ҳам Фарғона бошига тушган шўришлардан алам чеккан юракнинг изтироблари, унда қайнаб-тошган ғазабнок туйғулар ифодаланган:

*Эй мардуми Фарғона,
аҳволингга ким йиғлар?
Бадбахтликқа юз тутган
иқболингга ким йиғлар?
Иффат ила номусинг
кимлар кўлида барбод?
Қурбон ўлан маъсумлар,
аҳволингга ким йиғлар?
Қон йиғлата афлокни
отингни хаёлот,
Дарвоқе, шу фурсатда
аъмолингга ким йиғлар?*

Ҳамза Ҳакимзода “намунали шўро шоири” бўлмаганига ишонч ҳосил қилиш учун шу икки мисол кифоя

эмасми? Кифоя бўлмаса, Ҳамзанинг 20-йиллар бошида яратган тўрт қисмли “Фарғона фожиалари” деган драматик асарини эсланг — унинг номидан ҳам кўришиб турибдики, асарда Фарғона халқининг улуғ инқилоб неъматларини шодонлик билан кутиб олгани эмас, балки фуқаролар уруши туфайли Фарғонанинг бошидан кечган қонли воқеалар тасвирланган. Бу асарнинг бизгача етиб келмай йўқолиб кетгани бежиз бўлмаса керак. Уни “йўқолиб кетган” эмас, “йўқотиб юборилган” деса, эҳтимол, тўғрироқ бўлар. Баъзи бир ҳамзашунос тадқиқотчилар бу асарнинг мазмуни унчалик “шўровий” эмаслигига, унда “ғоявий хатолар” мавжуд эканига ишора қилган. Асарнинг матни етиб келган бўлмаса-да, ўша пайтларда эълон қилинган тақризларда мазмуни қисқача баён этилган. “Қаҳрамон Ўғиз” пьесаси ҳам Ҳамзанинг “намунали шўро ёзувчиси” бўлишдан йироқлигини кўрсатувчи асарлар сирасидандир. Умуман, Ҳамза 1920 йилдан кейин “шўровий” руҳда асар ёзишдан тўхтади деса ҳам бўлади. Тўғри, у маҳаллий сайловлар, ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги каби “шўровий” мавзуларда бир қатор шеърлар, манзумалар, сахна асарлари ёзган, бироқ улар тор ташвиқий мақсадларни кўзлаган, бадииятдан маҳрум, умри қисқа асарлар эди. Бундан ташқари, уларнинг аксарияти ҳажвий характерда бўлиб, шўро тузумини улуғлашдан, большевиклар сиёсатини кўкларга кўтаришдан узоқ туради. Албатта, Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижоди ва айниқса драматургияси анча ранг-баранг ва теран ҳаётий мазмунга эга. Уларнинг ҳаммасини ҳамзашунослар сира иккиланмасдан шўро адабиётининг юксак намуналари, деб ҳисоблаган ва ҳатто социалистик реализм методи асосида ёзилган, деб баҳолаган. Ҳолбуки,

“Майсаранинг иши” ёхуд “Холисон” каби драматик асарларда ҳам “ма-наман” деб кўришиб турган шўровий мазмун йўқ. Биз мақоламиз давомида Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижоди-га яна тўхтаймиз, ҳозирча эса бир фикрни таъкидлаш билан чекланамиз: 1917-1918 йиллар давомида бир даста “инқилобий” шеър ёзиб, гўё “совет шоири қандай бўлиши кераклигини” кўрсатган Ҳамза Ҳакимзода 20-йилларда бу мартабасини бирон-бир салмоқли асар билан тасдиқлашга уринмади ҳам.

Сезиб турибман, китобхон мулоҳазаларимни ўқияпти-ю, лекин кўнглида алланечук эътироз гимирлаб тинчлик бермаяпти. У менга қараб: “Бу ёғи қандоқ бўлди? Сиз Ҳамзани “шўро шоири эмас” деб даъво қиляпсиз. Ҳолбуки, унинг шўро одами бўлгани, инқилоб йилларидан бошлаб умрининг охиригача маориф ва маданият соҳасида турли шўро идораларида ишлагани маълум-ку!” деяётган бўлиши муқаррар. Ҳа, бу эътироз тўғри. Мен Ҳамзани шўро шоири бўлган эмас, деяётган эканман, бундан у “аксил-шўровий унсур бўлган, шўроларга қарши курашган, уни ағдариб ташлашга чақирган” деган маъно чиқмайди. Биз бу масалада ҳам жўнроқ, юзакироқ фикр юритишга ўрганиб қолганмиз. Назаримизда шундайки, бирон ижтимоий тузум муҳитида яшаб ижод этган одам, албатта, шу тузумнинг муҳиби бўлади ва уни, албатта, шу тузумнинг куйчиси, деб аташ керак. Бундай қарашни адабий жараённинг умумий қонунияти даражасига кўтарсак ва адабий ҳодисаларни шу асосда баҳолайдиган бўлсак, кўпгина ғайритабиий ва сохта хулосаларга келамиз.

Маълумки, шўро замонида социалистик реализм адабиётнинг асосий ижодий методи ҳисобланарди. Бунга кўра, шўро замонида яшаб ижод

этган ижодкорлар социалистик реализм адабиётининг вакиллари саналар эди. Аммо ҳаёт деган нарса ўжар бўлар экану одамлар тўқиб-бичган қолипларга тушавермас экан. Ҳатто шўро даврида ҳам кўпгина шоир ва адиблар бор эдики, сиз ҳар қанча тиришиб-тортишманг, уларнинг асарлари социалистик реализм қолипига сира тўғри келмас эди. Масалан, рус адабиётида М.А. Булгаков, Б.П. Пастернак, А.А. Ахматова, М.Цветаева каби ёзувчи ва шоирлар шулар жумласидан эди. Ўзбек адабиётида эса Абдулла Қодирий ижоди, унинг машҳур “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларигина эмас, ҳатто “Обид кетмон” қиссаси ҳам социалистик реализм қолипига тушмайди. Бу ижодкорларнинг ҳаммаси дунёга танилган, адабиётда мактаб яратган ижодкорлар, шунинг учун улардан юз ўгириб, воз кечиб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак? Шунда коммунистик мафкура дарғалари “шўро шариати”дан йўл топиб, шундай фатво берди: “совет адабиёти” деган тушунча “социалистик реализм” тушунчасидан кенг. Бу гап, умуман, тўғри эди, лекин ҳақиқатни англаш учун етарли эмас эди. Унинг мутлақо тўғри бўлишини таъминлаш учун жиндайгина ўзгартириб, “адабиёт” деган тушунча “совет адабиёти” деган тушунчадан кенг бўлади, демоқ лозим эди.

Дарҳақиқат, биз 20-йилларда рус адабиётида ҳам, бошқа миллий адабиётларда ҳам, ўзбек адабиётида ҳам кўпгина ёзувчиларни кўрамизки, улар шўро ҳудудида истиқомат қилган, шўро паспортига эга бўлган, шўро идораларида ишлаган бўлса-да, роман ва қиссалар, ҳикоя ва дostonлар, шеърлар ва драмалар ёзган эса-да, “шўро ёзувчиси” ёхуд “шўро шоири” бўлган эмас. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида Сергей Есенинни кўрсатиш мумкин. У, албатта, шўро фуқа-

роси эди, лекин уни “шўро шоири” деб атасак, анча-мунча ноҳақликка йўл қўйган бўламиз. Негаки, у шўро худудида яшагани билан, шўро воқелиги унинг учун ижодий материалга айланган эмас, қолаверса, у ҳам шўровий тафаккур малакаларини эгаллагани йўқ, шўровий дунёқараш ҳам унинг онгига сингиб кетган, унинг яшаш тарзида янгича иқлимни вужудга келтирган эмас. Шу ахволни Ҳамза ижоди мисолида ҳам аниқ кўриш мумкин — ҳеч шубҳасиз, у шўро фуқароси бўлган, шўро идораларида ишлаган, уларнинг турли топшириқларини бажарган, сайёр драма труппалари тузган, улар билан бирга фуқаролар уруши фронтларига борган, кейин эса турли вилоятларда бўлиб, халқ онгини ёритишга ҳаракат қилган, хурофот ва бидъатга қарши курашган, янги ҳаётни жорий қилишга уринган. Ҳамза, эҳтимол, шўро мафкурасининг қай бир жиҳатларига хайрихоҳ ҳам бўлгандир. 20-йилнинг бошида унинг партияга кирганини шу билан изоҳласа бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ҳали Ҳамзани “шўро шоири” деб таърифлаш учун етарли эмас. Нега? Гап шундаки, ҳали инқилобий воқелик ва революцион мафкура Ҳамза учун ижодий воқеликка, ижод фактига айланиб улгурган эмасди.

Албатта, ҳаётдаги воқеаларнинг акс-садоси сифатида майдонга келган уч-тўртта шеър ҳали «бутун инқилобий воқелик шоир учун ижод фактига айланди», деб хулоса чиқариш учун етарли эмас. Бошқача айтганда, инқилобий воқелик, инқилобий дунёқараш шоир онгига чуқур сингиб, унинг ҳаёт-мамонт масаласига айланиб, ижодининг моҳиятини ташкил қиладиган даражага етгани йўқ эди. Шунинг учун Ҳамза шўро фуқароси сифатида яшагани ва фаолият кўрсатишда давом этгани ҳолда, ҳали шўро

шоирига ёхуд шўро адабига айланиб улгурмаган эди. 20-йиллар давомида Ҳамзанинг ижодида ҳам, худди Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ижодидаги каби, жадидчилик руҳи устувор бўлиб қолган.

Жадид зиёлилари ўртасида XX аср бошларида авж ола бошлаган ижтимоий-сиёсий ва маърифий-маданий ҳаракат умумтуркий характерга эга эди ва ўз олдига туркий халқларни ижтимоий ривожланишнинг янги, замонавий, самарали йўлларига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйганди. Жадидчилик, айниқса Туркистонда миллий уйғониш жараёнининг бошланишига қудратли туртки бўлди. Бу жараён миллатнинг бир ёқадан бош чиқаришини, аҳил бўлишини, бирлашишини тақозо қилди. Жадидлар ўз асарларида “ватан”, “миллат” тушунчаларини олдинга сурдиларки, бу тушунчалар ўша шароитда халқнинг илғор кучларини, фикрловчи қатламларини жипслаштирувчи омил бўлди. Жадидчилик XX аср бошларида Туркистонда том маънодаги инқилобий ҳаракат эди, фақат унинг инқилобийлиги балки маориф-маданият тарқатиш йўли билан халқнинг онгини уйғотиб, кўзини очиб, тинч-тотув тарзда ҳаётни янгилаш мақсадига қаратилган эди. Жадидлар учун қуроли тўнтарувлар эмас, тинч ислоҳотлар муҳим эди. Лекин шундай бўлса-да, бу ҳаракат майдонга келиши биланоқ чор ҳукуматининг таъқибига учради. Большевиклар ҳокимият тепасига келганидан сўнг улар ҳам аввал энг ичида, кейин эса очикдан-очик жадидларга қарши кураш бошлаб юборди.

Ҳукмрон мафкура жадидчиликка муносабатда галати босқичларни бошидан кечирди. Шўро даврида 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб

Мунавварқори, Тиллахон Салимхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Саид Ахрорий каби зиёлилар ҳибса олинди, турли хил жазоларга мустаҳиқ қилинган бўлсалар-да, баъзи бир илмий асарларда ҳали жадидларнинг тарихдаги ижобий ўрни ҳақида гапириш мумкин эди. 30-йилларнинг ўрталарига келиб эса, улар “буржуа мафкурачилари” деб эълон қилинди. Шунга кўра, “жадид” деган кимса бирон жиҳатдан ижобий бўлиши мумкин бўлмаган сиймога айланди.

Ойбек “Қутлуғ қон” романини битириб, биринчи марта муҳокамага қўйганида, айрим нотиклар Абдушуккур тимсолида жадидларнинг реакцияон моҳияти “етарли” фош қилинмаганини таъкидлади. Адиб уларнинг танқидини инobatга олишга мажбур бўлади. Аммо, биз хоҳлаймизми-йўқми, жадидлар ичида миллатнинг равнақи йўлида чинакамига жонбозлик кўрсатиб, ўз маблағи ҳисобидан мактаблар қурган, дарсликлар ёзган, болаларни бепул ўқитган, босмаҳоналар қуриб, газета-журналлар чиқарган, китоблар чоп этган, турли тўғарақлар ташкил этиб, маърифат тарқатган фидойи инсонлар кўп эди. Шунинг учун баъзан-баъзан йиғилишларда ёхуд айрим мақолаларда “жадидлар орасида тараққийпарварлари ҳам бўлган” деган маънодаги гаплар айланиб қоларди. Аммо бунақа гаплар қўллаб-қувватланмас, деворга айтилгандай беоқибат қолиб кетар эди. Журъат қилиб бу гапни ошқора айтганлар эса расмий доираларнинг кўзига хунук кўриниб қоларди.

Нихоят, бу масала 60-йилларнинг охирига келганда узул-кесил “ҳал” қилинди. Шундан кейин “жадидларнинг ҳам тузуклари бор” дейдиганларнинг дами ичига тушиб кетган ва ижодини инқилоб йилларида бошла-

ган ўзбек ёзувчиларининг ҳаммаси жадидлардан бутунлай айириб олинган.

Ҳамза Ҳакимзода ижодини баҳолашда, унинг гоявий-ижтимоий тадрижини белгилашда ҳам адабиётшунослик худди ана шу қинғир кўчаларга кириб чиқишга мажбур бўлди. 30-йилларнинг биринчи ярмида Ҳамзанинг инқилобдан аввал жадид бўлгани ҳақида гапиришдан ҳеч ким кўрқмас эди. Ҳатто ўша пайтда чиққан баъзи дарсликларда Ҳамза жадид адабиётининг вакили сифатида талқин қилинган. Кейинчалик бу гаплар барҳам топди-ю, унинг ўрнига “Ҳамза ижодига жадидларнинг таъсири” тўғрисида гап бошланди. Нихоят, шундай замонлар ҳам келдики, Ҳамза жадидлардан бутунлай айириб олинди. Бу — қийин масала эди, бунинг учун бақрайиб туриб оқни қора демоқ керак эди.

Айрим адабиётшунослар тарихий фактлардан кўз юмиб, кулгили аҳволга тушиб қолганига парво қилмай, бу борада роса “жонбозлик” кўрсатди. Масалан, улар Ҳамзанинг инқилобдан аввал ёзган маърифатпарварлик руҳидаги асарларини жадидларникидан ажратиб олиш учун ўта беъмани сафсаталарни олға сурди — эмишки, жадидлар болаларни китоб ўқишга чақирганда бой-бадавлат одамларнинг фарзандларини кўзда тутган, Ҳамза Ҳакимзода эса, улардан фарқ қилароқ, камбағал, қашшоқ меҳнаткаш халқ фарзандларини илм олишга, савод чиқаришга, китоб ўқишга даъват этган. Хуллас, Ҳамзани “намунали совет шоирига” айлантириш жараёни уни жадидчилик ҳаракатидан ажратиб олиш билан кўшилиб кетди. Аммо Ҳамзанинг ким эканини унинг асарлари яққол айтиб беради-ку! Шунинг учун айрим ҳамзашунослар бу борада ҳам шоир ижодини қалбакилаштириш, Ҳамза

хақидаги ҳақиқатни кенг китобхонлар оммасидан яшириш йўлидан борди.

Бир мисол келтирай.

Урушдан кейинги йилларда Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари бир неча марта нашр этилди. Бироқ уларнинг ҳаммаси, таркибига кўра, бир-биридан деярлик фарқ қилмас ва Ҳамзанинг ҳақиқий ижодий қиёфаси тўғрисида тугал тасаввур бермас эди. Бу китобларга Ҳамзанинг оқ пошшога таъзим билан “содиқ фуқарочилик” руҳида ёзган айрим шеърлари ёхуд инқилобдан кейин, юмшатиб айтганда, гайриинқилобий руҳда ёзилган баъзи бир асарларигина эмас, ҳатто “Заҳарли ҳаёт” пьесаси ҳам киритилган эмас.

1957 йилда Октябрь инқилобининг 40 йиллиги муносабати билан Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари нашр қилинадиган бўлди. Ўшанда мен бир неча муддат Адабиёт ва санъат нашриётида бўлим мудирини бўлиб ишлаган эдим. Табиийки, китобни нашр этиш масъулияти менга юклатилган эди. Мен янги нашрнинг аввалгилардан жиндай бўлса-да, фарқ қилишини истардим, шунинг учун китобни тўпловчи Юсуф Султоновга “Заҳарли ҳаёт” драмасини киритишни таклиф қилдим. “Бу асар 30 йилларда ҳам адабиёт хрестоматияларида нашр қилинган. Ҳамза ҳақидаги ҳар бир мақолада унинг тўғрисида илиқ гаплар айтилган; ҳозир у ўқув дастурларига ҳам киритилган, аммо ўқувчилар ва талабалар асар матнини тополмай кўп қийналяпти” деганга ўхшаш далилларни қалаштириб ташладим. Назаримда, бу далилларга эътироз билдириш амримаҳол эди. Бундан ташқари, республикада ҳамзашуносликнинг пешволаридан ҳисобланган Юсуф Султоновнинг ўзи Ҳамза асарларини кенгроқ тарғиб қилишдан манфаатдор бўлмоғи керак эди.

Домланинг қовоғи уюлди, қошлари чимирилиб, пешонасидаги ажинлар қуюқлашди. Бироз сукутдан кейин у комил ишонч билан худди ҳукм ўқиётгандек шартта-шартта кесиб гапирди: “Ҳамза — бизнинг ифтихоримиз, у фақат янги ўзбек адабиётининг яловбардоригина эмас, бутун совет адабиётининг асосчиларидан бири. Кўп миллатли драматургиямизга бағишланган, Москвада рус тилида нашр этилган ўн жилдли мажмуа “Бой ила хизматчи” драмаси билан очилган. Шундоқ бўлганидан кейин биз жуда эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Ҳамзанинг шаънига доғ туширадиган иш қилиш ярамайди. Ҳамзага қарши пичоғини қайраб турган ғоявий душманларимизга баҳона бериб қўймайлик. Бу ишда сиёсий ҳушёрлик керак”.

Бу гапларни эшитиб ҳайрон бўлдим — Ҳамзанинг ўзи ёзган тузуккина асар эълон қилинса, бу қандай қилиб унинг шаънига доғ тушириши мумкин? Нима учун Ҳамзани Ҳамзанинг ўзидан ҳимоя қилиш керак? Нега энди Юсуф Султонов Ҳамзага оқловчи бўлиш вазифасини ихтиёрий равишда бўйнига олиб, уни қандай тарғиб қилиш борасида фармонбардорлик этишни жоиз деб билади? Мен бу гапларни айтиб, домлага эътироз билдиришим мумкин эди, лекин айтмадим. Андиша қилдим. Тўғрироғи, ўзбекчилик қилдим, чунки у пайтларда “сиёсий ҳушёрлик” масаласи ўртага тушиши биланоқ ювошгина бўлиб, бошни қуйи солиб, қўлни кўкракка қўйиб таъзим бажо келтиришдан ўзга илож қолмасди.

Ҳамзанинг асарлари китобхон қўлига тўлароқ етиб бормоғи учун яна ўттиз йилдан ортиқ вақт керак бўлди. Шунда ҳам қайта қуриш бўронларида коммунистик мафқуранинг шартини кетиб, парти қолгунча бу ишни амалга ошириб бўлмади.

Ниҳоят, коммунистик устунлар қулади, Ўзбекистон мустақил ривожланиш

йўлига қадам қўйди. Замоннинг ўзгариши бошқа соҳалар каби адабиётшунослар олдига ҳам янги вазифалар қўйди — шўролар замонида ҳукмрон мафкура қолипига мослаб ёзилган кўпгина бадий ва илмий асарларимизни қайта кўриб чиқиш зарурати туғилди. Айниқса, қатли ом қилинган, қораланган ёхуд асоссиз мақталиб кўқларга кўтарилган ижодкорларимизнинг ҳақиқий қиёфасини холисанлилло очиб бермоқ зарур эди. Албатта, бу ишни биринчи бўлиб ҳамзашуносларимиз бошлаб берса яхши бўларди. Улар ҳукмрон мафкура тазйиқида қанақа ғайриилмий йўл тутганини, Ҳамзани ўзлигидан маҳрум қилиш учун қандай сафсаталарни, ёлғон-яшиқларни қалаштирганини элу-юрт олдида очиқ айтиб, Ҳамза аслида ким, у қандай ижодкор бўлганини кўрсатиб берса, фойдадан холи бўлмас эди. Аммо, афсуски, ҳали ҳеч ким бу ишга қўл урсунча йўқ.

Нима ҳам дейиш мумкин, ҳа, ҳеч кимни мажбурлаб тавба-тазарру қилдириб бўлмайди, бу иш ҳар кимнинг виждонига ҳавола. Лекин масаланинг нохуш томони шундаки, айрим ҳамзашунослар холислик ва илмийлик йўлини тутиш ўрнига Ҳамзани янги шароитларга мослаштиришга ҳаракат қилмоқда. Мен яқинда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида Ҳамза тўғрисида бир мақола ўқидим. Унда Ҳамзани ислом динининг изчил тарғиботчиси сифатида кўрсатишга уриниш бор. Ҳамзага бундай ёндашиш ҳам бир томонламаликдан бошқа нарса эмас. Тўғри, Ҳамза — эътиқодли муслмон бўлган, ислом динини яхши билган, ҳаж қилган одам. Шеърларида ҳам, албатта, унинг диний эътиқоди қай бир даражададир ифодасини топган. Лекин шунга қараб, уни динга муккасидан кетган, ашаддий ҳудождўй одам сифатида ёки исломнинг

фидойи тарғиботчиси сифатида тарифлаб бўлмаса керак? Мен Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида билганларим асосида қатъий ишонч билан айта оламнки, у шўролар пайтида ай-тилганидек, динга қарши фаол курашган атеист ҳам эмас ва ҳозир айрим ҳамзашунослар эълон қилаётганидек Хувайдо ёхуд Ҳазиний каби, диний шоир ҳам бўлмаган. У ижодининг биринчи қадамлариданоқ жадид бўлган, унинг ижодий тадрижи ҳам жадидчилик мафкураси доирасида кечган. Бироқ бу — унинг ижоди ҳар қандай чалғиш ва адашишлардан холи бўлган, деган маънони билдирмайди. У изланган, адашган, хато қилган ва айнан шу изланишлари билан қимматлидир. У жадид сифатида нафақат китобни, янги мактабни, янги-ча маданият ва янги психологияни тарғиб қилган, айни чоқда у Ватанининг истиқболини ҳам ўйлаган, унинг ривожига, миллат равақига ҳисса қўшишга ҳаракат қилган. Унинг жадидлиги 1917-1918 йилларда энг юксак нуқтага кўтарилган, лекин кейинги йилларда ҳам батамом сусайиб кетгани йўқ. Табиийки, бу мулоҳазалар ҳали атрофлича исботлашни талаб қилади.

Энг муҳими шундаки, бугунги мустақиллик мафкураси кечаги кунда эришган маънавий ютуқларимиздан кўр-кўрона кўз юмишни тақозо этмайди, кечаги маданият ва адабиёт намояндаларидан юз ўгиришни талаб қилмайди, аксинча, зиммамизга маънавий-маданий меросимиздаги ҳар қандай бойликни авайлаб-асрамоқ, ҳар қандай ёрқин сиймони эҳтиёт қилмоқ вазифасини юклайди. Шу сиймолар қаторида аслида Ватан равақи учун курашган, кейин ўзи беҳабар ҳолда шўро адабиётининг ялавбардорига айлантирилган Ҳамза Ҳакимзода ҳам бор.

Отабек РУСТАМБЕК ўғли

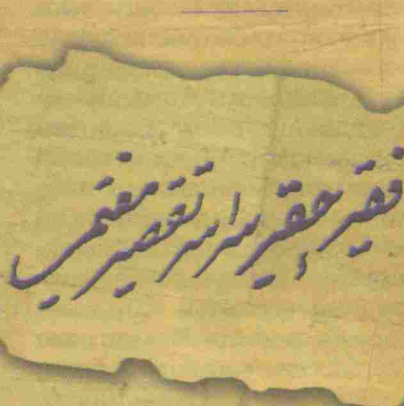
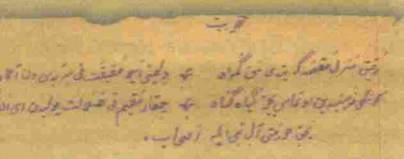
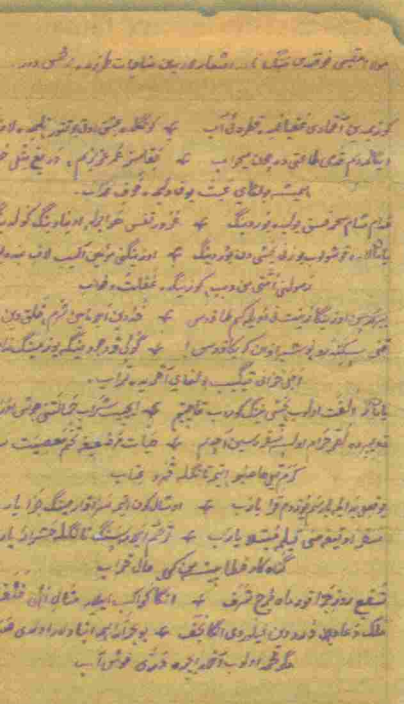
"Фитрату фазлу Балогат Булусиғур шунчалар..."

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий — XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган йирик ўзбек шоири, шу давр Кўқон адабий муҳитининг етакчи вакили. Унинг шеърлари ўз даврида ниҳоятда машҳур бўлган.

Бу шундан ҳам кўринадики, XIX аср охири, XX аср бошларида Муқимий шеърларига эллиқдан ортиқ куй басталаниб, қўшиқлар яратилган (қarang: "Муқимий ва Фурқат ашулалари". "Ўздав-адабийнашр", 1958). Унинг биргина "Ўзим ҳар жой-даман, кўнглим сендадур" мисрали мураббаси "Энди сандек", "Тановар иккинчи", "Ўзганча", "Ёл-гиз", "Азим дарё" каби бешта куй билан қўшиқ қилиб айтилган.

Ўзбек адабиёти тарихини Муқимий ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шўро адабиётшуносли-ги шоир ижодиётини ўз мафқурасига мослаш-тириб, мумтоз адабиётдан соцреализмга олиб борувчи "тараққиёт зинаси"нинг бир поғонаси си-фатида тасниф этган ва "демократ-шоир" дея таъ-рифлаган. Бу таъриф тушунчамизга шу қадар син-гиб кетганки, энди "демократ-шоир" иборасини эшитсак, кўз олдимизга ҳаммадан ҳам аввал Му-қимий келади.

Шубҳасиз, Муқимий ўзбек адабиёти тарихи-да биринчилардан бўлиб ижтимоий-маърифий мавзу, яъни фуқаровий руҳдаги шеърлар ёза бошлаган, шу маънода уни халқчил адабиёт асос-чиларидан бири, дейиш ўринли. Лекин шоир ижо-дининг фақат шу қирраси билан чекланиш унинг асарлари, демак, шахсияти ҳақида ҳам тор та-

саввур туғдиради. Холбуки, тадқиқотлар борасида Муқимий ижодида тасаввуфий руҳдаги шеърлар ҳам учрамоқда. Шоир, аввало, ўз даврининг фарзанди, мадраса таҳсилани кўрган фозил киши, қолаверса, юксак эътиқод соҳиби сифатида диний-тасаввуфий мазмундаги асарлар ҳам яратгани табиийдир.

Муқимий ижоди билан мафкуравий таъйиқ остида шуғулланган устоз олимлар шоир шеърятининг айнан шу қирраларини четлаб ўтган. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг "Мекуни ё не?" радибли газалига Муқимий боғлаган мухаммас яхши маълум. Қўлёзма манбаларда бу мухаммас олти банддан иборат. Аммо жорий ёзувда нашр этилган Муқимий асарларининг барча тўпламларида у беш банд ҳолида берилган. Тушириб қолдирилган сатрларга назар солайлик:

*Барои бар бишу нуқсу
камолам ду малак ояда,
Паи фарқи ҳарому то
ҳалолам ду малак ояда,
Башоми тийра баъди
заволам ду малак ояда,
Накиру Мункар аз баҳри
саволам ду малак ояда,
Забонро дар жавобаш
"Рабби!" гўён, мекуни ё не?*

Мазмуни: менинг нуқсони камолимни билиш учун икки фаришта келади; ҳалолу ҳаром ишларимни фарқлаш учун икки фаришта келади; заволимдан (ўлимимдан) кейин қоронғи кечада икки фаришта келади; мени савол жавоб қилиш учун Мункар-Накир — икки фаришта келади; тилимни "Раббим!" деб жавоб беришга қодир этасанми ё йўқми?

Кўриниб турибдики, Муқимийнинг таҳмиси Жомий байтига уйғун ва ҳамоҳанг. Фақат диний замижда битилгани учунгина мазкур бандни китобхонларга тақдим этиш лозим топилмаган.

М у м т о з
адабиётнинг
кўплаб (ошқа
вакиллари
қатори Муқимий
ҳам лирик
(дунёвий) ва
о р и ф о н а
(уқбовий)
йўналишларда
ижод қилган.
Фақат шўро
адабиётшунослиги
да шоир ижоди
дига хос биринчи
хусусият бўрттирилгани
ҳолда, иккинчи
хусусият, аксинча,
тилга олинмаган.

Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли Муқимий Хўқандий таваллудининг 150 йиллиги муносабати билан бу мавзуга қўл уриб, унинг руҳини шод этишни ният қилдик. Шу мақсадда манбаларга мурожаат этамиз.

Муқимий ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берувчи манбаларни уч қисмга бўлиш мумкин: а) Муқимийнинг мактублари; б) Муқимийга бағишланган шеърый асарлар; в) Муқимий ҳақида маълумотлар берувчи тазкиралар ва хотиралар.

Бизгача Муқимийнинг бир неча шеърый номаларидан ташқари, ўндан зиёд насрий мактуби етиб келган. Хатлар унинг дўстлари — тошкентлик Камий, Маҳмудхўжа, исфаралик Иброҳимхўжа, наманганлик Эшон Бобоҳон тўра Нодим ҳамда жияни Рўзимухаммад Дўстматовга ёзилган. Уларнинг мазмуни билан танишар экансиз, Муқимийнинг самимий, ўта камтар, меҳр-шафқатга бой инсон эканлигига гувоҳ бўласиз.

Муқимийга бағишланган шеърый асарлар сирасига Хусайнкули Муҳсинийнинг (1860-1917) "Қасида ҳозо баҳижати Муҳаммад Аминхўжа Муқимий" номли 25

байтли ўзбекча қасидаси, Мавлавий Йўлдошнинг (1858-1922) битта, Сулаймонқул Рожийнинг (1871-1924) икита форсча марсия-тарихи, Ошиқ Махдум Ўшийнинг ўзбекча марсияси ҳамда Зуфархон Жавҳарийнинг (1860-1945) "Гузориши ҳоли Муқимийи Фарғоний" манзумалари киради. Уларда Муқимий ҳақидаги муҳим ва эътиборли лавҳаларга дуч келамиз. Айниқса, Муҳсинийнинг қасидаси шоир ҳаётлиги даврида битилгани билан алоҳида аҳамият касб этади. У Муҳсинийнинг 1897 йилда тасниф этилган "Илк девон"нинг саксонинчи "А", "Б" варақларидан ўрин олган.

Замонасининг аҳли дониш ва фазли орасида Муқимий қанчалик ҳурмат-эътибор қозонгани қасиданинг қуйидаги мисраларида яққол баён қилинган:

*Зубдаи даврон Хўқанд
ичра худ якто Муқим,
Аҳли донишлар ичинда
рутбаси аъло Муқим.*

*Фитрату фазлу балоғат
бўлғусидур шунчалар,
Кўрмади гардун сенингдек
шоире асло, Муқим.*

Муқимийнинг ҳаётига оид қимматли маълумотларни Рўзимухаммад Дўстматов ва бошқа айрим кишиларнинг эсдаликлари ҳамда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, адабиётшунос Пўлатжон Қаюмовнинг "Тазкирайи Қайюмий" (Тошкент, 1998 йил) китобидан топамиз.

Пўлатжон домла тазкирасидаги маълумотлар шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий тадқиқотлар доирасига деярли тортилмаган. Тазкира олти дафтардан (3 китоб) иборат бўлиб, унда 324 та ўзбек шоири ҳақида маълумот жамланган. Улар ичида Муқимийга энг кўп ўрин ажратилган (учинчи дафтардан ўн олти саҳифа) ҳамда тўққизта шеъри на-

муна тарзида берилган. Муаллиф Муқимийни кўрган киши сифатида таърифлайди. Шоирнинг яқинларидан эшитган ишончли лавҳаларни келтиради. Улардан Муқимийнинг ниҳоятда нозиктаблиги, феъл-атворининг вазминлиги, дабдабаларсиз камтарона ҳаёт кечирганидан хабардор бўламиз.

Тазкирада Муқимийнинг фасоҳатли, фозил ва олим киши бўлгани ҳақида ҳам маълумотлар бериладики, улар бошқа манбаларда ҳам тасдиқланади: "Муқимий халққа машҳур шоир бўлиб танилган. Фақирлик ила яшаган. Хусни хат эгаси — хаттот, иншо, таҳрирда мукамал, хатнавислик билан ҳаёт кечирган. Имом, мутаввали ё қози бўлса, илми тайёрли эди. Бу хизматларни қилмади..."

Шоир илму маърифат соҳиби эканини бошқа замондошлари ҳам таъкидлаган. Хусусан, шоир Камина шундай деб ёзган:

*Муқимий илми ҳолда,
ҳам ёна илми қолда,
Масканлари Хўқандда,
Ҳазратнинг мадрасоси... —*

Муҳсиний эса юқорида тилга олинган қасидасида шоирга шундай таъриф беради:

*Йўқ назиринг фаҳму дониш,
дахр аро таъби салим,
Барча аҳли фазл ичинда
ўлди истисно Муқим.*

1907 йил Тошкентда Н.Остроумов томонидан чоп этирилган "Девони Муқимий. (Из дивана Муқими, Ферганского поэта)" китобида келтирилган сўзбошида шоирнинг таҳсили ва фазли ҳақида шундай дейилган: "...Таҳсили илмга машғул бўлуб, бир неча вақт Бухоройи шарифга бориб, мадрасада истикомат айлаб, хатми кутуб қилди... Ақрон ва ам-

соллари наздида қадр манзилот пайдо қилиб..., қаландарона... умрини ўшал мадрасада (Қўқондаги "Соҳибзода ҳазрат" мадрасаси — О.Р.) ўткармоқни ўзига лозим фаҳмлаб..., каломи раббоний тиловат айлаб..., таъби назм ишлариға машғул бўлиб ва гоҳи уламо ва машоъихлар мажлисиға бориб, аларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлур экан..."

Келтирилган манбаларда Муқимийнинг салим таъбли, фаҳму донишда назари йўқ киши бўлгани, шаръий-диний билимлар, яъни қол илмини пухта эгаллагани ҳақидаги маълумотлардан ташқари, унинг тасаввуфий мақомга эришгани — илми ҳол соҳиби эканига ҳам ишора мавжуд. Муқимийнинг сўнгги йилларда тадқиқ қилина бошлаган диний-фалсафий мазмундаги ҳамда тасаввуфий руҳдаги, бир сўз билан айтганда, орифона шеърлари айнан ана шундай хулоса чиқаришга асос беради.

Мумтоз адабиётимиз учун хос бўлган хусусият — аънанааларга амал қилиш Муқимий ижодига ҳам тааллуқли. Мажоз орқали ифодаланиб, ботиний мазмуни ошиқлик, яъни ХАҚ ошиғи даъвосидаги асарлар шу тоифага мансуб. Муқимийнинг сўнгги йилларда аниқланган муножот-мухаммаси, Шайх Озарий, Саққойи Бухорий, Азимий Хўқандий ғазалларига мухаммаслари, Бедилона руҳдаги "Сифати ҳасбия" ва яна бошқа бир неча шеъри ана шундай пурмаъно асарлар жумласидандир. Шоирнинг ўзи бу хусусда шундай ёзади:

Умид этмак эсанг тонгла

жаннатул-маъво,

Балога, сабру қазога

ризо била борамиз...

Муқим, зарра ибодатимиз йўқ

агарчи, эй зоҳид,

Етар бу бизгаки, хавфу

рижо била борамиз.

Охиратга ишонч, қазо-қудратга бўйсунуш, серибодат зоҳидга таъна ва ниҳоят, буюк умид илинжи бир қараганда, "дунёсевар" демократ шоир учун ётдек туюлса-да, истиқлол берган ҳурлик туфайли ошкор бўлган манбалардаги сирли сатрлар Мавлоно Муқимийнинг комил иймон соҳиби бўлганидан дарак беради.

Муқимийнинг орифона шеърлари талқинида бутун мусулмон шарқи мумтоз шеърятининг марказида турувчи, ҳақиқий ЁР га ми ва унга етишмоқ даъвосидаги ошиқ тимсоли намоён бўлади. Мана, бунинг бир намунаси:

Агар бир умр ҳижрон

даштида саргаштадур Мажнун,

Анга Лайли — баҳона,

мақсади — сен — муддао, ё Раб!

Муқимийнинг бу байтидан Фузулиёна руҳ сезилиб турибди. Унда Ҳақ таоло нури тажаллиси Лайли сиймосида зуҳур этиб, дунёю ҳавасдан кечган Мажнуннинг савдоси акс этади.

Шоирнинг диний-тасаввуфий мазмундаги асарларини икки йўналишга ажратиш мумкин. Биринчиси — юқоридаги каби мажоз орқали ва тўғридан-тўғри орифона битилган асарлар. Иккинчиси — ўз замонасидаги норасолик, адолатсизлик, ҳақсизлик, жоҳиллик ва нодонликдан куйиниб ёзилган ижтимоий-фалсафий шеърлар. Бу шеърларда Муқимий ижодига хос бўлган ҳажвгўйлик унсурлари сезилади. Лекин ушбу тахлит ҳажв кулги кўзгамайди, аксинча, ижодкор қалбидаги алам ва изтиробларга ошно қилади. (Мақола ниҳоясида шоирнинг ана шундай асаридан намуна тақдим этилмоқда.)

Муқимий руҳий дунёсини англашда "Тазкираи Қайюмий"да келтирилган Бешариқ қишлоғилик мулла Эҳсон Хўжамкул ўғлининг ҳикояси ибратли: "...Муқимий кўчага қараб ўлтирган эди. Мен ҳам қараб турар эдим. Шарқдан ғарб томон

чўзилган серқатнов кўчанинг чап томонидаги болохонадамиз. Кўчадан уч киши ўтмоқда эди. Ғарб томон бораётган бу қишлоқ кишиларидан бири олтимиш ёшларда бўлиб, оқ яктак кийган, кўкраги очиқ, оёқ яланг эди; оппоқ соқоли узун, тоза таралган; ўзи ҳам озода, соғлом юзларин чертсанг, қон чиқарли. Кўлида бир бедана бўлиб, ятакнинг енги билан ўралган. Бу уч кишининг сўхбати, эшитилмаса ҳам, бедананинг таърифи устида бораётгани сезилиб турар эди. Муқимий мўйсафидга мароқ ила боқар эди, то улар узоқлашгунча кўзини узмади. Улар ўтиб кетишгач, мен Муқимийга қараб табасум қилдим. Бунга жавобан "Кўрдингми?" дегандай боши билан ишора этди-да, маъносик билан деди: "Соқолини қаранг. Беғамлигини айтмайсизми?! Эй Парвардигори олам, кошки эди, шунинг ўрнида мен яратилганимда эди..."

Муқимийнинг бутун вужудида афсус сезилди. Енгил фотиҳа қилди-да, ўрнидан туриб кетди".

Азалдан ҳақни таниган Ақл шоир кўнглини фақат сабр этишга ундайди:

*Демагил: "Маҳрумдурман,
ёр васлидин", Муқим,
Сабр агар қилсанг, шикастинг
мўмиё пайдо қилур.*

Шарқ адабиётида улуғ кишиларга бўлган ҳурмат-эътиборни уларнинг ҳаётидаги муҳим саналар, айниқса, вафотига бағишлаб таърих ёзиш билан ифодаланган анъана бўлган.

Мумтоз адабиётимизнинг бу жанрига оид намуналар Муқимий асарларида ҳам кўп учрайди. Хусусан, Муқимий Москвада шарқ тиллари гимназиясида ўқийётган хияни Рўзимухаммад Дўстматовга ёзган мактубларидан бирида шуларни билдиради: "...Ва яна ушбу Фарғона мамлакатлари ичра Андижон деган шаҳримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъ-

зи одамлар илтимоси бўйича, ночор-бетоб бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтирдим, таърих бўлуб эрди..."

Муқимийнинг ҳижрий 1318 (мелодий 1900) йилда Тошкентнинг Дархон маҳалласида масжид қурдирган Мирзо Убайдуллобой деган киши илтимоси билан шу қурилишга атаб ёзган форсча тарихи, Ноиб Тошкандий, Мирзо Абдурахмон Марғилоний вафотларига бағишланган тарихлари ҳам адабиёт аҳлига маълум. Айниқса, шоирнинг Қўқондаги Ғафур Фулом номли адабиёт музейида сақланаётган (7050 рақамли) мантиқ илмига оид қўлёзма китоби 244 "А" варағига ёзилган "Дар тарихи вафоти Турсунхожа эшон" битиги қизиқарли кузатувларга асос бўлади. Аввало, ундан Муқимийнинг мантиқ фанидан яхши хабардорлигига гувоҳ бўламиз. Иккинчидан, шоирнинг таърихи ўз қўли билан чиройли настаълиқ хатида кўчирилиб, абжад усулида тегишли сана (ҳижрий 1312) ҳисоблаб қўйилган. Бу эса Муқимийнинг хаттотлик санъатини намойиш қилади. Яна бир қизиқ ҳолат шундаки, шу қўлёзманинг 243 "Б" варағида Мавлоно Муқимий вафотига бағишлаб Мавлавий Йўлдош томонидан айтилган тарихнинг икки байти келтирилган ва абжад ҳисобида сана чиқариб қўйилган.

Муқимий вафотига шоир Рожийнинг бири тўрт мисрали, иккинчиси олти мисрали тарихларида Муқимийга чуқур эҳтиром ифода этилган. Улардан бири шундай яқунланади:

*Гуфт, афсус, соли фавташ, ақл:
"Дар мақоми сухан Муқимий гў".*

Мазмуни: Унинг вафоти йилини ақл афсус билан дедик: Сўз мақомида Муқимий деб айт.

Шеърнинг иккинчи мисрасидан абжад ҳисобида ҳижрий 1321 (мелодий 1903) йил, яъни Мухаммад Аминхўжа Муқимий вафоти йили келиб чиқади.

Ҳаётини камсуқум, лекин сермазмун, фойдали амаллар билан ўтказган Муқимийнинг умри ниҳоясида билдирган тилаги ҳам ибратлидир: "Муқимий ўз вафотидан ўн беш кун олдин дўсти, "Шайхон" қабристонининг мудури бўлмиш Мулла Ғофиржон номли гўрковни чақириб келиб, ундан илтимос этиб, қабр борасида қуйидагиларни сўраган: "Мавлавий Жабалий даҳмасининг саҳнидан бир жой менинг учун гўр кавлашга мумкин бўладурму? Фақирнинг орзуим шулдурким, узокроқ муддат қабрим эл кўзига кўриниб туриб, фотиҳаларидан умид тутар эдим".

Улуғ ўзбек шоири Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг қабри ҳозир айнан ўзи рижа этган жойда бўлиб, зиёратчилар кўзига яққол ташланиб туради. Зотида маънавият уруғи чуқур томир отган ўзбек халқи ўзининг камтар шоирини доимо ёдида сақлаб келмоқда.

Оллоҳнинг инояти билан Муқимий таваллудининг 150 йиллиги арафасида қўлимизга яна бир ёдгорлик тушиб қолди — устозимиз, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, филология фанлари номзоди Аҳмаджон Мадаминов адабиёт аҳлига унча маълум бўлмаган Ошиқ таҳаллусли шоирнинг Муқимий вафотига бағишлаб ёзган марсиyasi битилган қўлёзмани тақдим этди. Пўлатжон Домла бу шоир ҳақида шундай маълумот берган: "Ошиқ — бу киши Ўш шаҳридан дур. Бир қўлёзма китобнинг муқоваси ичига у ўз қалами ила хати таълиқда Муқимийнинг вафоти хабарини эшитиб, таъсирланиб, тожик тилида муқаддима бериб, етти байтли шеър ёзиб дур... Бу етти байт муножот ва Муқимийга раҳмат тилашдан иборат бўлиб, фақат икки байтини намуна учун бунда қўйдим..."

Қўлёзманинг аввалида муаллиф, яъни Ошиқ Махдум Ўший форс тилида Муқимий вафотига қаттиқ қайғургани, фурсати билан таърих айтиш нияти борлиги-

ни ва ҳозирча марсиya ёзганини қайд этиб, сўнгра хушхат настаълиқ билан марсиyanинг матнини келтиради. У Муқимийнинг "Қил" радифли ғазалига назира тарзида битилиб, Оллоҳдан Муқимий охиратини обод этиш сўралгани боис, ундан тўрт байтни келтиришни лозим топдик:

*Муқимий турбатини
ўз тажаллинг бирла тобон қил,*

*Жамолинг кўрсатиб,
жаннат ичинда шоду хандон қил.*

*Баҳаққи сураи "Ёсин"у "Тоҳо",
хурмати "Қуръон"
Сочиб борони раҳмат
равзайи покин гулистон қил.*

*Ҳамиша ҳамду наът айтур
эди уммиди жаннатда
Кўрарман деб жамолингни,
анга ҳуснунг намоён қил.*

*Дуойи Ошиқингни айла
мақбулинг, Худовандо,
Муқимий ҳамдамин маҳшар кунида
Шоҳимардон қил.*

Муқимийнинг қаламига мансуб «Аролаш» радифли мухаммасга келсак, у шоирнинг қалб мулки бўлиб, ижодининг юқориде таъкидланган қиррасини кашф этишимизда хизмат қилади. У Қўқон адабиёт музейида сақланувчи қўлёзма баёзнинг 50 "А" варағида ва яна Қўқондаги Шумаков матбаасида 1913 йилда чоп этилган "Баёз маа ҳажвиёт мавлоно Муқимий, маа Фурқат" тўпламида (108-110 бетлар) ўрин олган. Ўн банддан иборат мазкур мухаммас матни кўрсатилган манбалар асосида қиёсан ҳозирланди.

Қуйида Муқимийнинг мухаммаси деярли тўлиқ ҳолда биринчи маротаба тақдим этилмоқда.

МУҲАММАС

*Минг ҳамду сано гўшада танҳо аролаш,
Минг шукри Худо рўз ила шабҳо аролаш,
Йиғлаб қилайин тавба насуҳо аролаш,
Бу турфа замон мўмину тарсо аролаш,
Солиҳ била толиҳ била ашҳо аролаш.*

*Мўмин дили холи эмас шубҳайи шакдин,
Хавф ила хатар яхиш-ямон икки малакдин,
Дил тафриқаси шубҳа ила нони намакдин,
Айб айламангиз, шиква қилай чархи фалакдин,
Эшон била зокир била гумро(ҳ) аролаш.*

*Минг тавба муносиб бу замон, турфа замони —
Эл ташладилар юзларидин шарму ҳаёни,
Фарқ ўлмади: мулла, хўжа, яхиш-ёмони,
Ноибу вакил, муфти била қози калони,
Сулҳ ила қасду туҳмату даъво аролаш.*

*Зулмат ичида мўмин элин ранги сомондур,
Дин аҳлини(нг) сийналари таҳ-батаҳ қондур,
Мўминга нишон, билки, ҳаё бирла имондур,
Муслим кишига ушбу нишон - яхиш нишондур,
Ноаҳл била аҳли муросо аролаш.*

*Фарғона сириштики, ҳасаду буғзу шарар шўр,
Ҳам айиш тараб, доираи нағмаи танбур,
Ҳам бўза, арақ қўлларида чиннийи фағфур,
Бебоки чапан халқи шарор итига мағрур,
Ўғрию қиморбозу хуносо аролаш.*

Тақдири азал лавҳида ёзилган бу қазодур,
Ортуқ кам эмас, ризқи муқаддарки, гизодур,
Ҳар яхиши-ёмон феълга албатта жазодур,
Бил, ушбу тириклик равиши — тўю азодур,
Афсусу надоматда тамошо аролаш.

Бидъат кўпайиб, мотаму тўйларда риёлар,
Ҳам катта-кичик бурчагу сурчакда мўролар,
Оқларга қўшулди, сурулуб барча қаролар,
Наҳс ўлди, тамом уйлари ҳам кўча боролар,
Фисқ ила фасод зирваи зардо аролаш.

Эй уммати ожиз, кўтаринг дасти дуони,
Сидқи дил ила тавба қилинг навҳи навони,
Ул сарваримиз ҳурматидин олса балони,
Шоядки, худо қилса ато дардга давони,
Қил ушбу дуомизни, худоё, аролаш.

Оламни(нг) иши — масхараи байти газалдур,
Ҳар байти газал жумласи — тақдири азалдур,
Бил, эй Муқим, дарду алам — қанду асалдур,
Фаҳм айласангиз, ушбу сўзум сизга масалдур,
Чистону тилсим ила муаммо аролаш.

ИЗОҲЛАР

Айши тараб — хуррамлик айши
Ашқо — ўзбошимчалар, ярамаслар
Боролар — “боғ-роғлар” сўз бирикмасининг вазн талабига кўра берилиши
Зирва — юқори, чўққи
Итоб — маломат, таъна
Маъво — бошпана
Насуҳо — астойдил, юракдан
Навҳи наво — йиғи куйи
Пажмурда — эзилган, сўлғин
Рижо — умид этиш, тилаш
Рўз ила шабҳо — кундуз билан кечаси
Сақар ўти — жаҳаннам ўти
Сиришки — кўз ёши
Тафриқ — бўлиш, айириш
Толиҳ — ёвуз, бадбахт
Шарар-шўр — ғавғо-тўполон оловланди

Расулжон НОСИРОВ

УЛУҒ ҲАКИМ ЎГИТИ

Абу Али ибн Сино меросида илм ва ахлоқ уйғунлиги масаласи алоҳида ўрин тутди. Унинг рисолаларида бу борада муҳим фикр ва ғоялар илгари сурилган. Бу муаммо олимнинг ҳозиргача кам ўрганилган “Тадбири манзил” рисоласида кўпроқ таҳлил этилган. Рисола жами ўн саккиз жилддан иборат машҳур “Китоб аш-шифо”нинг таркибий қисмини ташкил этади.

“Тадбири манзил”ни эронлик олим Муҳаммад Нажмий Занжоний арабчадан форсийга таржима қилиб, 1939 йили Техронда чоп эттирган. Таржима изоҳлар ва батафсил шарҳлар билан чиққан.

Ибн Синонинг таълим беришича, илм ва ахлоқий фазилатлар ўз-ўзидан юзага келмайди. Оллоҳ инсон вужуди, ички оламини ўз нури билан мунаввар қилган, шунинг учун инсон илм ва ахлоқий фазилатлар соҳиби бўлиш имконига эга.

Инсон Тангри томонидан оламни обод қилиш ва илоҳий карамдан баҳраманд бўлишга вакил қилинган. У кўп ҳолларда ўзидан жисмонан куч-

ли, бақувват бўлган ҳайвонлардан устун келади. «Бунинг боиси нимада?» деган савол туғилиши табиий. Ибн Синонинг фикрича, Худо инсонга шундай куч инъом этганки, у орқали эзгуликни (хайр) ёмонликдан (шарр), ақлий камолот — етукликни (рашад) адашувдан (гумроҳий) фарқ эта олиш имконияти пайдо бўлади. Демак, инсон ақл-заковат соҳиби экани, табиатда ўзига хос ўрин эгаллаши туфайли тирик мавжудот салтанатига ҳукмронлик қила олади. У ақл нури билан табиатда содир бўлаётган тасодифий ҳодисалар ҳукмидан озод, ўз амалий ва назарий фаолиятини “донолик тарозиси” талабларига бўйсундирган шахс мартабасига кўтарилади.

Илмга чексиз рағбат, сабр-қаноат, ҳаёт қийинчиликларини мардонвор энгиш салоҳияти, мақсад сари доимий интилиш, ахлоқий қадриятларни улуғлаш инсонгагина хос. Шу тариқа одамзод ростни ёлғондан, дўстни душмандан ажрата олади. Нарса ва ҳодисалар ички моҳиятини кашф этиш учун ақлий-тафакку-

рий етуклик зарур бўлса, ахлоқий равнақ учун бунинг ўзи етарли эмас. Илм билан пок хулқ-атвор, саъй-ҳаракатларнинг ўзаро бирлиги инсонни донишмандлик, комиллик даражасига кўтаради. Бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, чунки “гўзалликка ва ахлоқий камолотга интилиш — инсон зотиға хос хусусиятдир”.

Мутафаккирнинг асарларида, жумладан, “Тадбири манзил”да инсон тайёр шахсий сифат, одат ва кўникмалар билан туғилмаслиги қайд этилади. Бундай хусусиятлар одамнинг ижтимоий ҳаётида секин-аста шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аввалги ажодлар анъаналари, таълим-тарбия, ўзгаларнинг таъсири остида шаклланади. Шахс камолотида ижобий фазилат ва одатларни қарор топтириш қанчалик қийин ва мушкул бўлса, маънавий қиёфага ёпишиб олган салбий жиҳат ва одатлардан халос бўлиш шунчалик мураккабдир.

Аллома наздида, болалар тарбиясини барвақт бошлаган маъқул: “Бола тана бўғинлари барқарор бўлган, унинг тили тўғри-равон гапириш ва қулоқлари тинглаш ва ўзгалар сўзларини қабул қилиш ҳамда ўрганилаётган нарсага (табиий) мойиллик пайдо бўлган пайтдан бошлаб уни илмлар ва ахлоқ-одоб (асослари)га ўргатиб бориш лозим”.

Инсоннинг инсон бўлиб шаклланишида таълим-тарбиянинг ўрни беқиёс экан, бу жараённи нимадан бошламоқ лозим? Ибн Сино азалий анъаналарга таянган ҳолда, таълим-тарбияни Куръони каримни, диннинг мақсади ва тилнинг грамматик қонун-қоидаларини қунт билан ўргатишдан бошлашни маъқул деб билади. Бола аста-секин ўз она тилининг, хорижий тилларнинг қонун-

қоидалари ва грамматик асосларини эгаллаб олиб, тиббиёт ва геометрия каби илм соҳаларининг ўта муҳим сирларини англаб олиши шарт. Ўрганилаётган соҳаларни ёд олиш, уни хотирада сақлаш ва кези келганда тез-тез такрорлаб туриш — билиш ва тарбияда муҳим ўрин эгаллайди, бола хотирасини мутаҳкамлайди, унинг илмлар чашмасига кириб боришини таъминлайди, тарбияланувчида муайян тартиб-интизомни шакллантиради, баҳс-мунозара юритиш маданиятини юксалтиради.

Билимдонлик тарбиячига сув ва ҳаводек зарур. Тарбияланувчини тўғри йўлга йўналтириш йўл-йўриқларини билиш, услуб ва воситаларини тўғри қўллаш ақлли тарбиячининг тадбиркорлигидан дарак бериб туради. Оддий сўзамоллик, мавҳум панд-насихатлар — тарбиянинг заволи, уларнинг ҳосиласи эса қайғу-ташвишдан иборат бўлади. Панд-насихатлар тарбияланувчининг танҳолик, руҳий хотиржамлик пайтида, қулай вазиятда қилинса, кутилган натижани беради. Бола содир этган камчиликларга келсак, уларни очиқ-ойдин тузатишга ундаш, бунинг аниқ йўлларини кўрсатиб, уларни бартараф этиш чора-тадбирларини белгилаб бериш — мақсадга мувофиқ. Тарбияланувчи йўл қўйган камчиликларни тузатиш ниятида салбий мисоллар ва намуналардан фойдала-

ниш фойда бермайди. Бордию тарбияланувчида сўз тилсими очилса, унда қабул қилинган нарсага қизиқиш кучайиб, зўр иштиёқ уйғонса, билинги, энди таълим-тарбия замини тайёр, бемалол муддаога ўтиш, болани мақсад сари етаклайвериш мукин.

Тарбияга путур етказадиган нарсалардан бири — сийқаси чиққан сўзу иборалар, насиҳатларни жоиз-ножоиз такрорлаш. Бунда сўз таъсирчанлигини йўқотади, тарбияланувчида лоқайдлик кайфияти пайдо бўлади. Мураббийнинг навбатдаги панд-насиҳатларидан кейин тарбияланувчининг ҳар томонлама ўйлаб кўришига, мустақил равишда мулоҳазалар юритишига имкон яратиш — жуда зарур: “Агар дўстинг ёки суҳбатдошинг сўзларингга ёки панд-насиҳатларингга ва уларнинг мақсадига эътибор қилмаётган экан, бундай суҳбатни бошқа пайтга кўчир”, деб ёзган Ибн Сино.

Учинчидан, ўз хулқ-атворидаги камчиликларни бартарф этиш, ўзида юксак инсоний фазилатларни шакллантиришни дилдан орзу қилган кишилар ҳақиқий илмга муҳтож. Ибн Сино инсон хулқ-атвори, ахлоқий меъёр, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузликнинг таянч нуқталари, ўзига хос хусусиятлари, қонунқоидалари ўзи яшаган давргача батафсил ёритилмаганини қайд этади. Чунки инсон кўп ҳолларда ўз саъй-ҳаракатларининг оқибатларидан беҳабар қолади ва шунинг натижасида ўзига, ўзгаларга моддий ва маънавий зарар етказди. Бунинг сабаби — инсон ҳаётининг қисқалиги, абадийликка қиёслганда гўё бир дақиқадек умри. Ҳаёт инсон олдига ўз ечимини кутаётган хилма-хил мушкул муаммоларни қалаштириб ташлайди. Бундай мураккаб вазиятда

шошқалоқлик, мулоҳазасиз ҳукм чиқариш салбий оқибатларга олиб келади. Шунинг учун “инсон ақл-фаросати билан ташқи қиёфасини кузатиб бориши ва ўз хулқ-атворининг муайян меъёр даражасида эканига ишонч ҳосил қила бориши лозим”.

Инсон ўз феълидаги муайян иллат ва фазилатларни билиб олишни истаса, доно дўстинг беғараз кўмагига муҳтожлик сезади ва унинг самимий баҳосини орзиқиб кутади. Ҳақиқий дўст уни ўринсиз мақтаб, талтайтирмайди, камчиликларини яширмайди.

Афсуски, аксарият ҳолларда кишилар ўзларига яқин ёки эътиборли кимсаларнинг фазилатларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилади, уларнинг камчиликларини эса имкон қадар яширади. Фақат таъмагир, бирон бир нарсадан манфаатдор кимсалар кишиларнинг камчиликларини кўрсатмасликка уринади, уларнинг кирдикорларини кўрмасликка олади, уларнинг йўқ хизматларини юзига айтиб мақтайди. Фаразгўй кимсалар яхши одамлар тўғрисида куракда турмайдиган фикрларни, тухмат ва бўҳтонларни тарқатади, уларнинг нафсониятига тегади. Бундай дардга мубтало бўлган киши ўз рақибининг ҳақиқий қиёфаси тўғрисида одилона фикр юритишга қодир эмас.

Ибн Сино инсонпарвар, маърифатпарвар олим сифатида инсон ахлоқий равнақининг имкониятлари чексиз эканини таъкидлайди. Лекин унинг рўёбга чиқиши шахс ва жамият имкониятларига бевосита боғлиқ. Кимки ўзини ислоҳ қилишни ва шу тариқа, комил инсон даражасига етишни истаса, ўз феъл-атворида хос иллатларни яхши англаб олмоғи лозим. Бордию, шундай қилмаса, барча саъй-ҳаракатлари зое

кетади, ҳеч қандай ижобий натижага эриша олмайди. Оқибатда сўз ва амал бирлигига путур етади.

Шу билан бирга, одамзод — муайян жамият маҳсули. Инсон уни қуршаб олган кишиларнинг бевосита ёки билвосита таъсирида таълим-тарбия олади, вояга етади, баркамол шахс бўлиб шаклланади. Агар жамиятнинг бу таъсири хосиятли бўлса, инсоннинг маънавий камолоти тезлашади, ортиқча қийинчиликларсиз, беҳуда саъй-ҳаракатларсиз ўз камчиликларидан халос бўлади, ахлоқан ҳалол ва пок бўлиб вояга етади. Бундай илм ва ахлоқ уйғунлиги ҳар қандай таълим-тарбия мезони бўлиб қолмоғи лозим.

Ибн Сино — ижтимоий-ахлоқий ва фалсафий фикрлар тарихида биринчилардан бўлиб аёлларнинг бола таълим-тарбиясидаги ўрнини алоҳида таҳлил қилган буюк мутафаккир. Оилада эр-хотин ўртасидаги ўзаро иззат-ҳурмат, бамаслаҳат иш тутиш, самимий муносабат тарбиянинг асосий негизи ҳисобланади. Олим ўн етти хислат соҳибаси бўлган аёлни олий мартабали мураббий деб ҳисоблайди. Аёлнинг оқиллиги, иймон-этиқодли бўлиши, шарму ҳаёси, орномуси, зийраклиги ва фаросати, ёқимтойлиги, ўз эрига меҳру муҳаббати, бетгачопар эмаслиги, эзма бўлмаслиги, итоаткорлиги, дили поклиги, эрининг орқасидан ғийбат қилмаслиги, покизалиги, вазминлиги, жиддий ва улугворлиги, оғир дамларда жуфтига малҳам бўла олиши, меҳрибонлиги шулар жумласидандир.

“Тўғри тарбия олган кишилар, — деб давом этади олим, — ўз билим-

лари ва фикр-мулоҳазалари билан бой нодонлардан юқори турадилар”. Ақлий қуввати суст инсоннинг эса замин ноз-неъматларини еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиган забонсиз ҳайвондан фарқи йўқ.

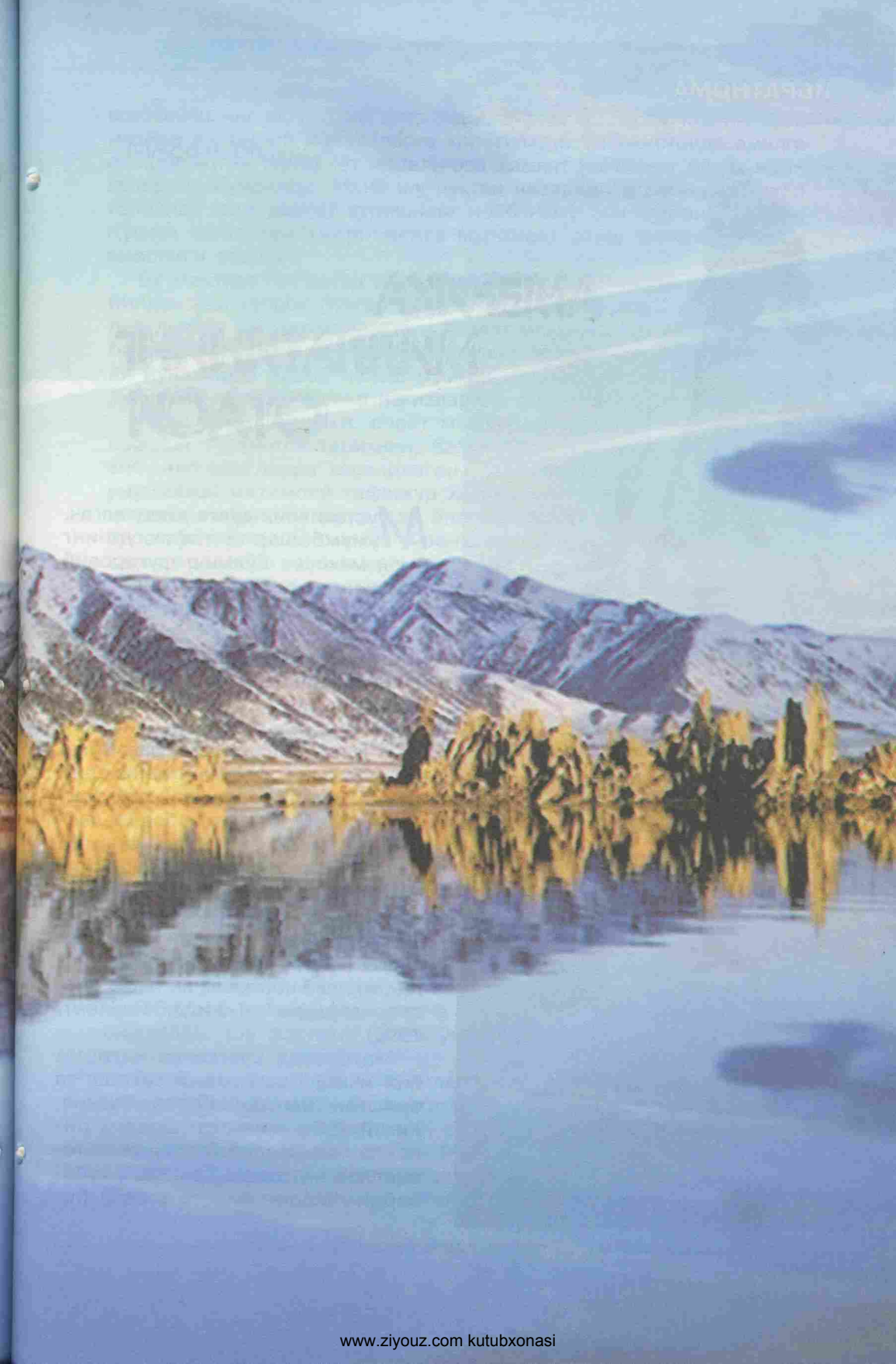
Олим наздида, кишилар ўртасидаги тенгсизлик — табиий. Барчанинг ҳукмдорга айланиши ёки барчанинг ёппасига қашшоқ бўлиши жамият учун мусибатга айланар эди. Жамиятда кишилар ўртасида муайян тенгсизлик ҳукмронлик қилади. Уни ҳеч қандай куч-ғайрат, истак-хоҳиш ўзгартира олмайди, чунки ҳар бир кимса ўз фаоллиги, саъй-ҳаракати билан орзу-умидига, мақсадига эришади.

Айнан шу масалада Ибн Сионинг инсонпарварлиги яққол намоён бўлади.

Унинг қатъий эътиқодига кўра, ҳамма учун умумий ҳисобланган қонун салтанатининг тантанаси адолатсизликка чек қўяди. Ижтимоий адолат — жамият аъзоларини зўраки тенгликда сақлашдан иборат эмас. Кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини менсимаслик, барчани қашшоққа айлантириш — ижтимоий равнақнинг заволи.

Хуллас, “Тадбири манзил” асарида зикр этилган кўп фикр-мулоҳазалар миллий мафкурамиз ва маънавий қадриятларимизга, таълим соҳасида қабул қилинган миллий дастур мақсадларига ҳамоҳанг. Уларни чуқур ўрганиш, кези келганда улардан самарали фойдаланиш Ватанимиз маънавий салоҳиятининг юксалишига хизмат қилиши шубҳасиз.

АМЕРИКА МИЛЛАТИНИНГ ОТАСИ

Мустақиллик қўлга киритилгач, мумумбашарий тафаккурнинг буюк маҳсули бўлмиш фуқаровий демократик жамият тузумига ўтиш учун қулай шарт-шароит туғилди. Ислом Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” рисоласида ана шу йўлдан ривожланиш стратегияси баён қилинди. Унда тараққиёт йўлини озми-кўпми босиб ўтган давлатлар тажрибасини ўрганиш ва ижодий фойдаланиш лозимлиги ҳам таъкидланди: “Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади” (Ислом Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”. 1-жилд, Тошкент, 1996).

Матбуотда сўнги ўн-йигирма йил ичида “иқтисодий сакраш”га эришган Жанубий Корея, Туркия, Хитой каби мамлакатлардаги ривожланиш амалиёти ҳақида материаллар мунтазам чоп этиб турилди. Уларда диққат асосан ри-

вожланишнинг иқтисодий жиҳатлари, айрим ҳолларда таълим каби муайян ижтимоий масалаларга қаратилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган тараққиёт модели эса жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамрайди. Мана шу нуқтаи назардан қараганда, жаҳон тарихида янги давлат қуришнинг ноёб намунаси бўлган Америка Қўшма Штатлари тажрибасига мурожаат этиш фойдадан холи эмаслиги равшан.

Бу мавзуда гап кетар экан, аввало, "Асос солинганига икки юз йилдан сал кўпроқ бўлган Қўшма Штатлар XX аср ниҳоясига келиб дунёда энг тараққий этган давлат мавқеига эришганининг сабаби нимада?" деган савол кўндаланг келиши табиий. Унга турли йўналишда жавоб излаш мумкин. Биз эътиборни АҚШ тамаддунининг вужудга келиш негизларига қаратмоқчимиз.

Қайд этиш лозимки, совет мафкураси таълим ва тарғиботда нафақат Туркистон тарихини, балки АҚШ тарихини ҳам жуда бузиб, акс рангларда тасвирлаган. Ҳолбуки, бу давлат тақдирида умумжаҳон ижтимоий тафаккур хазинасини бойитган ибратли саҳифалар талай. Бу мақолада ана шундай саҳифалардан бирини безатган зот — Бенжамин Франклин ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя этиш ният қилинади.

Бир қарашда, бунга ҳожат ҳам йўқдек — унинг суратини дунёнинг энг чекка пучмоқларида ҳам учратиш мумкин: у АҚШнинг 100 долларлик пулида тасвирланган. Маълумки, пулга миллатнинг фахри бўлган шахслар ва объектлар расми туширилади. Хусусан, АҚШ банкнотларида Америка мустақиллиги учун урушнинг бош кўмондони, Америка Қўшма Штатлари асосчиларидан бири ва унинг биринчи Президенти Жорж Вашингтон, АҚШдаги фуқаролар уруши қаҳрамони, ўн саккизинчи Президент Улисис Грант каби арбоблар расми туширилган. Франклин эса Президент бўлган эмас. Шунга қарамай, бу мамлакатда у "Американинг биринчи фуқароси", "АҚШ миллатининг отаси", "Оврупо билан Америка "меники" деб талашадиган арбоб" дея шарафланади (сўнгги таъриф машҳур француз давлат арбоби Мирабога тегишли). Америкаликларнинг ана шу туйғуси 100 долларлик пулда акс этган.

АҚШ тарихидан яхши хабардор бўлмаган кишида таҳайюр туғилиши табиий: хўш, Франклин ким бўлган? Қомуслар уни ношир, журналист, ёзувчи, файласуф, тарихчи, этнограф, иқтисодчи, физик, табиатшунос, агроном, ихтирочи, дипломат, жамоат ва давлат арбоби деб ёки баъзан қисқача "сўнгги қомусий олим" дея тавсифлайди. Шу фактнинг ўзиёқ унинг таржимаи ҳоли билан яқинроқ танишишга ундайди.

Бенжамин Франклин 1706 йилда Бостон шаҳрида совунгар оила-сида дунёга келган. У оиладаги ўн етти фарзанддан ўн бешинчиси эди. Ўн яшарлигида отаси, оила тебратишга қийналганидан, уни мактабдан чиқариб олади. Бенжаминнинг совунгарлик касбига меҳри йўқлигига амин бўлган ота икки йилдан сўнг уни катта ўғилларидан бири Жеймсга шогирдликка беради. Жеймс кичкина

босмахона соҳиби эди. Бенжаминга матбаачилик жуда ёқиб тушади. Чунки болалигидан энг севимли машғулоти китоб мутолааси бўлган. “Кичиклигимдан ўқишни жон-дилимдан севар, китоб олиш учун тийинлаб пул йиғар эдим”, деб ёзади у автобиографик киссасида (В.Франклин. “Избранные произведения”. Москва, 1956).

Бенжамин мактабда ўқимаса ҳам, мустақил тарзда грамматика, мантиқ, математика, физика ва бошқа табиий фанлар ҳамда навигация назарияси билан шуғулланади; француз, немис, итальян, испан ва лотин тилларини ўрганadi. Жеймснинг устозлигида у моҳир матбаачи бўлиб етишади, ўн беш ёшидан эътиборан эса акаси нашр қиладиган газетага яширинча — “Mrs. Silence Dogood” (Сокин Созбажар хоним) тахаллуси билан мақолалар ёза бошлайди. Бу сир очилиб қолгач, Жеймс унинг ёзганларини чоп этишдан бош тартади. Бу пайтда ўн еттини қоралаган йигит чўнтагида атиги бир доллар билан Пенсильвания колониясининг пойтахти Филадельфия шаҳрига бош олиб кетади. То манзилга етгунча очикқан Бенжамин бор пулига учта кулча сотиб олгани, иккита кулчани ёш болали йўловчи аёлга бериб, биттасини ўзи кавшаганча толеини излаб кўчаларда сангигани ривоятга айланиб кетган.

Филадельфияда Франклин ҳарф терувчи бўлиб ишга киради. Кейин ўзи босмахона очиб (1728 йилда) “Пенсильвания газетаси”-ни нашр эта бошлайди.

Тез орада унинг номи ҳам, газетаси ҳам колонияларда шуҳрат қозонади. Гарчи у ҳеч қачон фойданинг кетидан қувмаган бўлсада, сармоясини юксалади. Бунинг бош сабабини ёш ноширнинг кўшнисини шундай изоҳлайди: “Франклиннинг иши доим юришувига сира шубҳам йўқ. Мен бунақа меҳнаткаш, касбини бу қадар севадиган йигитни учратмаганман – эрталаб ишга жўнаётсам, у иш устида бўлади, кечкурун қайтаётганда ҳам уни иш устида ўтирганини кўраман».

Франклин матбаачилик соҳа-сида тинмай изланади. Хусусан, у журналистика тарихида биринчи марта карикатуралар (cartoons) чоп эта бошлаган. Айниқса, унинг 1732 йилдан бошлаб 25 йил давомида нашр этган “Фақир Ричард альманахи” машҳур бўлган. Муболағасиз айтиш мумкинки, “фақир Ричард” номидан берилган Франклин ўгитлари америка миллатининг шаклланишида муқаддас китоблар каби хизмат қилган. Альманахлардан жой олган “Бой бўлишни истаганларга зарур маслаҳат-

лар”, “Ёш тижоратчига маслаҳат”, “Фаровонликка йўл”, “Ҳар кимнинг чўнтагида пули мўл бўлиши учун нима қилиш керак?” сингари мақолаларнинг сарлавҳасиёқ бу ҳақда муайян тасаввур беради. Уларни тадбиркорлик бўйича дастлабки қўлланма дейиш ҳам мумкин.

“Альманах”даги кўплаб иборалар бугун инглизча мақолга айланиб кетган ва ҳозиргача аҳамиятини йўқотган эмас. Хусусан, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатимиз ёшлари учун ҳам Франклин ўғитлари фойдала бўлишини назарда тутиб улардан намуналар келтирамиз:

- Ишингни қамчила, токи иш сени қамчилай бошламасин.
- Кунт — омаднинг онаси.
- Ерга энгашганнинг қомати олифтанинг бўйидан баландроқ.
- Кўшнингнинг уйдан ўз вақтида кет, то у сендан безиб кетмасин.
- Вақт бу — пул.
- Ишонч ҳам пул.
- Қарзини ўз вақтида қайтарадиган киши — бошқаларнинг ҳамёнига хўжайиндир.
- Қабрга кирганда тўйиб ухлаб оларсан.
- Эрта туриб, эрта ётиш — соғлом, бой ва доно қилур.
- Битта бугун иккита эртаги кунни босади.
- Кўпроқ роҳат топай десанг, ундан нарироқ қоч.
- Энг яхши хизматкоринг бўлишини истайсанми? Унда ўзингга ўзинг хизмат қил.
- Оз-оз тежалиб, катта-катта сармоя ҳосил бўлур.
- Пулнинг қийматини билмоқчимисан? қарз сўраб кўр.
- Битта ўчоққа ўтин ғамлашдан кўра иккита ўчоқ қуриш энгилроқ.
- Дастлабки майлни энгиш ундан кейин келадиғанларини қондиришдан осонроқ.
- Нафсинг билан маслаҳат қилишдан аввал ҳамёнинг билан кенгаш.
- Ишлайдиган калит доим ярақлаб туради.
- Барча билан хушмуомала, кўпчилик билан дилкаш ва айримлар билан апоқ-чапоқ бўл.
- Ялқовлик — худди занг: ишлаб-тўзганга қараганда тезроқ емиради.
- Баҳона излайдиган устанинг уста экани шубҳали.
- Ишни назорат қилмаслик — ишчиларга ҳамённи очиб қўйишдай гап.
- Уч марта кўчиш битта ёнгин билан тенг.
- Арранинг қипиғи майда, аммо чинорни қулатади.
- Ҳайитгача қарз олсанг, эртага ҳайит деявер.
- Маслаҳат бериш мумкину ғайрат бериб бўлмайди.

Франклиннинг шу мавзудаги мақолаларини илм аҳли ўзига

хос фалсафий-ахлоқий таълимот деб тан олган. Франклин фалсафий қарашлари ҳаётийлигини ўз фаолияти билан исботлагани, бу таълимотини амалий фалсафа деб аташ мумкин.

Франклин феъл-атвори, қизиқишлари ва яшаш тарзига кўра, бирон-бир мансабга интилмасда, ижтимоий ҳаётга доим фаол муносабатда бўлган. Агар у бирор лойиҳани амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб билса, аввал жонли тилда ёзилган мақолалар билан жамоатчилик фикрини тайёрлаб, сўнг пухта ўйланган лойиҳа таклиф этган. Шунинг учун Франклин ташаббусларини аҳоли маъқуллаб, кўпинча улар амалга ошган. Тарихдаги биринчи обунали (яъни маълум ҳақ эвазига уйда ўқиш учун китоб берадиган) кутубхона, дастлабки ўт ўчириш командаси, маҳалла нозири лавозими, тунда шаҳар кўчаларини ёритиш шулар жумласидан.

Ўша даврда Филадельфия анча ифлос эди, айниқса у ёғингарчилик пайтида лой бўлиб кетарди. Франклин таклифи билан кўчаларга тош ётқизилган. Шундан сўнг аҳолининг ўзи йўлак ва ҳовлиларни ҳам тош билан қоплашга тушган. Натижада Филадельфия Американинг энг озода ва гўзал шаҳрига айланган.

Америка Буюк Британия империяси мустамлакаси бўлгани учун унда Англиянинг танга пуллари муомалада юрган. Аҳоли сонининг жадал суръатда ўсиши ва ишлаб чиқариш юксалиши туфайли кўпинча тангалар савдо обороти учун етмай қолган. Кўшимча пулларни Лондондан олиб келиш эса осон кўчмаган. Шунда Франклин қоғоз пул чиқаришни таклиф қилган, махсус ҳимояга эга қоғоз пул босиш технологиясини ихтиро этган, қоғоз пуллар ҳақида махсус асар ҳам ёзган.

Франклин газета ва бошқа нашрларни почта орқали тарқатиш билан шуғуллангани туфайли бу хизматнинг камчиликларини яхши билган. Шу сабабли у почта ишини яхшилашга қаратилган таклифларни ўйлаб топган. Бунга жавобан Пенсильвания ҳукумати уни почта бошлиғи этиб тайинлаган. Франклин бу вазифага бутун вужуди билан киришиб, почта ишини ҳадди аълосига етказган.

Франклиннинг Америка тарихида улкан из қолдирган яна бир хизмати - маърифатпарварлик. У 1728 йилда Филадельфияда "Ўзаро баркамоллаштириш клуби" ташкил этган. Клубнинг низомини Франклиннинг ўзи ёзган. Клуб 40 йилдан ортиқ фаолият кўрсатади ва охири Америка фалсафа жамиятига айланиб кетган. Бу жамиятнинг биринчи президенти ҳам Франклин бўлган. У, шунингдек, Пенсильваниянинг биринчи олий ўқув юрти - Филадельфия университетини ташкил этган. Ўз маблағидан ночор кишилар учун қиъада биринчи бепул хизмат кўрсатадиган шифохона очган. Хуллас, Франклин туфайли Пенсильвания Англиянинг ўша даврдаги 13 колонияси ичида энг фаровонига айланган ва кейинчалик АҚШнинг вужудга келишида муҳим ўрин

тутган: мустақиллик декларацияси ҳам, АҚШ Конституцияси ҳам Филадельфияда имзоланган!

XVIII асрнинг биринчи ярмида Исаак Ньютон шарофати билан Англияда фан ривожини жадаллашган ва бунинг тўлқинлари Америкага ҳам етиб келган эди. Франклин ташаббуси билан Филадельфияда ҳам фан ривожлана бошлайди. Хусусан, унинг ўзи ачимсил тупроқли ерларни оҳак билан деҳқончилик учун яроқли ҳолга келтириш мумкинлигини исботлайди. 1743 йилда у Америка плантаторлари учун илм-фан ютуқларидан кенг фойдаланишга оид тавсиялар нашр этади. Гольфстрим оқимини ҳам биринчи бўлиб Франклин тадқиқ қилган. Унинг Америка ҳиндилари ҳаёти ҳамда иқтисодиётга оид тадқиқотлари мутахассислар томонидан эътироф этилган.

Лекин олим сифатида Франклинни тарихга киритган иши — электр ҳодисаси. У ҳатто “Ньютон электри” деган ном ҳам олган.

1752 йилда Франклин яшинқайтаргич ихтиро қилган. Ихтиро билан чекланмай, унинг тезроқ тарқалиши учун жонбозлик кўрсатган. Йигирма йил ичида яшинқайтаргич кенг тарқалади ва бугунга келиб у одамзодни табиий офатларнинг биридан батамом халос этди.

Равшанки, Франклиннинг юқорида саналган хизматлари, ҳарчанд бекиёс бўлмасин, барибир унинг сиймоси юз долларлик пулда тасвирланиши учун кифоя эмас. Франклин бу шарафга Америка Қўшма Штатлари давлатчилигига асос солинишига қўшган ҳиссаси туфайли сазовор бўлган.

1754 йилда бир томондан Англия ва унинг колониялари, иккинчи томондан Франция билан ҳиндилар иттифоқи ўртасида уруш чиқади (сабаби — мустамлака талашиш). Бу уруш, табиийки, Англияга нисбатан колонияларга кўпроқ хавф туғдирар эди (ўша пайтда ўн учта колония ҳудуди Атлантика соҳилида энсиз тасма кўринишида бўлган). Бу хавф қаршида улар бирлашиши лозимлигини биринчи бўлиб Франклин англайди ва газетасида даъватлавҳа плакат чоп этади. Унда 13 бўлакка бўлинган илон тасвирланиб, “Ё бирлашиш, ё ўлим!” деган изоҳ берилган эди. Сўнг у махсус режа лойиҳасини Олбани шаҳрида қақирилган колониялараро конференцияга тақдим этади. Лойиҳада Англиянинг Америкадаги барча колонияларини бир умумий ҳукумат остида бирлаштириш кўзда тутилган. Ўша вақтда Франклиннинг бу режаси амалга ошмаган бўлса ҳам, Америкада ягона давлат тузиш ғояси ўртага ташланган эди. У охир-оқибат Мустақиллик декларацияси ва АҚШ Конституцияси имзоланишига олиб келади.

Уруш 1756 йилда Англия ғалабаси билан тугайди. Лекин у туфайли Лондон билан колониялар ўртасидаги муносабатлар тараққилиб кетади. Сабаби — Англия ҳукуматининг кетма-кет солиқ солиши колонистларга малол келгани эди. Шундай шароитда Пенсильвания ҳукумати Франклинни Лондонга вакил қилиб

жўнатади. Бу ерда уни Англия парламенти бир неча соат давомида «тергов» қилади — Франклин парламент аъзоларининг 174 саволига жавоб қайтаради. Савол-жавоб колонияларга солинган янги солиқ - «Штамп ҳақи» кучли норозилик туғдиргани боис уюштирилган эди. Франклиннинг пухта ва мантиқан асосланган жавоблари туфайли ҳукумат «Штамп ҳақи»ни бекор қилишга мажбур бўлади, лекин унинг Буюк Британия билан колониялар ўртасидаги муносабатларни демократлаштириш ҳақидаги тавсияларига қулоқ солмайди. Ниҳоят, чой монополияси ҳақидаги қонун мустамлакачиларнинг сабр косасини тўлдиради. Унга кўра, Америкада фақат Англиядан олиб келинган чой сотилиши мумкин эди. Бостон портининг ишчилари норозилик белгиси сифатида Англиядан келтирилган чойларни денгизга ағдаради. Бу воқеа тарихга «Бостон чойхўрлиги» номи билан кирган. Ҳалаёни бостириш учун Лондондан қўшин жўнатилади ва бу Америка инқилоби (1775-83) бошланишига сабаб бўлади.

У замонда колониялар ўз номи ўзи билан колония — Англияга қарам чекка ўлкалар бўлиб, уларнинг аҳолиси миллион кишига етиб-етмаган. Буюк Британия эса у даврда дунёнинг тўртдан бирини босиб олган ва қудрат чўққисига кўтарилган империя эди. Филадельфияга қайтган Франклин Вашингтон, Жефферсон каби ватанпарварлар билан ана шу империяга қарши курашга раҳбарлик қилади. Курашни уюшқоқлик билан олиб бориш мақсадида континентал конгресс чақирилади. У 1775 йил 4 июлда Мустақиллик декларациясини қабул қилади.

Инқилобчилар учун энг ўткир муаммо қурол-яроғ ва ўқ-дори эди. Франклин бор билимини ишга солиб, порох ишлаб чиқаришни йўлга қўяди. Лекин замонавий ўқотар қуроллар етарли бўлмагани учун континентал армия кетма-кет мағлубиятга учрай бошлайди. Шунда иттифоқчилар Франклинни Англиянинг эски рақиб бўлган Францияга элчи қилиб жўнатади. Унгача Францияда физик ва ёзувчи сифатида анча машҳур бўлган Франклинни қирол Людовик XVI ҳам, жамоатчилик ҳам яхши кутиб олади. Кўчаларда уни аҳоли олқиш билан қаршилайди. Франклиннинг дипломатик иқтидори туфайли Франция Америка билан иттифоқ тузиб (1778 йил 6 февраль), катта ҳарбий ёрдам бера бошлайди. Ҳатто қирол Франклинни ўз ҳукуматига вазир этиб тайинлайди. Бу иттифоқ америкаликларнинг фидоийлиги ва Вашингтоннинг ҳарбий маҳорати билан қўшилиб, инқилоб ғалабасида асосий омил бўлади. 1782 йил 30 ноябрда Парижда Буюк Британия билан иттифоқчи колониялар ўртасида сулҳ шартномаси имзоланади, 1783 йил 3 сентябрда янги давлат туғилади — Буюк Британия ҳукумати Америка Қўшма Штатларини тан олади.

Лекин ҳали Америка ягона давлат сифатида шаклланмаган, балки конфедерация ҳолатида эди, ҳар бир штат ўзини мустақил давлат деб ҳисоблаган (инглизча state – давлат). Штатларда Франклин, Вашингтон каби ягона давлатга бирлашиш тарафдорлари —

федералчилар қаторида аксилфедералчилар ҳам кўп эди. (АҚШдаги икки партияли тузум ўша даврдан мерос.) Айни шу масала – марказлашган давлатга бирлашиш масаласини муҳокама қилиш учун Филадельфияда навбатдаги континентал конгресс чақирилади. Пенсильвания номидан делегат бўлган 81 ёшли Франклин анжуманининг самарали яқунланишига бош-қош бўлди. Масалан, Қўшма Штатларнинг олий қонун чиқарувчи органида штатлардан юбориладиган депутатлар сонини белгилашда кучли келишмовчилик чиқади. Виржиния каби йирик штатлар депутатлар сони штат аҳолисининг сонига муқобил бўлсин, деган шарт қўяди, Нью-Жерси каби кичик штатлар эса барча штатлардан депутатлар сони тенг бўлишини талаб қилади. Ихтилоф шу даражага етадики, конгресс самарасиз яқунланиш ёқасига бориб қолади. Шунда Франклин қандай бўлмасин муросага келиш лозимлиги ҳақида нутқ сўзлайди. Унинг обрўси туфайли муроса йўли ҳам топилади: Қўшма Штатларнинг қонун чиқарувчи органи — Конгресс икки палатадан ташкил топиб, бир палатани (сенатни) ҳар бир штатдан икки депутатдан, иккинчиси – вакиллар палатасини эса штатлар аҳолисининг нуфусига муқобил миқдордаги депутатлардан тузишга қарор қилинади. Бу муроса АҚШ тарихига “буюк компромисс” номи билан кирган ва у Американинг бутун тарихида муҳим ўрин тутган.

АҚШнинг биринчи Президенти сайловида Франклин Вашингтон номзодини қувватлайди. Вашингтон ҳам сайланганидан сўнг бетоб ётган Франклинга хат йўллаб, унинг фаолиятига юксак баҳо беради. Франклиннинг ҳаётидаги сўнгги ташаббуси қулчиликни йўқотишни тезлаштириш ҳақида АҚШ Конгрессига мурожаати бўлди. 1790 йил 17 апрелда у вафот этди. Америкаликлар ўзларини миллат сифатида шакллантиришга бекиёс ҳисса қўшган ватандошлари учун 30 кун мотам тутади. Халқ унинг фамилиясини ўғилларига исм сифатида бера бошлайди. Бундай исмли икки америкалик – Пирс ва Рузвельт АҚШ Президенти этиб сайланган. 1956 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бенжамин Франклин таваллудининг 250 йиллиги муносабати билан унинг инсоният тарихидаги энг буюк шахслар сирасидан эканлигини қайд этди.

Бенжамин Франклин ким бўлган? Юқорида баён қилинган маълумотларда бу саволга жавоб бор, албатта. Лекин шу билан кифоялансак, бу арбоб шахсияти ҳақидаги билимимиз анча юзак бўлиб қолган бўлар эди. Деярли мактабда ўқимаган, болалигидан меҳнатдан боши чиқмаган Франклин қандай қилиб юксак ижтимоий мартабага етишган? Унинг табиатидаги бир неча муҳим хусусият бу саволга ойдинлик киритади.

Бостонлик бир эътиборли киши Филадельфиядаги қарздоридан унга тегишли минг доллар пулни олиб, сақлаб туришни Франклиндан илтимос қилади. Ошналаридан бири ундан бу пулни қарзга

олиб сарфлаб юборади. Франклин, омонатни икки йилда аранг қайтарса-да, ошнасида гина қилмайди.

Филадельфияда Франклиннинг иши юришиб кетганидан сўнг, у маблагининг анчагинасини шаҳарни ободонлаштиришга, янги иш бошлаётган тадбиркорларни қўллаб-қувватлашга, қамбағаллар учун бепул касалхона очишга, университет ташкил этишга сарфлайди. Бу ишларнинг барини у бегараз қилган.

У ихтироларининг бирортасига ҳам, одамлар бемалол фойдалансин, деган ниятда, патент олмаган, аксинча, яшинқайтаргични ҳар ким тезроқ ўрнатиб олсин деб анча-мунча жон куйдирган.

Меросидан 5000 долларни (ўша пайтда бу йирик маблаг бўлган) жамоат ишларига сарфлашни васият қилган.

Хуллас, Франклин қандай лавозимда ишлаган бўлмасин, маошини асосан хайрия ишларига сарфлаб, ўзи босмахонасида келадиган даромад ҳисобига яшаган. У ноширлик фаолиятдан жуда фахрланган ва шахсий ҳужжатларини "Мен, ношир Бенжамин Франклин..." деб бошлаган.

Бу лавҳалардан яққол кўринадики, Франклин саховатли, олижаноб ва инсонпарвар киши бўлган. У ҳаётда одам учун энг муҳим сифат фозиллик, яхши фазилат деб билган, ўзининг эришган барча муваффақиятини шу сифат билан изоҳлаган.

Франклин адабиётнинг хилма-хил жанрида ижод қилган бўлса ҳам, йирик асарлари санокли. Улардан бири – "Бенжамин Франклин ҳаёти" номли мемуар қисса. Замондошлари уни Юлий Цезарь хотиралари билан қиёслаган ва ҳатто амалий аҳамияти жиҳатидан ундан устун санаган (*В.Крейн. "Юксалаётган кишилар". Бостон. 1954*) Бу китоб Франклиннинг характери ва дунёқараши қандай шакллангани ҳақида батафсил тушунча беради. Асар одам ўзини ўзи қандай тарбиялаши бўйича қўлланма бўла олади. Бунга ишонч ҳосил қилиш мақсадида китобдан парча келтирамиз.

"Тахминан шу вақтда (1728 йилда — **А.А.**) ахлоқий камолотга эришиш учун дадил ва қийин режа туздим. Ниятим — ҳар қандай хатодан ўзимни тийиб яшаш, табиий майллар, одатлар ёки жамият таъсирида мени оғдириши мумкин бўлган ҳамма нарсани енгиш эди. Мен нима яхшию нима ёмонлигини билар эдим ёки биламан деб ўйлардим, шунинг учун ҳар доим яхши нарсаларга амал қилиб, ёмонларидан сақланишимга халақит берадиган тўсиқ кўрмас эдим. Бироқ тез орада мен ўз олдимга дастлаб ўйлаганимга қараганда анча мураккаб масала кўйганимга амин бўлдим. Бор диққат-эйтиборим муайян бир хатодан қочиш билан банд бўлган пайтда кўпинча бошқа хатоларни қилиб қўяр эдим; феълимга сингиб кетган одат диққатим сусайган чоғда ўзини намоён этар эди; баъзан эса майл ақлдан устун келар эди. Ниҳоят шундай хулосага келдимки, "яхши фазилатли бўлиш — қандай яхши" деган эътиқоднинг ўзи етарли эмас, бу нарса кишини номаъқул хатти-ҳаракатлардан сақлайвермайди; мунтазам ва мустаҳкам хушхулқли бўлишдан

аввал вужудимиздаги ёмон одатларни ситиб чиқариш лозим. Мана шунга эришиш учун махсус усул ишлаб чиқдим.

...Ўша пайтда менга зарур ва ёқимли бўлиб туюлган фазилатларни ўн учта ном билан атадим ва уларнинг ҳар бири ҳақида йўриқнома туздим:

1. **Тийилиш** — тўйиб кетгунча емаслик, кайф бўлгунча ичмаслик.

2. **Сокинлик** — фақат ўзимга ёки бошқаларга фойда келтириши мумкин бўлган сўзларни сўзлаш, қуруқ гаплардан қочиш.

3. **Тартиб** — ҳар бир буюмни ўз жойида сақлаш; ҳар бир машғулотга муайян вақт ажратиш.

4. **Қатъият** — нимани қилиш лозим бўлса, сўзсиз шунга киришиш; киришилган нарсани эса сўзсиз бажариш.

5. **Тежамлилиқ** — пулни фақат яхшилик келтирадиган ишларга сарфлаш, яъни ҳеч нарсани исроф қилмаслик.

6. **Меҳнатсеварлик** — вақтни бекор ўтказмаслик; ҳар доим фойдали бирор иш билан машғул бўлиш; ҳар қандай бефойда машғулотдан воз кечиш.

7. **Самимият** — ёлғон ёки алдов билан ҳеч кимга зарар келтирмаслик, солиҳ ва адолатли фикр юритиш; бу тамойилларга гапирганда ҳам амал қилиш.

8. **Адолат** — ҳеч кимга зарар келтирмаслик; адолатсизлик қилмаслик ва зиммадаги эзгу ишларни бажармай қўймаслик.

9. **Меъёр** — ҳеч нарсада ҳаддан ошмаслик; адолатсизлик туфайли туғиладиган алам туйғусини имкони борича тийиш.

10. **Офият** — бадан булғанишига йўл қўймаслик; кийиниш ва тураржойда орасталikka амал қилиш.

11. **Хотиржамлик** — арзимас нарсалар ҳамда одатдаги ёки муқаррар ҳолатлардан ҳаяжонга тушмаслик.

12. **Донолик**

13. **Камтарлик** — Исо ва Суқротга тақлид қилиш.

Шундан сўнг Франклин бу фазилатларни ўзида тарбиялашга киришганини баён қилади. Бунда у аввал биринчи фазилат одат тусига кирмагунча бошқаларига куч сарфламай турганини, фақат бир фазилат хулқига сингиб кетганидан сўнггина навбатдагисини тарбиялашга ўтганини баён қилади. Бу жараёни кузатиб бориш учун махсус дафтарча тутди. Унинг таржимаи ҳолида бу дафтарчадан бир саҳифа келтирилган (унда х белгиси тегишли кунда фазилат бузилганини кўрсатади; биринчи фазилат - "Тийилиш" тарбияланаётганда Франклин фақат яна беш фазилат борасида кузатиш олиб борган):

Франклин таржимаи ҳолида яна қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

"Авлодим билсинки, мана шу арзимас ихтиро туфайли, худонинг

Тўйиб кетгунча емаслик; кайф бўлгунча ичмаслик

	Якшанба	Душанба	Сешанба	Чоршанба	Пайшанба	Жума	Шанба
Тийилиш							
Сосимлик	X	X		X		X	
Тартиб	X	X	X		X	X	X
Кайфият			X			X	
Тежамлик		X			X		
Меҳнатсеварлик			X				
Самимият							
Адолат							
Меёр							
Офият							
Хотиржаллик							
Дополк							
Кайтарлик							

марҳамати билан, уларнинг бу аждоди (яъни Франклин — **А.А.**) етмиш тўққиз ёшигача давом этаётган саодатга эришган. Унинг қолган умри давомида ҳаёт яна қандай синовларга рўбарў қилиши тақдири азалга боғлиқ, аммо мабодо бундай синовлар бошга тушса, ҳаёт йўли ҳақидаги хотира уларни мўминлик билан кечиришга мадад берса керак. Тийилиш туфайли унинг саломатлиги яхши сақланган ва ишлаш қобилияти сира сусаймаган; меҳнатсеварлик ва тежамкорлик туфайли у қисқа муддат ичида ўзининг иқтисодий аҳволини яхшилаб олишга, мулк орттиришга ҳамда билим эгаллашга муваффақ бўлганки, ана шу билим унга жамият учун фойда келтиришга ва илм аҳли орасида муайян обрў топишга имкон берди; самимият ва адолатлилиқ туфайли у юртнинг ишончини қозонди, шарафли лавозимларга мушарраф бўлди; жами фазилатлар, гарчанд у эриша олган даража мукамал бўлмаса-да, феъл-атворини раво, суҳбатини ёқимли қилди, шу туфайли у билан мулоқот ҳатто ёшлар учун ҳам жозибасини йўқотмади. Шуларни назарда тутиб, умид қиламанки, авлодимдан бир қисми бўлса-да тажрибамдан ўрناк олиб, мен каби самарага эришади”.

Франклиннинг шахсий ҳаёти ҳам, асарлари ҳам нафақат унинг авлоди, балки бутун америкаликлар учун ўзига хос ахлоқий алифбо вазифасини бажариб келади. Унинг кўплаб иборалари эса ҳикматга айланиб кетган:

— Дунёдаги энг олижаноб савол: “Мен қандай хайрли иш қилдим?”

— Шухрат қозонишнинг энг қисқа йўли — шухрат учун қилинадиган ишни виждон учун қилиш.

— Бойлик деб эзгуликни сотма, мансаб деб эркингни пуллама.

— Виждонингни ҳақорат қилсанг, у сендан қасдиний олажак.

— Энг яхши тарғибот — яхши ўрнак.

— Ҳаётни севасанми? Унда вақтни бекорга ўтказма, зеро, ҳаёт лаҳзалардан ташкил топади.

— Узоқ умр кўришни эмас, мазмунли умр кечиришни тила.

— Тангрига хизмат қилиш — одамларга яхшилик қилишдир, лекин кўпчилик осонроқ бўлгани учун тоат-ибодатни афзал кўради.

— Мен халққа хизмат қилар эканман, мукофот олишим керак деб эмас, қарзимни узяпман, деб ўйлайман.

— Агар сиёсатда ахлоқ бўлмаса, қонунлар нима қила олади?!

— Фалсафада тараққиёт нақадар суст!

— Дин биланки одамлар шу қадар, динсизликда нима бўлади?!

— Аввал ўз нуқтаи назарингни тафтиш қил, сўнг бошқаларнинг фикрини инкор этишинг мумкин.

— Айримлар ҳаммани ишлашга мажбур қилади: негрни ишлашга мажбур қилади, отни ишлашга мажбур қилади, ҳўкизни ишлашга мажбур қилади, чўчқадан бошқа ҳаммани ишлашга мажбур этади. Чўчқа ишламайди: ейди, ичади, сайр қилади, хоҳлаганда ухлайди — у зодагонлардай яшайди.

— Энг катта янглишиш — меҳрибон бўлмай ҳам буюк бўлиш мумкин, деб ўйлаш. Мен қатъий айтаманки, чинакам улуғ одам эзгу табиатли бўлмаслиги мумкин эмас.

Франклиннинг ўзи сўнгги ҳикматида айтилган табиат соҳиби бўлган ва чинакам улуғ арбоб даражасига етган. Бу ҳақда ҳикоя қилар эканмиз, мақсадимиз — АҚШ тарихидан маъруза ўқиш ёки унинг ўтмишини идеаллаштириш эмас. ҳар қандай жамият сингари, бу мамлакатда ҳам муаммолар мавжуд. Лекин бугун АҚШ беқиёс иқтисодий кудратга эришган давлат эканини барча эътироф этади. Унинг икки аср мобайнида мустамлака ҳолатидан бу даражага етишишида унга асос солган "миллат ота"лари Вашингтон, Жефферсон, Ҳамилтон, Мадисон қаторида Франклиннинг хизмати ҳам беқиёс. Улардан энг ёши улуғи бўлган Франклин АҚШ тарихидаги тўрт асосий ҳужжат — Мустақиллик декларацияси, Франция билан ҳарбий иттифоқ ҳақидаги шартнома, Буюк Британия билан сулҳ шартномаси ва АҚШ Конституциясини имзолаган ягона шахсдир.

XX аср охирида мустақилликка эришиб, буюк давлат қуришни ният қилган Ўзбекистоннинг ёш кадрлари учун АҚШнинг давлатчилик борасидаги амалиёти ҳам, Франклин каби арбобларнинг ҳаётий тажрибаси ҳам фойдадан холи эмас. Бу ўринда ўқувчи эътироз билдириши мумкинки, тарихий-жўғрофий шароитлар бутунлай бошқа-ку, деб. Бу фикрда жон бор. Лекин биз Франклин дунёқарашида Шарққа хос ҳолатларни ҳам кўрамиз. Биринчидан, у тузган 13 моддадан иборат ахлоқий баркамоллик кодекси тасаввуф таълимоти, айниқса, нақшбандия тариқати билан ғояда уйғун. Иккинчидан, унинг "1731 йил 9 май куни кутубхонада тарихни ўқиш чоғида битилган изоҳлар" номли асарига эса Форобийнинг "Фозил кишилар шаҳри" рисоласида ёритилган ғояга уйғун

фикрлар баён қилинган:

“Жамият ишлари билан шуғулланувчилар орасида жуда кам одам, оғизда ҳар нима дегани билан, ўзини эмас, мамлакат фаровонлигини ўйлайди...

Яна ҳам озроқ одам ижтимоий фаолиятда бутун инсоният фаровонлигини ўйлаб иш тутади.

Шунинг учун менга ҳозирги пайтда Бирлашган эзгулик партиясини тузиш мақсадга мувофиқ кўринади: барча миллатларнинг эзгу фазилатли одамлари хайрли ва доно қоидаларга амал қиладиган аҳил партияга бирлашишлари лозим, улар ана шу қоидаларга оддий одамлар қонунга бўйсунганига нисбатан баҳамжиҳатроқ амал қилишлари керак...”

“Бу лойиҳа устида ўйлар эканман, — деб давом этади Франклин, — миямга келган фикрларни қоғозга тушириб бордим. Қоғозларнинг кўпи йўқолган, аммо биттаси топилиб қолди. Қоғозда менинг диний эътиқодим моҳияти ёзилган эди. У барча мавжуд динларнинг асосий рўкнларини қамраб олган ва қайси дин вакили ўқимасин, норозилик уйғотмайди, деб ўйлайман:

Битта худо бор ва у дунёни яратган.

У ўз ҳикмати билан дунёни бошқаради.

Унга мўминлик, ибодат ва шукроналик билан сизгиниш лозим.

Аммо худога бандаликнинг энг мақбули — бошқа одамларга яхшилиқ қилишдир.

Рух ўлмайди.

Худо шаксиз эзгулик учун тақдирлайди ва ёмонликни ё бу дунёда, ёки у дунёда жазолайди”.

Ё Оллоҳ! Бу айнан ислом ақидалари эмасми? Қуръони каримда (“Бақара”, 135-оят) ислом асл Иброҳим алайҳиссалом дини, дейилганда худди шу нарса назарда тутилмайдими?

Редъярд Киплинг замонидан бери Шарқ билан Фарб бошқа-бошқа оламлар, деган фикр чайнаб келинган. Бугун бу бидъатни ислом ва христиан дунёлари ўртасидаги қарама-қаршилиққа айлантиришга уринувчилар ҳам топилиб турибди. Ҳолбуки, Киплингдан юз йил муқаддам Франклин Шарқ билан Фарбни бирлаштирувчи тамойилларни ёзиб қўйган! Ҳақиқатан Шарқ ҳам, Фарб ҳам аслида бир хилқат — худонинг измидаги дунёдан бошқа нарса эмас. Ва бу дунёда инсон қандай яшаши лозимлигини билиш ҳам мурракаб вазифа эмас. Барча миллат орасида бу ҳақда намуна берган зотлар кўп. Мисол тариқасида мақоламизни Франклин қаламига мансуб яна бир ривоят билан якунлаймиз. (Ривоятнинг сарлавҳасига алоҳида эътибор қилиш лозим.)

ТАЪҚИБГА ҚАРШИ РИВОЯТ

(Муқаддас каломга тақлидан)

1. Куёш гарбга оққанда Иброҳим чиқиб чодир остонасига ўтирди.
2. Ва сахро бағрида кексалиқдан қомати букилган, таёққа таяниб бораётган одамни кўрди.
3. Иброҳим ўрнидан турди, унинг олдига борди ва деди: “Илтимос қиламан, чодиримга марҳамат эт, таҳорат ол, туни билан дам ол, эртага сабоҳда туриб йўлингга давом этасан”.
4. Аммо у одам жавоб қилди: “Йўқ, чодирингга кирмайман, мен мана шу дарахт остида тунашни истайман”.
5. Иброҳим узоқ илтимос қилди ва у одам кўнди ва улар чодирга кирдилар ва Иброҳим нон ушатди ва улар баҳам кўрдилар.
6. Шунда Иброҳим унинг Худога шукрона айтмаганини кўрди ва деди: “Нима учун сен еру осмонлар яратувчиси бўлган Тангри таолога ҳамду сано айтмадинг?”
7. Ва у одам жавоб қилди: “Мен сен айтаётган худога сиғинмайман ва унинг номини тилга олмайман, чунки ўзимга ўзим худо ясаб олганман ва у доим менинг уйимда ва менга ҳамма нарсани беради”.
8. Бу одамга нисбатан Иброҳимнинг ғазаби қўзғалди ва ўрнидан туриб унга ташланди ва дўппослаб, келган сахросига қувиб чиқарди.
9. Ярим кечада Худо сўради: “Эй, Иброҳим, мусофир қани?”
10. Иброҳим жавоб берди: “Эгам, у сенга сиғинмайди, сенинг номингни зикр этмайди, шунинг учун мен уни «кўзимга кўринма» деб сахрога қувиб юбордим”.
11. Худо айтди: “Менга осийлик қилганига қарамай, унга бир юз тўқсон тўққиз йилдан бери чидаб келаман, ризқини қиймайман, яланғоч қўймайман, сен эса, э гуноҳкор, бир кечага ҳам чидамадингми?”
12. Ва Иброҳим тавба билан саждага бош қўйди: “Эй эгам, бу бандангни авф эт, чиндан гуноҳга ботдим, авф эт, ўтиниб ёлвораман”.
13. Ва Иброҳим саждадан бош кўтарди, сахрога чиқди, мусофирни узоқ излади, у билан чодирга қайтди, унга меҳрибонлик кўрсатди ва эрталаб совға-саломлар билан уни кузатиб қўйди.

Ҳуқуқий давлатчиликнинг миллий модели

Ҳуқуқий давлатнинг барча учун умумий бўлган андозаси йўқ. Уни ҳар бир давлат миллий давлатчилик борасидаги тажрибаларига таяниб, халқининг зехнияти, қадриятлари ва анъаналарини ҳисобга олиб, ўзининг стратегик мақсадларига мос ҳолда шакллантиради. Лекин ҳуқуқий давлатчиликнинг дунё тан олган ва умумбашарий тамаддун талабларига жавоб берадиган тамойиллари мавжуд. Улар қуйидагилардир:

1. Ҳокимият идоралари ваколатларининг қатъий белгилаб қўйилиши.
2. Конституциянинг бошқа қонунлардан устунлиги.
3. Давлатнинг инсон ҳуқуқлари бузилмаслигини қафолатлаши.
4. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини қафолатлаш механизмнинг жорий этилиши.
5. Давлат ва давлат идоралари ҳамда мансабдор шахсларнинг фақат Конституция ва қонунлар доирасида фаолият кўрсатиши.
6. Судларнинг мустақиллиги.
7. Халқаро ҳуқуқ меъёрларининг миллий ҳуқуқ меъёрларига нисбатан устуворлигининг тан олиниши.

Бу тамойиллар ҳуқуқий давлатнинг конституциявий асоси. Улар бизнинг Конституциямизда тўлиқ акс этган. Бинобарин, бизда демократик ҳуқуқий давлатнинг асос-негизи аллақачон шакланган. Эътиборли жиҳати шундаки, бизда ҳуқуқий давлат тамойилларини шакллантириш борасидаги саъй-ҳаракатлар анча қадимий тарихга эга. Чунончи, Ат-Термизийнинг “Дастурул-мулк” (“Давлат дастури”), Абу Наср Форобийнинг “Сиярул-мулк” (“Сиёсатнома”), Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Эзгуликка элтувчи билим”), Амир Темурнинг “Тузуклари”, Алишер Навоийнинг “Хамса” ва бошқа аллома ҳамда сиёсатчиларимиз асарларида баён этилган ҳуқуқий давлатчиликка оид қарашлар шундан далолат беради. Хусусан, Шарқ Арастуси деб ном олган Абу Наср Форобий бахт-саодатга эришиш ҳақидаги рисоласида давлатнинг пайдо бўлиш зарурати ҳақида бундай деб ёзади: “Ҳар бир инсон ўз табиа-

ти билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади; у бундай нарсаларни бир ўзи қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бириккан тақдирда уларнинг ҳар бири яшаш ва етукликка эришиш учун зарур имкониятга эга бўлади”. Алломанинг фикрича, ҳокимият адолатли ёки адолатсиз бўлади. Бахт ато этувчи, уни сақловчи бошқарув — адолатли бошқарув, у йўлдаги фаолият — адолатли фаолият, ундай фаолиятга асосланган сиёсат — адолатли сиёсат, ундай сиёсат билан бошқариладиган халқ ёки шаҳар эса адолатли халқ ёки адолатли шаҳардир.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, энг яхши инсоний фазилатларни ўзида жо этган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини қайд этади ва бундай киши учун лозим бўлган ўн икки хислат-фазилатни санаб ўтади. Табиийки, бундай фозил давлатга раҳбар бўлиш осон эмас. Бундай киши, деб таъкидлайди Форобий, давлатни бошқариш ҳадисини олган, беқиёс ақл ва хотира соҳиби, ҳақиқатни севадиган, ёлғондан ҳазар қиладиган, фидойи, қалби пок, адолатсизлик ва зўравонликка мурасасиз бўлмоғи лозим. Агар шундай кишилар кўп бўлса, мамлакатни ҳамжиҳат бўлиб, келишиб бошқариш мумкин экан. Бундай фикрлар бугунги демократик тараққиёт даврида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Яна бир аждодимиз Юсуф Хос Ҳожиб “Қутудғу билиг” асарида “Агар бек эл ҳақида ғамхўрлик қилса, фуқаролари жуда бойиб кетади, унда бекнинг ҳамма истаклари рўёбга чиқади. Гар халқ ўз ахлоқини такомиллаштириб борса, бек ҳам ахлоқ-одобда камол топади; бордию бек ахлоқли, одобли бўлса, у ўз халқи учун яхшилик қилган бўлади”, деб ёзади.

Юсуф Хос Ҳожиб элчилар тўғрисида фикр юритиб, элчи — халқаро муносабатларда давлат “тили”дир, тил ширин бўлса икки

давлат ўртасида муносабат яхшиланади, дейди. Алломанинг таъкидлашича, элчи ўқимишли, оғир-босиқ, кўнгли кенг, фикри теран бўлиши керак; доно ва ўткир хотира унинг безагидир; у уста нотиқ, довюрак, сезгир, ичкиликка берилмаган, ширинсухан бўлиши зарур.

Муаллиф тил билан ҳамма нарсани ҳал этиш мумкин, дея давлатлараро муносабатларда сиёсий музокараларнинг аҳамиятига зўр эътибор беради. Бу — бугунги кун учун ҳам ўта долзарб фикрдир. Ёки Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарини олайлик. У давлат ишларини ташкил этишга бағишланган. Айниқса, ҳокимиятнинг бир киши қўлида қолиб кетиши қандай оқибатлар келтириши ҳақидаги фикрлари эътиборлидир: “Доно подшоҳлар ва ҳушёр вазирлар ҳамма замонларда ҳам бир кишига икки вазифани ва бир амални бирданига икки кишига бермаганлар, шундан уларнинг ишлари ривож топган. Агар икки амал бир кишига берилса, бир иш доимо охиригача бажарилмаган ёки камчилик билан амалга оширилган бўлади.

Сабаби — бир киши икки амалга керагича кўнгли бермайди ва текширганда шу амаллардан кўп камчилик топилади, киши маломатда қолади. Лекин икки кишига бир амал берсалар ҳам бири бошқасига ташлайди ва иш бажарилмай қолади”. Синчиклаб қарасангиз, бу ўринда ижро тизимида, умуман, бошқарув тизимида ваколатларнинг қатъий белгилаб қўйилишига муҳим аҳамият берилмоқда. Дарҳақиқат, вазифа, ваколат аниқ бўлмаган жойда турли англашилмовчилик ва чалкашликлар вужудга келади.

Кўриниб турибдики, Шарқ тафаккур тарихида, хусусан, ўзбек ижтимоий фикр меросида ҳуқуқий давлатчилик масалалари муҳим ўрин тутган. Шу боис биз демократик ҳуқуқий давлат пойдеворини яратишда фақат умумбашарий тажрибалар билан кифояланмай, миллий меросимизни ҳам пухта ўрганиб, энг муҳим тамойилларни давлатчилик амалиётимизга жорий этмоқдамиз.

Зоҳиджон ВОҲИДОВ,

Наманган вилоят ҳокимлигининг
масъул ходими

Миллий ғоямиз асослари

Инсоният тарихига назар ташласак, “Ким эдик?” “Ким бўлдик?” “Ким бўламиз?” деган мураккаб ва ҳамisha ҳам бир хил ечими топилмайдиган саволлар кўпбор даврининг долзарб муаммосига айланганига ҳамда туб бурилишлар даври деб аталиши мумкин бўлган янги бир сифатдаги ижтимоий воқеликнинг юзага келишига сабаб бўлганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Зеро, бу саволлар замирида нафақат ўтмиш ва бугунги ҳолатни, балки келажакни ҳам англаш, босиб ўтилган йўлга баҳо бериш, ундан тўғри хулосалар чиқариш ҳамда уларга таянган ҳолда истиқболни белгилаш масаласи тажассум топган. Қизиғи шундаки, мазкур саволларга ҳам асосан уч хил жавоб берилган, яъни жамиятнинг эртанги кунини белгилайдиган уч хил йўл танланган. Булар — кенг маънодаги ижтимоий муносабатлар жамиятни қониқтиргани боис, уларни сақлаб қолиш (консерватив), эҳтиёжни қондирма-

гани учун бутунлай бузиб ташлаш (инқилобий) ёки камчиликларнинг аста-секин барҳам топишини таъминлаш ва шу орқали янги муносабатлар тизимини қарор топтириш (эволюцион) каби тараққиёт йўллари-дир.

Бундан кўринадики, ҳар бир халқ ўз тарихининг бурилиш нуқталарида, аввало, мафкура масаласини ва унинг ўзигаини ташкил этадиган ўзига хос ижтимоий ғояни шакллантириш муаммосини ҳал қилишга ҳаракат қилади. Албатта, бу масалалар турлича ечим топган. Бошқача айтганда, ижтимоий ғоя ва мафкураларнинг ҳаммаси ҳам эзгуликка хизмат қилавермаган. Табиий ва илмий ўзакка асосланган, эзгуликка йўғрилган мафкураларгина жамият тараққиётига ҳисса қўшган ва қўшаётган бўлса, ғайриилмий ва ғайринсоний тамойилларга таянган мафкуралар жаҳон халқларини турли хил балоларга мубтало этишда давом этмоқда. Шу боисдан ҳам

миллий гоё, мафкура ва ижтимоий тараққиёт масаласи узвий бирлики ташкил этиши, бири иккинчисини тақозо қилиши ҳамда белгилаб бериши инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Ана шу ҳолатдан келиб чиқадиган бўлсак, бизнинг миллий гоёмиз қандай бўлмоғи лозим? Бу саволга жавоб беришдан олдин, аввало, гоё нима эканини тушуниб олиш зарур бўлади.

Гоё — воқеликни инъикос эттириш, билишнинг ўзига хос шаклидир. Ҳар қандай гоё, биринчидан, воқеликни ўрганиш натижасида ҳосил бўлган билим сифатида вужудга келади; иккинчидан, уни ўрганиш ва ўзгартиришнинг янги йўналишларини, яъни мақсадни ифодалайди. Демак, гоё воқеликка айланмоғи мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда, гоё улкан йўналтирувчи вазифани ўтайди. У йўналтирувчилик моҳиятига кўра ижобий ҳам, ўта салбий ҳам, шаклига кўра эса уюштирувчи ҳам, бузғунчи ҳам бўлиши мумкин.

Ижтимоий гоё ва миллий гоё ҳақида гап кетар экан, яна бир хусусиятни ажратиб кўрсатиш ўринли. Улар, моҳиятига кўра, қисқа даврда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар, кўзда тутилган мақсадларни ёки узоқ муддатни қамраб оладиган мўлжалларни ифодалайди. Бунга мисол қилиб уруш даврида немислар босиб олган Францияда “Қаршилиқ кўрсатиш” гоёсининг миллий гоё даражасига кўтарилгани ва Франциянинг озод этилиши билан бу гоёнинг аҳамияти йўқолганини кўрсатиш мумкин. Гоёнинг ана шу хусусиятларидан келиб чиқилмайдиган бўлсак, миллий гоё деганда нимани тушуниш керак? Уни бирор бир сўз ёки шиор билан ифодалаш мумкинми? Бизнингча, умий тарзда миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболини англашни ўзида мужассамлаштирган, унинг туб манфаатлари ҳамда мақсадларини ифодаладиган, тараққиётга хизмат қиладиган гоёни миллий гоё деб атайдиган бўлсак, миллий гоёмиз “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган шиорда ўз ифодасини топган.

Нима учун айнан шу гоё миллий гоёмиз сифатида тан олинди? Айтайлик, “Мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик” ёки “Куч — адолатда” деган шиорлар миллий гоёмиз бўла олмайдими?

Биринчи шиорда миллий ўзлгимиздан келиб чиқадиган, эртанги кунимиз мўлжалларини берадиган ўзига хослик йўқ. Чунки мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик гоёлари барча мамлакатлар учун бирдай аҳамиятли-

дир. Зеро, бир томондан, муайян вазиятларда қўлга киритилган мустақиллик тинчлик ва ҳамкорликка эришишнинг негизи ҳисобланса, иккинчи томондан, тинчлик ва ҳамкорлик бўлмаса мустақилликни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш қийин кечади. Демак, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик деган гоёлар мустақилликка эришиш ва уни мустаҳкамлаш даври учун миллий гоё сифатида майдонга чиқиши, миллатни, жамиятни бирлаштирувчи кучга айланиши мумкин. Лекин биз мустақилликнинг ҳақиқий ривожланиш йўлига чиқиб олдик. Иккинчидан, бу шиорда бугунги ҳолатни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга даъват бор, холос. Миллат ва жамият интилиши лозим бўлган аниқ мўлжал йўқ.

“Куч — адолатда” шиорида эса муайян ҳолатнинг намён бўлиши қайд этилади, холос. Бу шиорни қабул қилар эканмиз, ана шу ҳолатни, яъни ҳаётнинг барча соҳаларида адолатнинг қарор топишини кўзлашимизни баён қиламиз. Бошқача айтганда, мақсад ҳам, мўлжал ҳам мавжуд. Аmmo улар кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий асосга эга эмас. Бинобарин, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ва адолатнинг устуворлиги буюк давлат куришдек мақсадимизнинг асосий тамойилларидан бири ҳисобланади. Бу — масаланинг бир томони.

Бу ўринда иккинчи мулоҳаза ҳам бор. Ҳар бир халқ, давлатнинг инсоният тарихида ўзига хос, ноёб ва бетакрор ўрни бор. Шу маънода уларнинг ҳар бири буюқдир. Шундай экан, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган гоё бошқа халқлар, миллатлар ва давлатлардан устунликка даъвогарликни билдирмайдими? Бу саволга қатъий қилиб “йўқ” деб жавоб берамиз. Зеро, ҳеч бўлмаганда Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат эканини ва унинг буюк келажаги мамлакатда истиқомат қилаётган халқларнинг ҳамжихатлиги ва ҳамкорлигидан ташқарида воқе бўлиши мумкин эмаслигини англашнинг ўзиёқ бундай талқин ўринсиз эканини тушуниш учун етарлидир.

Шу билан бирга, буюклик тушунча сифатида фақат ноёблик, бетакрорлик каби хислатлар билан чегараланмаслигини ҳам унутмаслик лозим. Буюклик, биринчидан, жаҳон илм-фани, адабиёти, санъати, умуман, маданияти ривожланишига қўшган, қўшаётган ва қўшиши мумкин бўлган ҳисса; иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий салоҳияти ва имкониятлари, минтақа ва дунё даражасида давлатлараро муносабатларда касб этувчи аҳамияти каби кўплаб омиллар би-

лан ҳам белгиланади. Табиийки, барча миллат ва давлатларда ҳам бундай имкониятлар бир хил эмас.

Шундай экан, юқоридаги ғоя бир томондан, эркин ва фаровон ҳаётни, Ватан озодлиги ва ободлигини таъминлашга, иккинчи томондан, кишилик жамиятининг тараққиётига ўзимизнинг улкан ҳиссамизни кўшишга тайёрлигимизни ва бунга қодир эканлигимизни ифодалаётгани шубҳасиз. Энг муҳими, бундай мақсадни кўзлашимиз учун барча асослар бор.

Авалло, Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий, Термизий каби буюк алломаларимиз асарларисиз жаҳоннинг бугунги илм-фани, маърифати, инсоннинг маънавий-руҳий изланишларини, умуман олганда, маданиятини тасаввур қилиш қийинлигини, амалий жиҳатдан мумкин эмаслигини айтиб ўтиш жоиз. Айни пайтда биз Амир Темур ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби ажодларимиз асос солган буюк давлатчилик тарихига ҳам эгамиз. Шундай қилиб, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган ғоя улугликка даъвогарлигимиз теран тарихий илдизларга эга эканини билдириб, уни билишга, англаб етишга, онгимизга жо қилган ҳолда, унга муносиб воярис бўлишга даъват этади. Бир сўз билан айтганда, у “Ким эдик?” деган азалий ва айни пайтда ҳамаша долзарб саволнинг энг тўғри жавобидир.

Биз ғолиблик билан бирга, мағлублик майини ҳам татиб кўрган халқимиз. Узоқ вақт истибдод асирига айландик. Халқимизнинг минглаб асл фарзандлари бегуноҳ қурбон бўлди. Тарихимизнинг кўп саҳифалари ўрганлмади. Буюклик сарчашмаларидан бебаҳра бўлиб келдик. Кўплаб маданият дурдоналари изсиз йўқолиб кетди. Сир эмаски, кимларнингдир “ёрдамида” маданиятчи бўлган халққа айландик. Бу эса аниқ мақсадга қаратилган сиёсатнинг натижаси эди. Бу сиёсатнинг моҳияти ўз вақтида чор ҳукумати генерали М.Черняев томонидан аниқ ифодалаб берилган эди. У подшога ёзган махфий хатларидан бирида бундай фикр билдирган: “Бу ерда ҳар қандай кўшинни тўзғитиб юборадиган бир қудратли куч бор: бу — туркистонликларнинг кечмиш хотираси... Ҳар қандай кучни мағлуб этган миллат ҳозир ҳам

ўша хотиралари билан ҳар қандай ташаббусни синдира олади. Демак, уларни енгиш учун хотираларини, тарихини ҳам енгиш керак”.

Мустақиллик туфайли ана шундай сиёсат ва амалиёт барҳам топди. Ҳозир унинг сўнгги иллатлари тугатилмоқда.

Хўш, энди ким бўлди? Ўз давлатига эга эркин халқ, озод ватан бўлди. “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган шиорда ана шу хурликка ишора, уни кўз қорачигидек асрашга ва қўлга киритилган мустақилликни ҳар томонлама мустаҳкамлашга даъват мавжуд. Зеро, хур бўлмаган халқ ҳеч қачон буюк бўлолмайди.

Айни пайтда буюклик фақат ўтмишда қилинган улуг ишлар, қўлга киритилган ютуқлар билан чекланмаслиги табиий, албатта. Бугунги кунда маданиятимиз дунёга юз тутаётган ва илм-фан соҳасида ўз ўрнига эга бўлаётгани ҳеч кимга сир эмас. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги янгилиниш жараёни ҳам чуқурлашиб бормоқда ва ўзининг дастлабки натижаларини бера бошлади. Буларнинг барчаси буюкликка даъво қилишимиз муайян замонавий заминга ҳам эга эканининг далолатидир.

Кимлигимиз, ким бўлганимиз маълум экан, эндиликда ким бўлмоқчимиз? Жавоб тайин: буюк давлат бўлмоқчимиз! Демак, “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган ғояни миллий ғоя сифатида тан олар эканмиз, эртанги кунга ишонч уйғотадиган, унга ундайдиган ғояга эга бўламиз. Аммо миллий ғояни аниқ ифодалашнинг ўзи етарли эмас. У жамиятдаги барча қатламлар, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучлар учун бирдай кадрли бўлиши, қўллаб-қувватланиши керак. Акс ҳолда у, қанчалик жозибали бўлмасин, ғоялигича қолиб кетаверади. Чунончи, Афғонистон ва Тожикистонда бирдай аҳамиятли бўлган ва миллийлик даражасига кўтарилиши лозим бўлган “Миллий тотувлик” ғояси қуруқ шиор бўлиб қолаётгани туфайли фуқаролар уруши давом этапти. Бундан “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат” деган ғоя кишиларимиз онгидан чуқур жой олган тақдирдагина ўзининг улкан ғоятчилик салоҳиятини, ҳаракатлантирувчи кучини намоён қила олади, деган хулоса келиб чиқади.

Абдувоҳид ОЧИЛДИЕВ,
фалсафа фанлари номзоди

Миллатнинг маънавий қиёфаси

Инсон рухий-маънавий эҳтиёжи боис эркинлик ва адолатга, меҳр-муҳаббат, гўзаллик ва камолотга интилади, ижод қилади. Инсоннинг ўзлигини англаши, ўзининг мавжудлигини исботлашга бўлган уринишларининг мазмуни “маънавият” деган тушунчани пайдо қилади. Маънавиятнинг шаклланиши, авлоддан-авлодга ўтиши ижтимоий ҳодиса сифатида алоҳида шахс онги ва фаолиятининг маҳсули эмас, инчунин, у умуммиллий тажриба орқали амалга ошади. Жамиятда маънавиятнинг ўзгариши учун муайян шарт-шароит етилгандагина шахс ёки ижтимоий гуруҳ ҳаётида янгилашиш ва ривожланиш рўй беради. “Сўнги юз йилликда миллий виждон уйғонган ерларда энди императорлик сақланиб қола олмайди, мустамлакачилик ҳаёти давом этмайди”, деб таъкидлайди машҳур олим Зиё Кўкалп. Олим “миллий виждон” ибораси орқали миллий маънавият тушунчасини ҳам ифода этапти. Чунки маънавият инсоннинг ўз-ўзини яратиш ва ўзгартириш фаолияти бўлса, унинг асосида мавжуд бўлган маданият инсоннинг сифатий таърифланишидир. Алаҳусус, маданият ҳодисаларида инсоннинг онги, интилишлари, иродаси ҳам бирлашади. Шу боис миллий бирдамликни кучайтириш учун даставвал миллий маданиятни юксалтириш зарур, деган тўхтамга келишимиз тайин. Бу хулосага дастлаб тугаётган аср бошларида жадид зиёлилари келди ва улар барча саъй-ҳаракатларини миллатни маънавий камолотга етказишга қаратди.

Миллатнинг маънавий ва маърифий кудратини ошириш, унга ўзлигини танитиш ҳамда миллий истиқлолга олиб чиқишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган жадидчилик ҳаракати аср бошларида ижтимоий-сиёсий ҳодиса сифатида маслак ва қарашлари, матбуоти, ўқитиш ва идора усулига эга бўлган партия даражасига кўтарилди. “Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида идораи маршрутчиликдан (конституцион монархиядан) жумҳуриятчиликкача бор эди” (Б. Қосимов. “Миллий уйғониш”. Университет нашриёти, Тошкент, 1993 йил, 22-бет.) Лекин бу ҳол “Туркистон халқлари миллий

зулмга бутунлай норозилик билдирмади ва жадидларнинг сиёсат майдонига чиқишини кутди” деган маънони англамайди. Чунки миллий озодлик курашининг турли босқичларида юз берадиган тартибсиз хатти-ҳаракатлар ва миллий гуруҳ кўринишига оид баъзи ижтимоий ҳодисалар миллат маънавиятидаги юксалиш жараёнидан дарак берса-да, уларнинг аксарияти онг ва ақл билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Шу маънода, таъкидлаш жоизки, “маънавият миллатнинг фақат ботиний, субъектив, ақлий ва ҳиссий дунёси билан чегараланмайди, у миллатнинг объективлашган ботиний ва зоҳирий ижтимоий-маданий яшаши ва ижод қилишига доир маданий муҳитни ҳам қамраб олади” (А.Эркаев. “Маънавият — миллат нишони”. Тошкент. “Маънавият” нашриёти, 1997 йил, 46-бет.)

Жадидлар миллий истиқлолга тадрижий тараққиёт орқали эришишнинг тарафдори бўлгани ва унга етишиш учун уюшган, яқдил омма бўлмай туриб ҳеч нарсага эришиб бўлмаслиги ваҳидан инқилоб шаклидаги қаршилик ҳаракатларини қўллаб-қувватламади. Улар жамиятнинг барча жабҳаларига ўзларининг мафкураларини тарқатишни мақсад қилиб қўйди. Бу йўлда улар асосан матбуот кучига таянди. Матбуотда ёритилган масалалар эса мавзу жиҳатдан турли-туман эди. Уларда миллат болаларига янгича, дунёвий илм-фан таълимини беришдан тортиб, театр, тил, адабиёт, сиёсат, ҳуқуқ ва ҳатто сафар-саёҳат таассуротлари, яъни бошқа халқлар маданияти билан таништиришгача бор эди. Бу даврга келиб қандай қилиб бўлмасин миллат онгини уйғотиш энг муҳим вазифага айланган эди. Шу боис ҳар бир мустамлака асоратидаги миллатнинг раҳнамолари “Қачонки бизнинг маънавиятимиз озод бўлмас экан, сиёсий озодлик бизга ҳеч нарса бермайди” (Рабиндранат Тҳақур), “Одамларнинг руҳи ва онгини ўзгартириш — бирламчи, ижтимоий ва сиёсий ислоҳ эса — иккиламчи” (Жамоллиддин Афғоний) деган ғояни илгари сурган. Улар кишиларни миллат маънавиятини ҳимоя қилишга чақирган. Чунки маънавият, энг аввало, мил-

латни, миллий маданиятни, миллий турмуш тарзини муҳофаза этади. Унинг бир неча асоси бўлиб, улардан энг муҳими миллий тил ҳисобланади. Буни яхши англаб етган мустамлакачи давлатлар, жумладан чор Россияси ҳам, миллатни манкуртлаштиришнинг энг осон йўли — уни миллий тилидан жудо қилиш сиёсатини жорий қилган эди. Ана шундай истибдод тегиримонида янчилаётган, хор қилинаётган тилни, динни ва ўзликни миллатга англатишга жазм этган жадидлар миллий тил ва уни асраш масалаларига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашдилар. Уларнинг йўлбошчиларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудий “Биз туркистонийларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур” деган шиорни ўртага ташлади ва сўнгра “Дунёимизнинг илму-фанидан хабардор бўлмоқ учун рус, немис, франсавий, англис, италийели, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак”, дея жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари даражасига етмоқ учун тил билишни шарт қилиб қўйди. Беҳбудийнинг бу фикрлари нақадар тўғри экани бугун илмий ҳаётда исботини топмоқда. Фитрат эса “Дунёнинг энг бой тили туркийдир, энг бахтсиз тили яна худ туркийдир”, дея она тили аҳволига ачинди. Шунингдек, у туркий тилга чет тилининг таъовузи ҳақида аниқ фикр билдирмаган бўлса-да, муқаррар бўлган даҳшат — тилни русийлаштириш таҳдидига ишора қилгандек, “Туркийни билмас экансиз, ўрганинг” деса, Авлоний “тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмақдадурми?” дея фарёд кўтарди.

Тил муаммоси Чўлпон, Мирмуҳсин ва бошқа жадидларни ҳам бефарқ қолдирмади. Улар “ўз она тилимиз ила тараққий топомимиз керак” деган миллат тараққиёти учун зарурий ғояни илгари сурди. Лекин, минг афсуски, уларнинг мақсадлари амалга олмади. Шундай бўлса-да, бор-йўғи ўттиз йилча давом этган жадидчилик шу қисқагина давр ичида катта бир халқнинг миллат сифатида шаклланишига, ижтимоий онги уйғониб, дунёқараши ўзгариб, эстетик диди камол топишига имкон яратди.

Чор Россияси мустамлакаси ўрнига келган шўролар ҳукумати ҳам миллатнинг миллий онги уйғоклиги, миллий тафаккури етуқлигидан, худди Чор Россияси каби, манфаат-

дор эмас эди. Шу боисдан ҳам ўз фаолиятининг илк йиллариданоқ миллий кадрларнинг давлат таъкилотларида фаолият кўрсатишига тиш-тирноғ билан қаршилиқ қила бошлади. Миллатни ўзлигидан узоклаштириш, манкуртлаштириш сиёсатини олиб борди. Миллий тил билан бирга рус тили ҳам давлат тили деб эълон қилинди. Бу — шўро сиёсатининг узокни кўзлаган ўзига хос дастури эди.

“Ривожланган коммунистик жамиятда кишиларнинг миллатга қараганда кенгрок тарихий умумият формаси хос бўлиб, бу форма бугун инсониятни бир оилага бирлаштиради” деган ғоя натижаси ўларок шўролар иттифоқидаги барча миллатларнинг миллий тили, дини, тафаккури таъйиққа учрай бошлади. Етмиш йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилган шўро ҳукумати миллат бошига кўп оғир кунларни, жабру зулмларни солди ва энг қабиҳона суратда ўзини “халоскор” деб талқин этишни талаб қилди. Шу йўсинда миллат тили, миллат тафаккурини бўғиб ташлади.

Зиёлиларнинг 1938 йилги оммавий қатғони одамларнинг дилида кўрқув ҳиссини уйғотиш, фикрловчи одамларни бадном этиш ва уларни халқдан узоклаштириш сиёсатининг энг қабиҳ ва даҳшатли кўриниши эди. Ана шундай зулм остида СССР аталмиш улкан худуд — ватан, барча миллатлар бир халқ — шўро халқи деган сохта тушунчалар пайдо бўлди.

Миллий истиқлолга эришганимиздан кейин “Ҳар қандай миллат, у нақадар кичик бўлмасин — инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирлиكنинг, унинг тил, маданият ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади” (*Ислом Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. Тошкент, 1998 йил*) деган фикрни баралла айта олдик. Бу хулосада маънавий, хусусан, миллий тил миллатнинг маънавий қиёфасини белгилаш яна бир бор ўз исботини топган.

Гулноза ЭРНАЗАРОВА,

Қарши Давлат университетининг аспиранти

Адабий танқид янги аср бўсағасида

Маълумки, адабий танқиднинг пайдо бўлиши ва ривожланишида, аввало, китобхоннинг ижтимоий эстетик эҳтиёжлари етакчи аҳамият касб этган. Чунки бирор-бир бадий асарни ўқиб чиққан саводхон ўқувчида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этиш, қолаверса, муаллиф билан фикрлашиш истаги пайдо бўлади. Ана шу маънавий эҳтиёж даврлар ўтиши билан адабий танқидчиликнинг юзага келишига, махсус фан сифатида шаклланишига шароит туғдирган. Адабий танқидий асарларда бадий асарнинг ютуқ ва камчиликлари, ёзувчининг бадий маҳорати ҳақида илмий мулоҳаза юритилибгина қолмасдан, муайян бир жамиятнинг ижтимоий манфаатлари ҳам акс этган бўлади ва умуман, бу соҳа қадимдан фалсафа, эстетика, этика фанлари билан узвий алоқадорликда ривожланиб келган. Шунинг учун ҳам Эпикур ва Аристотель замонидан бошлаб адабий танқидчига файласуф, тарихчи-сиёсатшунос, ҳуқуқшунос ҳамда руҳшунос сифатида ҳам қараб келинган. Хуллас, тарихий-адабий манбалар “адабиётшунослик”, “адабий танқид”, “танқидчи” атамалари, жаҳон адабиёти ва илмий тафаккури тараққиётида кўп йиллик тарихга эга.

Агар ўзбек адабиёти тарихига назар ташласак, XX асргача бўлган даврларда адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашлар замонавий танқидчиликда фарқли тарзда мавжуд бўлганини кузатиш мумкин. Ўтмишда адабиётшунослик ва адабий танқид фан сифатида мустақил бир йўналишда бўлмаган. Шундай эса-да, бу соҳа қадим-қадимдан бошлаб шеърий шаклда тазкиралардан, адабиётшуносликка оид баъзи бир рисоалардан, тарихий-бадий ёдномалардан ўрин олиб, ривожланиб келган. Айниқса, шеър ва шеърият илмига оид рисоалар ҳамда

тазкиралардаги адабий-танқидий тафаккурга оид турли хил фикр ва қарашлар мумтоз адабиёт тараққиётида муҳим ўрин тутиб келган.

Таъкидлаш жоизки, Шарқда Алишер Навоийгача ва ундан кейин ҳам адабиётшунослик бобида кўп хайрли ишлар қилиниб, бир талай асарлар ёзилган. Шеърият назарияси ва танқидчилигига оид фикр-мулоҳазалар ўтмишда нафақат тазкираларда, балки Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби маънавиятимизнинг улуг намоёндалари асарларида ҳам кенг ифода этилганки, бу жиҳатдан уларнинг шеър ва шоирлик масъулияти ҳақидаги қарашлари адабиётшунослик, адабий танқид илмининг ривожига сезиларли таъсир этди. Масалан, Форобий шеър санъати ва унинг вазифасини шундай белгилайди: “Бу санъат — бирор мақсадни амалга ошираётган пайтда йўлдан чиқиб кетмасликка ёрдам берувчи ва инсон хаёлини қоғозда намоён этувчи санъатдир. Шеърнинг олти хили бор. Шундан учтаси яхши ва учтаси ёмондир. Яхшилардан бири шуки, унинг ёрдамида инсон ақлий қувватини мукаммаллаштиради, саодатга олиб боровчи фикри ойдинлашади, яхши ишларга, фазилатли бўлишга илҳомланади, хасислик, ёмон ва қабиҳ ишлардан сақланади. Иккинчи яхши хили кишининг руҳий сезгиларини юксалтиради, ҳаддан ташқари эҳтиёткорликдан холи қилади, иззат-нафсни сақлайди, ғазабланишдан, ёмон ишлардан эҳтиёт қилишга ёрдам беради. Учтинчиси кишини заифликдан сақлайди, кишининг нафсини, хирсини тияди, ғамдан халос қилади, ёмонлик олдида ана шу юқоридида қайд қилинган хислатларни намоён этишга ёрдам беради”.

Ўзбекистонда адабий-танқидий қарашлар

ва адабиётшунослик илмининг ривожи XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб янги тамаойиллар касб эта бошлади. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, профессор Бахтиёр Назаров “Ўзбек адабий танқидчилиги” рисолаида таъкидлашча, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек матбуотига, хусусан, “Туркистон вилоятининг газети”га назар ташланса, бугунги тушунчамизга ўхшаш хусусиятларга эга бўлган адабий-танқидий мақолаларга дуч келиш мумкин ва айнан ўша даврдан бошлаб том маънодаги малакали танқидчиликка асос солинган экан.

Шўро танқидчилигининг адабий жараён ва ёзувчи эркига зўракилик билан таъсир ўтказишга мослашган эди. Бу ҳол хатоларни келтириб чиқаради. Лекин коммунистик мафкуравийлик ва давр сиёсатидан қатъи назар, адабий танқиднинг босиб ўтган оғир йўлида кўплаб ижодий самараларга, жумладан, бадиий маҳорат, ижодий ўзига хосликнинг хусусиятларини очиб берган тадқиқотлар юзага келдики, уларни бугунги кунда ҳар томонлама ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, 60-йиллардан бошлаб адабий танқидчиликда ёзувчининг ҳаётий воқеаларнинг фалсафий моҳиятини чуқур тушунишига ва истиқболни кўришига ёрдам берадиган долзарб мақолалар пайдо бўла бошлади. Танқидчиликдаги бир қолипни қарашлар ва сунъийликдан бар қадар воз кечилди. Бадиий асарни санъат ҳодисаси тарзида таҳлил қилишга, яъни кўпроқ бадиий-эстетик масалаларга эътибор қаратила бошланди.

60-70-йилларга келиб, ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги янги босқичга кўтарилди. Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Воҳид Зоҳидов, Фулом Каримов, Матёқуб Қўшжонов, Азиз Қажумов, Озод Шарафидинов, Лазиз Қажумов, Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норматов, Иброҳим Фафуров, Нуриддин Шуқуров, Собир Мирвалиев, Норбой Худойбергандов, Пирмат Шермухамедов ва бошқа танқидчилар адабий жараёнда юз бераётган ҳодиса ва ўзгаришларни ўзларининг мақолалари ҳамда илмий ишларида умумлаштирдилар. Уларнинг бадиий адаби

ётимизнинг тарихи, бугунги адабий жараён ҳақидаги мулоҳазалари натижасида 60-70-йиллар ўзбек адабий танқидчилигида ижодий ўзига хослик, услубий ранг-баранглик, рисолалар яратиш танқидчининг тарихий-биографик ёндашуви борасида кўпгина ижодий муваффақиятларга эришилди.

Маълумки, ўзбек адабий танқидчилигининг яхлит тарихи XX асрнинг 80-йилларигача ҳам яратилмаган эди. 1987 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Тил ва адабиёт институтининг адабиёт назарияси ва адабий танқид бўлими илмий ходимлари “Ўзбек совет адабий танқиди тарихи” китобини ёзиб, чоп эттирди. Ўзбек адабий танқидининг туғилиши ва ривожланиш босқичлари таҳлил этилган мазкур икки томлик миллий адабий танқидчилик ҳақида анчагина тасаввур бера олади.

Лекин унда кўпдан-кўп муҳим масалалар хусусида фақат умумий тарзда фикр юритилган. Масалан, 60-70-йиллар адабий танқидчилигидаги маҳорат ва услуб ранг-барангликлари ҳамда ўзаро таъсир масалалари, тарихий-биографик ёндашув тарзидаги рисолалар талқини, ёзувчи-танқидчи фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида ҳам умумийгина фикр юритилган. Шунинг учун ҳам мазкур масалалар атрофлича таҳлил этилиб, уларга доир махсус тадқиқот яратиш зарурлиги ўз-ўзидан равшандир.

Шунга қарамай, мазкур илмий тадқиқотлар йўналишидан кўринадики, танқидчиликдаги характер ҳаққонийлиги, ҳаётий ва бадиий ҳақиқат, замонавийлик муаммолари 60-70-йилларда кенг таҳлил ва талқин этила бошланган. Айниса, 60-йиллардан бошлаб адабий жараённинг фаоллашувида адабий танқид муҳим ўрин тутган, адабий танқидчилик жанрлари янада кенг тараққий эта бошлади, адабий меросга янги муносабатлар кўзга ташлана бошлаган. Энг муҳими, 60-70-йиллар адабий танқидчилигида адабий жараённи яхлит ўрганиш тамаойиллари кучайиб, бу борада катта илмий-тадқиқот ишлари юзага келган.

Бойназар Йўлдошев,

филология фанлари номзоди, доцент

Сўзларга кўчган маъно

Ислом дини ва унинг муқаддас китоби бўлган Қуръони карим руҳоний ғояга ва беқиёс тарбиявий кучга эга. Инсон қалбини поклашдаги мўъжизавий қудрат манбаи ҳисобланмиш Қуръони каримни ўрганишга бўлган қизиқишнинг бутун жаҳон бўйлаб муттасил ортиб бораётганининг сабаби ҳам шунда. Ўрта Осиё халқлари орасида эса унинг сура ва оятларини тингловчиларга тушунтириш, мазмунини имкон борича аслига яқинлаштириб етказиш, яъни илмий тилда тафсирлаш ислом кириб келган кезлардаёқ бошланган. Таъкидлаш жоизки, бу масала ҳали-ҳанузгача аҳамияти ва долзарблгини йўқотган эмас. Минг йилдан ортқ давр мобайнида Имоми Аъзам мазҳабида сидқидилдан тоат-ибодат қилиб келган халқимиз орасида XX асрнинг охирига келиб ваҳҳобийлик каби хурфотлараст ва мутаассибона оқимларнинг найрангларига учиш ҳолларининг сабабини турли тадбирларда оят ва суралар мунтазам тиловат қилингани ёхуд тинглангани ҳолда, уларнинг мазмуни деярли мавҳум қолаётгани билан ҳам изоҳлаш мумкин. Ҳолбуки, Қуръон гуруҳларга бўлинишни таъқиқлайди, мутаассиблик ва мутақабирликни қоралайди. Буни “ислом” сўзининг “тинчлик”, “саломатлик”, “майинлик” маъноларини англатиши ҳам тасдиқлаб турибди.

Демоқчимизки, Қуръонни тиловат қилиш билан бирга, унинг мазмунини тингловчиларга етказиш ҳам муҳим масаладир. Бу борада муайян хайрли ишлар амалга оширилди, албатта. Чунончи, унинг ўзбекча таржимаси нашр қилинди, тафсирларга бағишланган адабиёт чоп этилмоқда. Лекин бу борада амалга оширилиши лозим бўлган вазифа ва муаммолар камайган эмас. Хусусан, Қуръондаги сура ва оятларнинг таржима ва тафсирларини тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш, таржима ҳамда тафсирларда ўзбек тилининг семантик ва лексик имкониятларидан тўлақонли фойдаланиш шулар жумласидандир. Зотан, таржима ва тафсирларда минглаб арабча сўз ва ибораларни ўзбекчага ўғриши — Қуръон таълимотини тўғри англаш ва тўғри тарғиб қилиш учун ниҳоятда зарур

юмуш. Масалан, биргина “жиход” сўзининг тор маънода талқин қилиниши қандай ноҳус натижалар келтириб чиқариши мумкинлигини амалда кўриб турибмиз.

Қуръон оятларини таржима ва талқин қилиш муаммоси ислом Ўрта Осиёга кириб келган дастлабки даврлардаёқ туғилганини қайд қилдик. Аммо, афсуски, Қуръон таржимаси ва тафсирига оид энг дастлабки манбалар ҳозиргача топилган эмас. Фанда маълум бўлган дастлабки туркийча тафсир XII-XIII асрга оид саналади. (Боровков А.К. “Лексика Среднеазиатского тefsира XII-XIII веков”. Ҳозир фанда бу тафсир аслида XI-XII асрларга оид эканини исботловчи далиллар илгари сурилган — З.С.) Шу муносабат билан туркий тилдаги адабиётнинг илк ёзма манбаларидан ҳисобланган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига мурожаат қилиш ўринлидир.

Даврининг қомусий адабий ёдгорлиги бўлган бу дoston насрий муқаддима, шеърый муқаддима ва асосий қисмдан иборат. Шулардан дебочадан иборат дастлабки тўрт боби ҳамда дoston ичидаги яна икки боб тўлиқ диний ақидалар баёнига бағишланган. Булардан ташқари, қолган бобларда ҳам оят ва ҳадислар талқини берилган байтлар кўп учрайди. Ахлоқий-дидактик мазмундаги мазкур дostonда бу мавзулар атрофлича ёритилиши табиий эди. Чунки Қорахоний султонлари ва сарой аъёнлари учун ўзига хос ахлоқий қўлланма тарзида ёзилган “Қутадғу билиг” дostonи биринчи навбатда диний тарбия бериш, исломни қабул қилганига ҳали кўп бўлмаган қорахонийлар эътиқодини мустаҳкамлаш мақсадини кўзда тутган. Муаллиф асарда диний эътиқод мавзусини ёритар экан, аввало, тоат-ибодат онгли равишда қилиниши лозимлигини таъкидлайди: “Билим билан қилинган тоат-ибодатнинг нафи кўпдир, билимсиз тоат-ибодат қилса, [киши] нахот топмайдир. Билимсизнинг тоат-ибодат қилишидан кўра ухлаб ётган билимли улугроқдир”. (Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Транскрипция ва тавсиф билан нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент, “Фан”, 1971, 505-бет.)

Ислом дини асосларини туркий тилда баён қилиш масалалари туркшуносликда “диний-мифологик хослик” деб аталадиган

сохани ташкил этади. Бу нуқтаи назардан олганда, “Кутадғу билиг” дostonи муайян даражада тадқиқ қилинган (“Улмас обидалар” (тўплам). Тошкент, “Фан”, 1989). Жумладан, тадқиқотчилар “Кутадғу билиг”да Оллоҳнинг исми учун “уған” сўзи (қодир маъносида, “Марҳаматли ва меҳрибон Тангрининг номи билан” бобидаги 2-байт), “иди” сўзи (малик, яъни эга маъносида, шу бобнинг 4-23-33-байтлари), “байат” сўзи (воҳид, яъни якка маъносида, насрий муқаддимада) қўлланганини қайд этган. Лекин дostonдаги лексик ихтиролар санаб ўтилган мисол билан чекланмайди. Улардан ташқари, муаллиф Оллоҳ сифатларини “торутган” (холик, халлоқ, яъни яратган, яратувчи маъноларида) “бир” (аҳад ёки воҳид маъноларида), “сечу” (хикматли, билувчи, қодир ҳамда жаббор маъноларида), “қатилмаз-қарилмаз” (беайб маъносида), “ўхшови йўқ” (ўхшаш йўқ, самад маъноларида) каби сўз ва иборалар билан тушунтирганига гувоҳ бўламиз.

Бу мисоллардан кўринадики, Юсуф Хос Ҳожиб нафақат Қуръоннинг мазмунини, балки Оллоҳ сифатларини ҳам ўқувчига ўз тилида етказишга интилган. Бу фикр унинг “расул”, “набий” (пайғамбар) сўзлари ва Муҳаммад алайҳиссалом сифатларини туркий сўзларда акса эттиришга интилганида ҳам кўринади. Дostonда ушбу мазмундаги “сав-

чи” (набий, яъни Оллоҳ билан одамлар ўртасидаги воситачи маъносида), “йилавач” (расул, яъни элчи маъносида), “ўқитчи” (таълим берувчи) сўзларини учратамиз. Шунингдек, тоат-ибодатни “тапуғ” (топинмоқ сўздан), бомдодни “танг намаз”, хуфтонни “йатқу намаз”, таҳоратни “йўнди”, чаҳорёрни “тўрт эш” каби туркий сўзлар билан ифодалаши ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Айниқса, жума намозини “чиғайлар (камбагаллар) ҳажи” дея талқин қилиши Юсуф Хос Ҳожибнинг исломий эътиқоди ҳақида ёрқин тасаввур беради.

Хуллас, турк қабилалари учун ислом динининг асослари халқчил тилда, содда ва тушунарли қилиб баён қилинган “Кутадғу билиг” дostonи ўз даврида беқиёс маънавий-маърифий аҳамиятга эга бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг бу борада тутган йўли ва тажрибаси муқаддас динимизнинг асл қадриятларини тиклаш ва тарғиб қилиш, уни турли ғайрисунний оқимлардан муҳофаза этиш учун олиб бораётган сайёҳаракатларимизда қўл келиши шубҳасиз. Илло, аждодлар мероси — авлодларнинг битмас-туганмас бой маънавий хазинасидир.

Зоҳиджон СОДИҚОВ,

филология фанлари номзоди

Туйғуларда англаган Ватан

Ватан мадҳи қадим-қадимдан сўз санъатининг етакчи мавзуларидан бири саналади. Бир қарашда ватан мавзуси сийқаси чиққан мавзудек таассурот қолдиради. Лекин Ҳоди Тоқтош “Муҳаббат хўп эски нарса, лекин ҳар бир кўнгил уни янгортар” деганидек, ватан ҳам қадимий тушунча бўлиб, ҳар бир ижодкор у ҳақдаги тасаввурларимизни янгилашга, унинг биз ҳали англаб етмаган жиҳатларини идрок этишимизга туртки беради. Шоир Асқар Маҳкам “Насиб” номли шеърда ватан ҳақида бундай деб ёзади:

*Мен биламан, нимадир Ватан.
Ватан! Менинг танам бағрида
Яшаётир бир кампир дардман,
Бу дунёнинг тирик дардидай.*

Бу шеърда “қуёш”, “она”, “нон” каби ватан ҳақидаги аъъанавий ўхшатиш ва сифатлашлар йўқ. Шоир ватани дардманд кампирга ўхшатапти. Ғайриодатий ўхшатиш. Шунчалар ғайриодатийки ҳақиқат борлигича дағал сўзларда бўртиб турибди.

Очиғи, шу пайтгача ватан ҳақида кўпроқ жимжимали, чиройли ва пурмаъно гаплар

битилганки, асар ҳолларда куруқ ҳамду са-
нолар туфайли тасаввуримизда мавҳум чиз-
гилар ҳам ўрнашиб қолган. Мазкур шеър эса
атай ўйлаб топилмагани ва баландпарвоз
сўзлардан ҳолилиги билан қалбимизга йўл
топади, туйғуларимизни жунбушга келтиради.

Дарҳақиқат, кейинги пайтларда ўзбек
шеъриятида ватанни англаш, уни сўзларда
тасвирлаш бобида янгича қарашлар, ноанъа-
навий ифода усуллари кўзга ташланмоқда.
Бу ҳол, айниқса шеъринг дostonларда кўпроқ
ўз аксини топапти. Асқар Маҳхамнинг “Та-
важжух” дostonида Заҳириддин Муҳаммад
Бобур изтироблари тасвирланган. Дoston-
ни ўқиб чиққан киши кўнглида шундай му-
лоҳазалар тугилади: Биз Ватаннинг бугуни
хусусида ҳар қанча қасида битсак ҳам кам.
Лекин унинг бошидан ўтган жафоларини уну-
тиб бўладими? “Таважжух”да алоҳида бир боб-
нинг “Бобур Мирзонинг Ватанга марсияси”
деб номланиши боиси, эҳтимол, шудир?..
Ёки шохлик ва шоирлик қисмати Бобур ру-
ҳиятини гамга гирифтор этганми? Дostonда
бу каби фикрлашга чорлайдиган саволлар
талайгина.

Асарда Бобур Мирзонинг тазарруси, бақо
ва фано хусусидаги ўйлари, улусга арзи, На-
войига битган мактуби, пири билан муло-
қотлари — бари-бари ватан деган тушунча-
да бирлашади, ватан деган соғинчдан нур
эмади. “Ватанни севмоқ — иймондандир”
дейилади ҳадисда. Иймон — ватан сўзи би-
лан ёнма-ён истифода этиладиган тушунча.
Дostonда шундай бир мисра бор: “Иймон
хоки билан тикланган Ватан”. Ана шу мисра-
да ватан тушунчасининг янги маъно-мазмун
и фода этилган.

Лирик кечинма кўламини кенгайтиришга
хизмат қилувчи бундай топилмалар Фаҳри-
ёрнинг “Аёлғу” дostonида ҳам кўплаб топи-
лади.

Ой юзинг доғларига қараб йиғладим...

Азонда азон йўқ, хазон бор,

Муаззин хазон.

Япроқлар қапишиб қилур ибодат,

Улар Яссавийнинг шогирдларидир,

ерга кирмоқ истар,

бир йилда пайғамбар ёшини яшаб

бўлган япроқлар.

Тупроқ бўлмоқ истар,

тупроқ — Тангри, осмондан тушган,

тупроқ — устод,

тупроқ — Ватан,

тупроқ — куйинди.

Дoston беш соатлик тахайюл сабоғи ва
тўрт қисм танаффусдан иборат. Шоир тахай-
юл сабоқларида Ватан қисмати билан бог-
лиқ кўнгил оғриқларини тарих ҳақиқати би-
лан далиллашга интилади. Шу боис ҳам
асарда Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Жа-
лолиддин Мангуберди, Шоҳ Машраб, Наж-
миддин Кубро каби қатор тарихий шахслар
тимсоллари орқали Ватаннинг изтиробли
манзараси бирма-бир дарж этилади.

Шеъринг асосини Ватаннинг тақдирига кю-
юнчаклик, унинг бугуни ва эртасига масъул-
лик ташкил этувчи ҳар бир сабоқдан сўнг
келадиган танаффусларда шоир гўё янги
сафар тадоригини кўриш учун бир зум тўхта-
гани каби, ўзининг интим кечинмаларини
баён қиладики, бу ҳам замонавий дostonнинг
муҳим фазилатларидан биридир.

Асарда Ватан тарихига оид далиллар,
воқеа-ҳодисалар тахайюл суратлари тарзи-
да намоён бўлади. Унда Кўк Тангри ҳақида-
ги ривоятлар, халқ оғзаки ижодидаги ай-
рим сюжет воқеалари, миллатнинг диний, та-
саввуфий ва дунёвий қарашлари ўз аксини
топган. Пала-партиш, сочма кўринишдаги
тасвирлар лирик қаҳрамоннинг муайян муд-
датдаги рухий ҳолатини ифодалашга
бўйсундирилган бўлиб, бу ҳол бадиий
ҳақиқатнинг мантиқий талаби асосида вужуд-
га келган. Туркий тамаддуннинг рамзи
бўлган ой ва бўри хусусидаги шоир қараш-
ларининг драматик акси эса дostonга ало-
ҳида рамзий-романтик шуқуқ бағишлаган.

Хуллас, таъкидлаб ўтилган хусусиятлар
бугунги ўзбек шеъриятида, хусусан, дoston-
чилигида янги сифат ўзгаришлари рўй бе-
раётганини исботлайди. Бу ўзгаришлар буюқ
эврилиш ва юксалишлар даврининг дарак-
чилари бўлса ажаб эмас.

Шавкат ҲАСАНОВ,

*Самарқанд Давлат университетининг
докторанти*

Мангу тириклик шаҳри

Кўҳна Термиз шаҳри уч бора замин узра қад ростлаган. Унинг биринчи манзили Амударё (Окс) бўйида бўлган ва Кушон Термизи деб аталган. Ўз вақтида гуллаб-яшнаган бу шаҳар мўғуллар босқини даврида харобазорга айланади. XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб Термизнинг Чингизхон талофатидан омон қолган қисмида жойлашган, Муҳаммад пайғамбар авлоди — саййидлардан бўлмиш Ҳасан ал-Амир дафн қилинган макбара теварагида яна шаҳарсозлик ривожлана бошлайди. Йирик тижорат-савдо марказига айлана борган шаҳарда хунармандчилик ва заргарлик кенг ривож топади. XIV асрда бу ерда нуқра (кумуш) ва мис тангалар зарб этиш йўлга қўйилади. Харобазорлардан қайта шаҳар тиклаганлар шаънига нисбат беришиб, Термизни “Мадинатур-рижъо” (Мардлар — эркаклар шаҳри) дея аташ расм бўлади. Бу нисбат зарб этилган тангаларда ҳам ўз аксини топди.

1333 йили бу ерда меҳмон бўлган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута бундай хотиралар ёзиб қолдирган: “Термиз — чиройли иморатлари ва бозори бўлган катта шаҳардир. Уни анҳор кесиб ўтади. Унда боғлар, узумзорлар жуда кўп. Бу шаҳардаги беҳилар бағоят мазали. Бу ерда гўшт ва сут мўл. Шаҳар аҳолиси ҳаммомларда бошларини лой билан эмас, балки қатиқ билан ювар экан. (Бошқа мамлакатларда бошни лой билан ювадилар. Масалан, Афғонистонда қизил кесак сувда ивтилгач, совунга ўхшаб кўпирари.) Айтадиларки, қатиқ сочга ором бахш этади, уни юмшатади ҳамда янгилайди. Ҳар бир ҳаммомчида қатиқ тўла катта хум туради. Ҳаммомга кирувчи ҳар бир киши кувачага (кичкина кўзача) қатиқ солиб олади ва у билан бошини ювади”. Бундан кўринадики, Термиз бу пайтда анча тараққий этган шаҳарлар сирасига кирган.

XIV асрнинг ярмида Чигатой давлати емирилиб, ўрнига маҳаллий саййидлар сулоласи ҳукмронлик қила бошлайди. Сўнгра шаҳар Темурийлар давлати таркибига қўшилади. XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошларида Термиз шаҳри ҳокимлари

— “Хонзода” унволи, Абул Маъали ва Али Акбар исмли ака-ука саййидлар Амир Темур хизматига киради. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳомийлиги туфайли салтанатда кўплаб шайхлар, фозилу фузалолар етишиб чиқади, диний ва дунёвий фанлар соҳасида улкан ютуқлар қўлга киритилади.

Бу пайтда Термиз Мовароуннахрнинг энг машҳур тўртта шахрининг бири сифатида ислом дини ва маданиятининг йирик марказига айланади. Термизлик уламо, шайх, мутафаккирлар бутун ислом оламида донг чиқаради. 1404 йилда Испания қироли Генрих Учинчининг элчиси Дон Рюи Гонзалес де Клавихо йирик шаҳарлардан бири сифатида Термизни ҳам бориб кўрган ва унга қойил қолган.

1407 йилда Амир Темурнинг набираси, яъни Мироншоҳнинг ўғли Халил Султоннинг (1384-1411) топширигига кўра Термиз шаҳрининг вайрон бўлган қўрғони таъмирланиб, қайта тикланади ва унинг Амударё соҳилида жойлашган қисмида сув ювиб кетиш хавфининг олдини олиш мақсадида мустаҳкам пойдевор терилади. Қўрғон деворларидаги минораларнинг ташқи томони ҳам пишиқ гишт билан қопланади.

1409 йилда шаҳар Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ қўлига ўтади. Шаҳарда хонақоҳ қурилади. Темирчилик, заргарлик янада ривож топади. Улуғбек расадхонасидан топилган устурлоб (астролябия) асбоби орқасидаги “Ушбу асбоб термизлик уста Ҳошим Муҳаммад томонидан тайёрланган” деган ёзув бунинг далилидир.

1504-1505 йиллари Термизни Шайбонийхон босиб олади. Унинг ўлиmidан кейин шаҳар оз фурсат Захириддин Муҳаммад Бобур салтанатига ҳам тобе бўлади. Бу ерларни шайбонийлар қайта эгаллаганидан сўнг кўҳна Термиз қалъасини қайта тиклаш ишлари олиб борилади. Бу ишларнинг натижаси ўлароқ Термиз XVI аср охирида кўплаб миноралар ва мустаҳкам истеҳкомларга эга шаҳарга айланади. Атрофида хандақ (чуқур зовур), ясама тепаликлар бунёд бўла-

ди. Маҳмуд ибн Валининг 1634-1641 йилларда ёзилган “Баҳрул-асрор” (“Сирлар денгизи”) асарига “Термиз Жайхун дарёси ёқасида жойлашган ва мустақам девор билан ўралган. Жанубий томони Жайхундан юқори кўтарилган, дарвоза ҳам шу томондан. Шаҳар атрофида қишлоқлар жуда кўп. Улардан энг каттаси Саловатдир, у ерда ҳокимлар қароргоҳи, бозор, мадраса, катта жоме масжиди ва баланд минора бор” деган сатрлар ҳам бунинг исботидир.

1646-1647 йиллари Термиз Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласининг йирик вакили Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли Аврангзеб (1618-1707) қўшинлари томонидан ишғол қилинади. 1705 йилда адолатсизликдан норози бўлган халқ оммаси ғалаён кўтариб, Термиз ҳокимини ағдариб ташлайди. Янги ҳоким тайинланади. Бу воқеадан норози бўлган Бухоро хони Убайдуллоҳон Иккинчи (1702-1711) Термизга қўшин тортади. Термизнинг янги ҳокими вазиятни тушуниб, шаҳарни ҳимоя қилиш учун Балх ҳокими Маҳмуд қатағондан мадад сўрайди. Бухоро қўшини Термиз яқинида бўлган жангда мағлубиятга учрайди ва Бухорога қайтишга мажбур бўлади. Термиз яна осойишта яшай бошлайди. XVIII асрнинг бошларида ҳокимлик Шералихонга ўтади. У шаҳарни ва қалъани мустақамлашга киришади. Шу даврда Термиз Амударё соҳилидаги қалъадан ва Сур-

хон дарёси қирғоғидаги шаҳардан иборат эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳукмдорларнинг ўзаро урушлари кучайиши оқибатида Термиз вайроналикка юз тута бошлайди. Фақат Паттакесар ва Саловат қишлоқлари сақланиб қолади. Масжидлар, минора ва қошоналар вайронага айланади. Кичик иншоот ва иморатлардан асар ҳам қолмайди.

XVIII аср охирида сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг кескинлашуви оқибатида шаҳарнинг очиқ ҳудудида ҳаёт деярли тўхтади ва унинг фақат “Эски Термиз” деган умумий номи қолади. Амударё соҳилидаги қадимий шаҳар эса “Ўлик Термиз” деб аталадиган бўлади.

XIX асрга келиб бугунги Термиз шаҳрига асос солинади. Ривоят қилишларича, Термиз харобалари остидан “Бизлар тирикмиз” деган садолар келиб турар экан. Шу боисдан ҳам бу ерни Термиз, яъни “тирикмиз” деб аташар экан. Истиклол даврида янада гуллаб-яшнаётган, ўзининг икки ярим минг йиллик тўйини нишонлашга тараддуд кўраётган, мамлакатимиздаги энг кўҳна шаҳарлардан бири бўлган Термиз шаҳрининг қисқача тарихи ана шундан иборат.

**Асомиддин ТЕМУРИЙ,
Зокиржон Ғойиб МАҲМУД ўғли**

Озод шахс маънавияти

Ўзига хос тараққиёт йўлини танлаган ўзбек халқи озод ва фаровон жамият барпо этиш мақсадида шахдам қадамлар ташламоқда. Бу мақсаднинг рўёбга чиқиши нафақат иқтисодий-сиёсий ислохотларга, балки мустақил фикрга, чуқур билимга эга бўлган шахсларнинг ўз тақдирини ватан тақдири деб билиб, онгли ҳаётини эл-юрт манфаатига бахш этишига ҳам боғлиқдир. “Озод шахс ким, шахс ва жамият ўртасида қандай муносабатлар мавжуд?” деган саволларга жавоб беришдан олдин “шахс” сўзига изоҳ бериш ўринли. Бу сўз арабча бўлиб, киши, инсон,

алоҳида бир одам деган маъноларни англатади. Тушунча сифатида эса бетакрор хусусиятларга эга алоҳида инсонни ифода этади.

Шахс муаммосининг илдизлари қадим замонларга бориб туташади. Кишилиқ тарихи ибтидоий жамоа шаклига ўта бошлаган даврдаёқ тўда ёки қабила бошлиқлари — муайян хусусиятлари билан бошқалардан ажралиб турувчи кишилар пайдо бўлган. Улар кучи, ақли, ахлоқи, фаҳму фаросати билан одамларга ўрнатилган бўлиб, ўз қавмининг бошини қовуштирган. Бошқарув шаклининг

ушуллари кўпайиб бориши оқибатида шахснинг аҳамияти янада ошиб, жамиятнинг асосий мезонларидан бирига айланган. Ички имконият ва иқтидорини намойён эта олган кишилар тараққиётнинг олд сафларига ўтиб, ортларидан одамларни эргаштирган. Шу боис "инсоният тарихи айрим шахслар тарихидан иборат" дегувчиларнинг гапида жон бор. Дарҳақиқат, ўзларининг фавқуллодда имкониятларини намойиш этган шахслар ҳақли равишда тарих саҳифаларидан жой олади.

Энди шахс эркинлигига тўхталадиган бўлсак, кишининг барча соҳада ўз ҳуқуқи ва имкониятларидан тўлиқ фойдалана олиши уни ҳар қандай тобеликдан халос этади. Инчунун, озод шахсни бошқаришга ҳожат йўқ. Шунинг учун ҳам шахслар кўп жамиятда эркин муносабатлар қарор топади. Жамиятнинг эркинлиги шахслар сони билан белгиланади. Чунки ҳар бир шахс ижтимоий-маънавий ҳаётга узлуксиз таъсир қилишга қодир. Бинобарин, жамиятни алоҳида шахслар бошқаради ва бу жараёнда шахс маънавияти муҳим аҳамият касб этади. Жамиятнинг бахтиёрлиги, Альбер Камю таъбири билан айтганда, унда яшовчи ҳар бир одамнинг бахтидан иборатдир. Бундай саодатга эса шахс маънавиятини ошириш орқали эришиш мумкин. Маънавият шахс тимсоли-

нинг ўзаги, инсоннинг ботиний куч-қудратидир. Демак, шахс маънавиятининг шаклланиш даражаси жамият тараққиётининг бош омили ҳисобланади. Соддагина қилиб, "комилликка интилиш" ибораси билан таърифланадиган маънавият тушунчаси кенг маънода беқиёс масалаларни қамраб олади. Инсонга ишчи кучи деб эмас, балки ҳаётнинг гултожи сифатида қараш, уни табиатнинг ҳокими эмас, тенг ҳуқуқли аъзоси деб билиш шахс маънавиятининг бирламчи шартларидир. Бугун Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларнинг пировард натижаси шахснинг ўзлигини намойён этиши ва турмуш фаровонлигини таъминлашга қаратилган. Иқтисодийнинг сиёсатдан устун қўйлиши, барча ислохотларнинг мақсадини маънавият деб билиш ўзбек халқининг етакчи ғоялари саналади. Шахслар мамлакатига айланишни орзу қилаётган миллатнинг илғор фикрли кишилари шу мақсад йўлида яшаб, ижод этмоқда. Уларнинг куч-қудрати, ҳаётининг мазмун-моҳияти эзгуликда, руҳий тозаришда ифодасини топган.

Самад ХУДОЙНАЗАРОВ,
Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши
академиясининг тадқиқотчиси

Тикланаётган тизим

Мустабид шўро даврида барча фанларнинг услубий асоси марксча-ленинча таълимот назариясидир деб ҳисобланиши оқибатида таълим-тарбиянинг миллий, маънавий ва ахлоқий негизи сохталаштирилди, барча миллат ҳамда элатлар учун бир хил "аҳамият"га эга бўлган ўқиш ва ўқитиш тизими вужудга келди. Бу эса тарбияшуносликни боши берк кўчага киритиб қўйди. Бу даврда педагогика тизимида "Янги инсонни тарбиялаш", "Ҳар томонлама тараққий этган шахс тарбияси", "Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси", "Ленинча меҳнат ваҳтасида туриб ишлаш", "Ҳамма нарса халқ учун, халқ манфаати учун" каби юзлаб сохта шиорлар етакчи ғоя даражасига кўтарилди ва тарғиб этилди. Бир сўз билан айтганда, "шиорлар тарбияси" тизими йўлга қўйил-

ди. Шунга кўра ўрта ва олий таълим бор-йўғи маълумот бериш билан чекланди, ўқитувчи эса фақат дарс берувчига айланиб қолди. Натижада богча, мактаб ва олий ўқув юртининг ўзаро узвийлигига путур етди, яъни таълим-тарбия соҳасида узилиш пайдо бўлди. Бу ҳол болалар тарбиясида номутаносибликни вужудга келтириб, жамиятнинг маънавий қиёфасида салбий оқибатларни юзага чиқарди. Улар бориб-бориб мустабид тузумни ҳам таназзулга етаклади.

Ўзбек халқи мустақилликнинг илк йилларидаёқ таълим-тарбияни ҳаёт-мамот масаласи деб билди ва бу йўлда бир талай салмоқли ишларни амалга оширди. "Таълим тўғрисида"ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши

ана шу ишларнинг дебочаси бўлди. Улар ҳаётимизни ва касб фаолиятимизни янги мезонлар билан ўлчаш, ўтмишни тараққиётнинг илғор ғоялари ҳамда фикрлар хилма-хиллиги билан таҳлил этиш ва янгича илмий тафаккур асосида ҳолис баҳолаш заруриятини кўндаланг қўйди. Энди олдимизда буюк келажагимиз эгалари бўлмиш жисмоний, руҳий, маънавий, ақлий жиҳатдан соғлом авлодни тарбиялаш вазифаси турибди. Бу жараён инсон маънавий камолотининг барча масалаларини қамраб олади. Дарҳақиқат, ҳар қандай жамиятда узлуксиз таълим тизими шакллантирилмас экан, замон талабига жавоб бера оладиган, ўз касбига содиқ, ижодкор мутахассисни тарбиялашни амалга ошириш амримаҳол. Узлуксиз таълимнинг йўналишлари узлуксиз педагогик таълим асосидагина рўёбга чиқади. Аслида аждодларимиз узлуксиз таълим тизимига қадим-қадимдан риоя этиб келган. Кайковуснинг “Қобуснома”, Саъдийнинг “Ғулистон”, “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Ҳайратул-аброр”, Кошифийнинг “Футувватномаи Султоний”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Авлонийнинг “Туркий ғулистон ёхуд ахлоқ” асарлари маънавиятимиз ва миллий тарбияшунослик илмининг асоси сифатида ўрганиб келинган. Бу каби

маънавий жаҳоирлар келгусида ҳам пойдевор вазифасини ўташи аниқ. Эндиги энг муҳим вазифа “Таълим тўғрисида”ги қонунни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдан иборат. Бунинг учун собиқ тузум асоратларини тезроқ бартараф этиш лозим. Очиги, ҳозирги пайтда педагогик таълим назарияси мактаб амалиёти талаби ва эҳтиёжини батамом қондира олмапти. Дарс ўтиш жараёнида ўқитувчининг ҳукмронлиги ҳамон давом этмоқда. Ўқувчи тўлақонли эркинликни қўлга кирита олган эмас, бола педогогика услубидан кўра вақт ва муҳит услуби асосида тарбияланмоқда. Бу каби кўплаб салбий ҳолатлар миллий таълим тизимимизни илғор ғоялар ва тажрибалар билан бойитишни ҳамда уни муттасил равишда такомиллаштириб боришни тақозо этади. Зотан, Президент Ислом Каримовнинг “...тарбия соҳаси ислоҳоти энг долзарб, эртанги тақдиримизни ҳал қилувчи муаммога айланмоқда” деган фикрлари замирида худди ана шу мақсад ўз аксини топгани ҳам беҳиз эмас. Демак, ўзбек халқи таълим-тарбия тизими тимсолида ўз келажагини яратмоқда.

Ҳабибулло АБДУКАРИМОВ,
педагогика фанлари номзоди

Ҳақиқатнинг холис майдони

Турмушда юзага келган муаммолар ёки амалий фаолиятда учрайдиган ҳодисалар атрофидаги тортишувлар ва фикрлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар баҳс-мунозаралар орқали ўз ифодасини топади. Улар эса муаммоларнинг асоси ва нишони сифатида аниқ ғояларни юзага келтиради. Шу боис кейинги йилларда матбуотда турли мавзудаги баҳс-мунозараларни ташкил этишга катта эътибор берилмоқда. Аҳамиятли томони шундаки, баҳс демократик таъминланган асосланган ҳолда ўтказилиб, ўқувчилар ўзларининг фикр-мулоҳазаларини эркин билдиришга ҳуқуққа эга бўлади. Ҳуқуқат томонидан қабул қилинган ҳар қандай қонун кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилаётгани ва миллий истиқлол мафқурасининг яратили-

ши борасида билдирилаётган мунозараларнинг матбуотда кенг ёритилаётгани каби мисоллар фикримиз далилидир.

Оммавий ахборот воситалари миллий истиқлол мафқурасини шакллантириш, уни халқ онгига етказиш йўлида самарали хизмат қиляпти. Айниқса, матбуот саҳифаларида янгиланаётган адабий жараёнда миллий мафқуранинг ўрни ва аҳамияти масаласи қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Миллий истиқлол мафқурасини ҳаётга тадбиқ этиш даставвал унинг моҳиятини чуқур ўрганиш, мақсадлари, асосий йўналишлари, ўзига хос хусусиятларини билиш ва ўзлаштиришни тақозо этади. Чунки унинг моҳиятини яхши англамай туриб, кўр-кўрона эргашиш таназзулга олиб бо-

ришига тарихда кўплаб мисоллар бор. Маълумки, XX аср адабиётининг каттагина қисми тоталитар тузумнинг тазйиқига учраб, ягона коммунистик мафкурани мадҳ этувчи воситага айланиб қолган эди. Истиқлол туфайли, бошқа соҳалар каби, адабиёт ва санъат ҳам коммунистик мафкура чангалидан халос бўлди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида эндиги адабиёт қандай мафкурага бўйсунди, деган масала ижод аҳли ўртасида анча-мунча тортишувларга сабаб бўлди. Айрим ижодкорлар, адабиётшунос олимлар адабиётни замон, тузум, сиёсат ва мафкурадан ажратиш лозимлигини, адабий ҳодисаларни “соф санъат” ҳолида ўрганишни ёқлаган бўлса, баъзилар унда исломий мафкура тамойиллари устувор бўлишини ёқлади, яна бировлар эса адабиёт муайян бир мафкуранинг тарғиботчиси бўлиб қолмаслиги лозимлигини таъкидлади. Жумладан, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1992 йил 6 ноябрь сонидида эълон қилинган “Кетган ва келган” шеър” номли давра суҳбатидида шоир Аскар Маҳкамнинг фикрларида ўзгача мазмун мужассамлигини кўраимиз. Шунингдек адабиётшунос Сувон Мели ҳам “Халқ сўзи” газетасида босилган “Рух қушимиз омонми?” мақоласида “Илоҳга йўналтирилмаган адабиёт — чала адабиётдир” деган фикрни айтади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Тўғри, мустақилликка эришганимиздан кейин асрлар давомида мумтоз адабиётимизда ҳукмронлик қилиб келган ва ҳамisha инсонпарварлик ғояларини илгари сурган исломий-бадий аънаналар қайта тикланди, ижодкорлар руҳиятида исломий ҳақиқат моҳиятини излаш тамойиллари пайдо бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ Абдулла Ориповнинг “Ҳаж дафтари”, Эркин Усмоновнинг “Муножот”, Худойберди Тўхтабоевнинг “Жаннати одамлар” каби асарлари юзага келди. Лекин диннинг, жумладан, ислом динининг моҳиятини тўлиқ англаб етмай, диний атамаларни бўлар-бўлмасга бадий ижодда қўллавириш сийқаси чиққан асарларнинг кўпайишига ҳам сабаб бўлди. Ваҳоланки, бу мавзуга жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш зарур. Миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш борасидаги излашлар ва ҳаётга тадбиқ этиш юқоридаги каби фикрларнинг бир томонлама ва саёз эканини исботлади. Дарҳақиқат, биз ривожланган жамият қуришни мақсад қилганмиз. Уни ўз миллий мафкурамиз асосида, умуминсоний ва миллий қадриятларга, аж-

додларимизнинг бой меросига таяниб барпо этамиз.

Шу боис миллий истиқлол мафкурасини тарғиб этиш, халқ онига сингдириш вазифаси миллатимизнинг энг илғор вакиллари бўлган ижодкорлар зиммасига катта масъулият юклайди. Улар юртимиз келажаги билан боғлиқ бўлган, халқнинг қалби ва онига таъсир этадиган асарлар яратиш орқали янги дунёқараш ва маънавиятни шакллантиришга кўмаклашади.

Адабиёт макон ва замонқоидалари, меъёрлари билан ҳамisha бевосита алоқада бўлади. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, “Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса, одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаерда мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши тайин”.

Бадий адабиёт асрлар давомида маълум бир ғояни илгари сурган, унга хизмат қилган. Уни мафкурадан ажратиш мумкин эмас. Буни устоз адабиётшунос Озод Шарафидинов шундай изоҳлайди: “Мафкурасиз адабиёт йўқ, фақат XX асрда эмас, тарихнинг ҳамша босқичларида ҳам адабиётда муайян ғоялар ифодаланган. Аҳмад Ясавий ёки Алишер Навоийнинг асарлари мафкурасизми? Машраб ёки Бобурда мафкура йўқми? Абдулла Қодирий мафкурадан ташқарида турадиган ёзувчими? Йўқ, албатта. “Мафкура” сўзининг маъноси “фикрлар” дегани. Адабиёт эса ҳеч қачон фикрсиз бўлмайдими!”

Хуллас, истиқлол адабиёти ҳақидаги баҳс-мунозаралар ҳали давом этаётган бўлса-да, унинг мақсад ва вазифаси, асосий мавзуси инсонни тушуниш экани ойдинлашиб қолди. Бу ҳақдаги турли-туман қарашлар, янгиликлар тахмин ва аниқ маълумотларга асосланган мақолаларни ёритишда матбуотнинг хизмати катта. Халқимизнинг бой маънавий меросини, боқий сарчашмаларини изчил тарғиб қилиш бугунги ўзбек матбуоти олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Турли хил мавзулардаги мақолаларнинг кенг ёритилаётгани уларга нисбатан жамоатчилик муносабатининг муайян даражада шаклланаётганидан нишондир. Зеро, қоида, фикр, ғояларнинг тарғиб қилиниши жамоатчилик фикрини ижтимоий кучга айлантиришнинг асосий омил ҳисобланади.

Назира ТОШПҲЛАТОВА,

Ўзбекистон Миллий университетининг аспиранти

Муҳит гирдобидаги инсон

Инсон феъл-атвори фақат шахсий хусусиятлар билан эмас, балки уни ўраб турган ва фаолиятининг муайян қирраларини изоҳлайдиган шарт-шароит — ижтимоий-тарихий воқелик таъсири билан ҳам белгиланади. Бу ҳол айниқса, бадий адабиётда яққол намоён бўлади. Инсон образининг яратилиши — унинг ички дунёси, хатти-ҳаракати кўп ҳолларда муҳит билан алоқадорликда тасвирлашни талаб этади. Чунки ҳар бир инсоннинг феъл-атвори, руҳий қиёфаси, ички дунёси ва хусусиятлари у мансуб бўлган муҳит таъсирида шаклланади, шу боисдан бадий асардаги инсон тасвирида уни ўраб турган муҳит умумлашган ва индивидуаллашган тарзда акс этади.

Бадий асар қаҳрамонларининг мураккаб ўй-кечинмалари, пинҳоний ҳис-туйғулари муҳит билан қай тарзда боғлиқ эканини маҳорат билан очиб бера олган ёзувчилардан бири Абдулла Қодирийдир.

Адиб қаҳрамонларининг маънавий қиёфаси ва руҳий оламини ҳаракатга келтирувчи ички ва ташқи омилларнинг бадий тасвири ана шундай фикрга келишимизга асос бўлади.

Дарҳақиқат, Қодирий қаҳрамонларининг руҳий драмаси, ички ҳис-туйғулари кураши шахснинг ташқи воқеалар билан тўқнашувидан келиб чиққан. Мисолларга муружаат этадиган бўлсак, “Ўткан кунлар” романи қаҳрамонларини шахс сифатида тарбияловчи, уларнинг ҳис-туйғуларини ривожлантирувчи муҳит, энг аввало, уларнинг оиласидир. Хонадон соҳиби Юсуфбек ҳожи — илгор қарашларга эга адолатпарвар киши. Ундаги бу фазилатлар ўғли Отабекда ҳам замонавий тарзда намоён бўлади. Жаннат сингари маънавий бузуқ аёл эса Содикдек тубан, каззоб, қотил фарзандни вояга етказди. Шу хихатдан олганда, адиб мазкур асирида ўзининг детерминистик қарашларини, яъни инсон онги, феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари, кўникма ва малакалари муайян объектив сабаблар ҳамда қонуниятлар таъ-

сирида шаклланади, деган фикрларни илгари сургани маълум бўлади.

Отабекнинг Марғилонда разил ва тубан кимса — Ҳомид яшаётган муҳитга тушиши, унинг феъл-атворида илгари кўрилмаган янгидан-янги хислатларни юзага келтиради. Масалан, Ҳомид бошлиқ қора ниятли гуруҳ кишиларга ёмонлик истамайдиган, раҳмдил Отабекни қотиллик қилишга, одам ўлдиришга мажбур этади. Шунингдек, ташқи таъсирлар остида Кумушдек вазмин табиатли киз феълида жиззакилик аломатлари пайдо бўлади, Юсуфбек ҳожи каби оқ-қорани яхши таниган, донишманд ота кўра-била туриб Отабек хоҳишига зид равишда ўғлини иккинчи маротаба уйланишга қистайди.

Шу ўринда Зайнаб сингари оғир, камгап, индамас, бўш-баёв қизнинг асабий ва ёвуз аёлга айланиб, Кумушнинг жонига қасд этиш жараёнини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бир қараганда, бу ҳол кишига ақл бовар қилмайдиган ҳодисадек туюлади. Лекин Зайнабни бундай хатти-ҳаракат қилишга ундаган сабаб рашк эканини ҳисобга олсак, масала ўз-ўзидан ойдинлашади. Рашк кишининг меҳр кўйган кишисидан айрилиб қолишдан чўчиш, уни ўзгалардан қизганиш каби ҳисларнинг намоён бўлиши билан изоҳланади. Шу боис рашкчи одамнинг хулқида баъзан тажовузкорлик аломатлари ҳам пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда шахснинг рашки яқин кишига ёки рашк сабабчиси ҳисобланган учинчи шахсга йўналтирилиши мумкин. “Ўткан кунлар” романида Зайнаб ўз рашкчини учинчи шахсга, яъни Кумушга қаратади ва бу ҳол фожеа билан тугайди. Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, оилавий низолар туфайли келиб чиқадиган қотиллик ҳаракатларининг ярмидан кўпи айнан рашк туфайли содир этилар экан. Бундан кўринадики, ёзувчи Зайнабнинг хулқи орқали ижтимоий муҳитнинг инсонга таъсири масаласини ҳаққоний исботлаб бера олган.

Шунга ўхшаш, Ҳомиднинг Кумушга

“ошиқ”лиги ҳам уни аллақанча машаққатларга гирифтор этди. Ёзувчи бу жараёни таҳлил қилиб, одамни фаол ҳаракатга ундовчи сабаблар мажмуи (мотивация) хусусида шундай хулосага келади: “Дарҳақиқат, инсонни разолатга солгучи унинг манфаати тақозоси, қолаверса, ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир”. Бу хулоса асар қахрамонларининг руҳиятини ўзига хос низоли вазиятлар асосида текшириш натижасида туғилган бўлиб, ташқи шароит таъсирида қахрамоннинг ички дунёсида рўй берган ҳодисаларни ифодалайди. Қахрамонлар руҳиятида низоли вазиятлар асосида рўй бериши мумкин бўлган ҳолатларни ҳаққоний ёрита олгани улуг ёзувчимизнинг ҳаётни ҳар тарафлама ва чуқур ўрганганидан дарак беради.

“Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида қахрамонлар тез-тез низоли вазиятларга тушиб қолади. “Ўткан кунлар”даги Отабек-Ҳомид, Кумуш-Зайнаб, “Меҳробдан чаён”даги Анвар-Абдурахмон домла, Анвар-Худоёрхон орасидаги тўқнашувлар қахрамонлар руҳиятидаги етакчи ҳислатларнинг юзага чиқишига имкон яратади. Бу жиҳатдан Отабекнинг Ўтаббой кушбеги ва Мукулмонқул билан, Анварнинг Худоёрхон билан тўқнашуви айниқса, муҳим аҳамиятга моликдир. Шу билан бирга, адиб муҳит ва воқеликни асарга кўчирмайди, аксинча, воқеликдан олган реал таассуротларини ва ҳаётий ҳақиқатни ўз гоёвий йўналиши, дунёқарashi, ҳаётий андозалари, маънавий қадриятлари, тажрибаси, фаолият мотивацияси, ҳаётга нисбатан муносабати нуқтаи назари асосида ёритади. Бинобарин, ҳаётда мавжуд бўлган воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиш, уларнинг ривожланиш қонуниятларини, ўзгаришини ҳаёлан тасаввур этиш, тимсоллар саъжияси хусусиятларини ва шу орқали асар қахрамонларининг ўзига хос томонларини очиб бериш бадиий ижоднинг руҳий (психологик) жиҳатларини ташкил этади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ёзувчининг руҳий ҳис-туйғулар дунёси мураккаб бўлиб, у кўп ҳолларда “қатъий чизилган инсон табиати” тушунчасига зид келади. Шу боис ҳам Абдулла Қодирий асарларида жонланган воқелик баъзан образларнинг муаллиф истагидан, хоҳишидан ўзгача хатти-ҳаракатлар қилишга олиб келади. Масалан, фарзандларининг эслашларича, адиб ўз асари қахрамонлари бўлган Отабек ёки Кумуш-

нинг ўлимини сираям хоҳлаган эмас, ҳатто Кумуш ўлимини тасвирловчи эпизодларни ёзаётганида қаттиқ изтироб чекиб, йиғлаган ҳам. Бу ҳодиса табиий равишда рўй берган. Чунки кўпчилик буюк ёзувчи ва санъаткорларда тасаввур ҳаёли ёрқин ҳамда ўткир бўлиши уларнинг ўзлари яратаётган тимсоллардан кучли руҳий ҳаяжонга тушиши, яъни таъсирланишига сабаб бўлиши илмда ва тажрибада ўз исботини топган. Мисол учун, Микеланжело яратаётган ҳайкал тирикдай кўрингани боис кўрқиб кетган. Бальзак қахрамонларидан бирини «ўлдириб қўйиб» юрак хуружига учраган; Лев Толстой ёзаётган асарларидаги тимсол ҳаётда мавжуд инсонми ёки ҳаёлот маҳсулими — ажратолмай қолган; Густав Флобер Эмма Боварининг захарланиб ўлишини тасвирлаётганида оғзида маргимуш (сичқондори) таъмини ҳис қилиб қайт қилган; Чарльз Диккенс қахрамони вафот этганда Лондон шаҳри кўчаларини туни билан кезиб йиғлаб чиққан. Булардан кўринадики, ҳақиқий ижодкор асар қахрамонининг ўзига хос феъл-атвори ҳислатларини реал воқелик, муҳит орқали очиб беради.

Худди шу жиҳатдан Абдулла Қодирий романларида муҳитнинг инсон устидан ҳукмронлиги, унинг инсонга таъсири тўлиқ бадиий инъикосини топган, десак муболаға бўлмайди. Адиб инсонга ижтимоий воқелик ва муносабатлар маҳсули сифатида қарайди, уни шу нуқтаи назардан баҳолайди ҳамда инсон муҳиятини, макон ҳамда замоннинг яхлит қиёфасини бутун салмоғи билан тўлалигича китобхон кўз олдида гавдалантиради. Ёзувчи романларидаги барча қахрамонлар муайян объектлар воқеликни, муҳитни, аниқ ижтимоий муносабатларни ифода этувчи тимсоллар сифатида идрок қилинади. У қахрамонлар саъжиясидаги ўзгаришларни, ҳис-туйғуларни тасвирлашда ташқи воқеалар, муҳит ва шароит билан фикр ҳамда руҳиятдаги ўзгаришларнинг алоқасини, боғлиқлигини ишонарли тарзда очиб беради. Мавжуд воқелик, ижтимоий ва миллий хусусиятлар ёзувчи қахрамонлари табиатининг ҳақиқий қиёфасини шакллантиради. Бу эса Қодирий романларидаги катта руҳий ҳақиқатнинг мағзи демакдир.

Умарали ҚОДИРОВ,

*Тошкент давлат Педагогика
университетининг аспиранти*

Экологик маданият нима?

Атрофимизни ўраб турган мавжудлик бир бутун тизимдан иборат бўлиб, инсон унинг кичик бўлаги ҳисобланади. Лекин у онгли фаолияти орқали табиатга сезиларли равишда таъсир этишга қодир. Аҳоли сонининг ортиши, саноатнинг ривожланиши, қишлоқ хўжалигининг саноатлашуви, турли кимёвий ўғитларнинг кўплаб миқдорда ишлатилиши оқибатида табиат қонуниятлари бузилиб, табиий муҳит ифлосланиб бормоқда. Бу эса экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Эндиликда бу муаммо ҳаёт-мамонт масаласига айланиб борапти. Шу боис ҳам экология қонуниятларини ўрганиш давримизнинг энг долзарб вазифаларидан бири десак, хато бўлмайди. Негаки, бу масалани тўғри ҳал этиш табиий бойликларни асраш ҳамда янада кўпайтириш, одамларнинг турмуш фаровонлигини ошириш, аҳолининг маданий ва эстетик эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Бинобарин, шундай хулосага келамиз: мазкур муаммолар долзарблиги билан педагогика фани ва таълим-тарбия муассасалари зиммасига экологиядан хабардор, бу соҳада маърифатли бўлган ёшларни тарбиялаш вазифасини юклайдики, бу — ҳар бир давлатнинг муҳим ижтимоий-сиёсий юмушларидан биридир.

Донишманд халқимиз яратган бадиий дурдоналар, халқ оғзаки ижодининг рангбаранг намуналари асрлар давомида экологик тарбияга оид миллий ва умуминсоний одоб меъёрларини ёш авлод онгига сингдириш воситаси бўлиб келган. Бугунги кунда халқимизнинг бой маънавий мероси, тарихи ва маданиятини экологик тар-

бия нуқтаи назаридан ўрганишни меҳнат таълими дарсларида йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун экологик тарбиянинг хилма-хил усулларини жорий этиш ҳамда уларнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Аслида экологик маданият тушунчаси экологик тарбия тушунчасидан бирмунча кенг қамровли бўлиб, таркибида экологик тарбия, экологик онг, экологик фаолият каби қатор илмий тушунчаларни ифода этади. Педагогика фанида олиб борилаётган ҳар қандай илмий иш аввало мактабда тажрибадан ўтказилиши — қоида. Шу боис экология муаммосининг амалиётини дастлаб мактаб дастурларига мазкур фанни махсус дарс сифатида киритишдан бошлаш лозим. Бу эса меҳнат таълими машғулотларида, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, экологик тарбия асосларининг услубий шаклларини излаб топиш ва уларнинг самарали жиҳатларини мактаб амалиётига татбиқ этишни тақозо қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, таълим-тарбия тизимидаги ҳар бир янгилик жамоатчилик фикри асосида илмий ечимини топиши, шундан кейингина амалиётга жорий этилиши лозим. Бу фикр экология муаммосини мактабларда ўрганиш бўйича олиб борилаётган ишларга ҳам бевосита тегишлидир.

Ваҳоб САТТОРОВ,

*Тошкент давлат Педагогика
университетининг ўқитувчиси*

RESUME

“S cientifically, if the national idea is theoretical, then the national ideology is practical. In other words, if the national idea is a strategy, then the national ideology is a tactic.» In an article entitled «The force which the nation relies on» Sul-tonmurod Olim dwells on the meaning and essence of the concepts national idea and national ideology.

A n article entitled «The two necessities that require one another» by Abdurahim Erkayev analyzes the dialectical relationship between economy and morality. The author shares with the reader his view on the specific feature of the economic and spiritual reforms that Uzbekistan is currently undergoing and on making them consistent. He takes the experience of advanced countries as a foundation for this analysis.

T he candidate of study of art Feruza Asqar in an article entitled «The mysterious prayer» speaks of the paramount importance of music in developing human morality. The author concludes that «music is the symbol of human morality and eternally serves the goodness as the symbol of beauty, attractiveness and moral freedom.»

In an article entitled «What is literary criticism?», the doctor of language sciences Qozoqboy Yoldoshev focuses on the analysis of the scientific and practical value, and strong and weak aspects of the textbook entitled «The history of the 20th century Uzbek literature» by our great literary scholars.

Professor Ozod Sharafiddinov writes in his article entitled «The victim of oppression or the poet who was deprived of himself» that the real personality and creative works of Hamza Hakimzoda Niyoziy were fabricated by literary critics of his times, many myths and stories which were far from reality were concocted and many lies were told about him, and that he was treated almost as a «singer of revolution». The author urges that the real personality of Hamza is restored and an objective evaluation is made of his works. Hamza first fought for the progress of the homeland and later was made the standard-bearer for Soviet literature.

The young researcher Otabek Rustambek oghli in his article takes an analytical approach to the little-studied aspects of the works of the prominent Uzbek poet and advocate of enlightenment of the 19th century, Muhammad Aminhoja Muqimiy.

In an article entitled «The father of the American nation», Professor Abdulla Azam tells the reader about the exemplary life of Benjamin Franklin, who left a deep trace in the history of humanity, and contributed a great deal to forming the United States of America as a single state and to the advancement of the American nation.

Нодир ШОАБДУРАҲИМОВ. “Кунгабоқар”.

ТАФАККУР

TAFAKKUR

